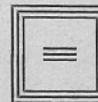

ПОБЕДЕНИ БЕЗЪ ДА БѢДЕМЪ БИТИ

Отговоръ на хулителитъ ни, като съюзници

Написалъ: С. Тошевъ, запасенъ генералъ

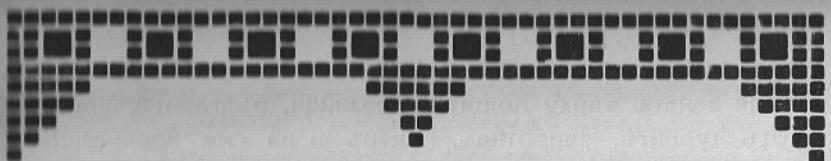

СОФИЯ
Печатница „Стопанско развитие“
бул. Дондуковъ, 35
1924

*На свещенната памѣть на пад-
налигѣ, десятки хиляди, по Добруд-
жанскитѣ и Тракийски полета, по
срѣбъскитѣ балкани и Македонски
висове, по Родопскитѣ склонове и
Бѣломорски равнища, доблѣстни
бѣлгарски синове, посветявамъ на-
стоящия си трудъ.*

Миръ на прахътъ имъ!

Автора.

Победени безъ да бждемъ бити

Отговоръ на хулителите ни, като съюзници

Предговоръ

Върната представа на бойното минало е отъ особено значение за идните поколения. Поуките не се черпят отъ прекалено и помпозно въздигане на станалото; фантастността и крайният шовинизъмъ сѫ всъкога достояние на пустите души, които, не намирайки храна въ действителното, търсятъ я въ преувеличенията до легендарност. Българинътъ, изнесълъ въ седемъ години три кръвопролитни войни и записалъ славни дати въ историята, не се нуждае отъ вънцехваления, а отъ поуки, отъ върно и безпристрастно излагане на станалото, съ проявените грѣшки и слабости. Годините 1913 и 1918 включватъ грозни неприятелски погроми, но, въ сѫщото време, и тежки за настъ дни на падение и провала, ужасиците на които сѫ пълни съ поучителност за младежъта и потомците ни.

Изповедания грѣхъ наполовина е простенъ; познаването на собствените недостатъци е начало на духовно обновление само този, който знае добре хубавото си и лошо минало, се намира на пътя на съвършенствуването. Защото историята се повтаря и победения народъ, преминалъ презъ етапа на нещастието, всъкога има повече шансове за повдигане, отколкото победителя, стига градушето да се зида върху опитите отъ горчивото минало. Ето защо въ книгата си, едновременно съ хубаво произлѣзлото, ще гледаме да изтѣкнемъ и горчивата действителност, съ излагане на неблагоприятните условия — послабленията и недостатъците, довели ни до печалния завѣршекъ на тригодишната война. Ще посочимъ нашите слабости, българските слабости, погрѣшките на нашите висши военни и управници, а редомъ съ тѣхъ и ония на съюзниците, като внимаваме да не попаднемъ въ слабостта на ге-

нералъ Лудендорфа, който, за да оправдае своите и своето, хвърля вината върху лошите съюзници, българите, по-лоши и от турците. Напротивъ, макаръ и да сме предизвикани, ще се помъжимъ да докажемъ прекаленоността на натякванията, че германците съ най-главните виновници за нашето пропадане, когато тъхната вина бъ само, че действаха съ огледъ на своите интереси, съвсемъ противно на насъ, не държащи смѣтка за отстояването на правата си кауза. Днесъ германската виновност не важи за насъ, а отъ огромно значение е: *сами да знаемъ вината си, собственитѣ си грѣшки и да се оставимъ отъ смѣшиятѣ натяквания, прилични на поговорката: „Вижда сламката въ хорските очи, а не вижда гредата въ своите.“* А тая греда бъ голѣма колкото нѣкогашните сечени и на мястото застроявани!

За сега, когато зло ни е убило и отъ армията съ останали жалки остатъци, а пъкъ за нейното възстановяване ще трѣбватъ крайни усилия и умела дейност, на насъ, бившите началници, предстои да пожертвуваме амбиции си и добросъвестно да изтѣкнемъ проявените грѣшки, като поука за идните серии началници. Само гузиятъ не сбича лжха на истината, онова установяване на действително станалото; само държалия се недостойно въ боеветъ може да бѫде робъ на желанието – да използува мъглата, за да блещи съ незаслужена слава. Всѣки, който подъ писъка на куршумите е билъ готовъ да се жертвува, ще има и днесъ кураж да направи доблестния жестъ за вѣренъ приносъ на истината, като последна дань предъ отечеството.

Имахме желанието да дадемъ пълна картина на произлезлото презъ последната война, съ всичките причини, донесли падането ни, обаче книгата ни щеше да стане обемиста и не по средствата ни, поради което бѣхме принудени да съкратимъ много отъ материала, още повече, че като бившъ воененъ, насъ повече ни интересува чисто военната страна на работата. Ето защо ние наблегнахме повече върху оперативните грѣшки, върху началническите минуси, върху липсата на живата сила въ командуването и управлението, които въ съвокупностъ повлияха непосредствено за катастрофата, а само въ общи черти, споменаваме за лошите политически и отъ вѫтрешно естество причини донесли разложението. Особено, ние искаме да подчертаемъ: *съзнателния на-*

чалнически дѣлъ, който, и при извѣнмѣрно лошото положение тогава, налагаше постоянна борба срещу злото, а въ последния тежък моментъ – проява на пълна самоотверженостъ за удържането на частитѣ въ рѣце. Действително, храна и облѣкло липсаха, голѣма поквара съществуваше въ страната, войната ще продължи извѣнредно много и една потайна дейност рушеше отъ основа военната акция, обаче, именно това налагаше неизsekаема воля и проява на началническия авторитет – за да се води интезивна борба срещу злото и да не се допуска на частитѣ да стигнатъ до положението на саморазбиране. Нима не е осѫдително, че престъпното дѣло на паностнишите успѣ да надделѣ на дейността на цѣла серия началници и да донесе погрома съ ужасните негови последствия? Ето именно по тоя парливъ въпросъ, ние ще искаме да изтѣкнемъ истината: бездействието отъ страна на нѣкои помирili се съ злото началници, редомъ съ доблестното въркане на ония, които до последния моментъ останаха твърдо на постовете си. Ние ще се помъжимъ да подигнемъ завесата, която вече петъ години прикрива произлѣзлото на Доброто поле и да освѣтлимъ въпроса: *дали е било извѣршено престъпление тамъ, както мнозина казватъ, или пъкъ частитѣ си изпънили, до колкото е било възможно, отечествения имъ дѣлъ.*

енова идеално и до фанатизъмъ горещо чувство за свобода и напредъкъ. Схванали опасността, новите владетели не застъпиха съ вандалската си политика за претопяването на коравия българинъ. Съ закони и редица мъроприятия, тъ почнаха да преследватъ българското население, да го заставятъ да се откаже отъ народността си, да забрави матерния си езикъ и да приеме учители и свещеници чужденци.

Слуховете за терора, упражняванъ да се убие националността у македонеца, добруджанеца и тракиеца, разтрепохиха силно свободния българинъ и създадоха у него духовната потръба за ефикасно спомагане на тия нещастници... Когато, подъ ужасния режимъ на ятагана и на безкрайните евоеволии на беговете, се почна въ Македония отчаяната борба на роба, — оная продължителна борба: частична, групова, самоотвержена и героична до новъ епосъ въ историята на упорития македонецъ, мисълта за по-скоро освобождение на тия злаощастенъ край, на тая хубава Македония, се насади още по-дълбоко у синовете на свободна България и стана общъ идеалъ за граждани и селяни, даже и за най-крайните течения въ страната.

Живели цѣли 33 год. съ тоя идеалъ, готвили се постоянно за момента да подадемъ ръжка на непоколебимите братя, ние въ 1912 г., въ съдружие съ сърби и гърци, поведохме война срещу Турция и, като най-заинтересовани, вдигнахме на кракъ почти 2/10 отъ межкото население и пратихме всичните си въоръжени сили срещу врага. Следъ свършването на войната, сърбите, ако и взели по-слабо участие въ военните действия и дали сравнително по-малко жертви, не искаха да ни отстъпятъ предвидените по договора македонски земи, и работата лойде до нова война.

Нападната отъ сърби, гърци и черногорци, а следъ малко и отъ ромъни въ тила, както и отъ турците, отнели вече изгубените си въ южна Тракия земи, България бѣ принудена да капитулира и, оставена безъ външна подкрепа, загуби съ Букурешкия договоръ цѣла Македония, извоюваните земи въ западна и южна Тракия и част отъ южна Добруджа.

Жестоко подиграниятъ българинъ преклони глава предъ насилните, обаче тамъ, въ душата му, се зароди неугасима ненавист за мъжъ, онова до болезненост горещо желание за възвържествуването на потъканата правда. Песенъта; Съюз-

Встъпване

Идеята за обединение на българското племе е била горещо въжделена, презъ всичкото време на националното ни съществуване. На нея се дължатъ редицата войни въ старо време, онова осемъ вѣка клане съ съседите; на нея се дължатъ и извънмѣрните усилия за слобиване съ църковна независимост, както и цѣлия хайдушки епосъ презъ продължителното ни робуване и кърваво потъканите възстания за политическа независимост.

Следъ Освободителната война (Руско-Турска), когато Верлинския договороворъ разпокъжса България и оставилъ подъ чуждо владение Македония, Добруджа, Моравско и южна Тракия, земитѣ, съставляващи духовно цѣло отъ българското същество, мисълта за освобождението имъ отъ новото иго се въздишка въ свещенъ култъ, служенето на който се подъ горещо отъ всѣки българинъ. Добруджа, стариината българска люлка и новъ тогава нашъ културенъ центъръ; Македония, тая българска съратинца презъ старото и ново възраждане, земята на св. Кирила и Методия, на св. Клиmenta и братя Миладинови, тоя нѣкогашенъ плацдармъ на неуморния Самуила за обединението на българскиятъ славяни на западъ и на югъ, тия хубави земи, оставени отново въ робство, станаха още по-скажи, още по-въжделени за българскиятъ сърца.

България, поради страхъ отъ славянската мощь на Балканите, бѣ подѣлена на петъ части, обаче това не бѣ властно да я разкъжса духовно. Тя остана пакъ майка на единъ недѣлимъ народъ, обзетъ отъ национално съзнание и горещо желание за обединението си. Църквите и училищата, разсадниците на българската будна идея, пазителите на матерния езикъ и на българското родолюбие, въпреки създаваните имъ силни пречки, още повече се развиха, още по-преко почнаха да работятъ за процъртвянето на българската мисълъ, на

ници разбойници . . . обрахте ни, ограбихте народния ни олтаръ“, пътта всемѣстно отъ ученици, войници, юнкери, офицери и младежи, бѣ възторженъ изразъ на българското негодуване, на буйната заява за скорошна разплата, изразявана така: *за всичко съмътка ви държимъ и люто ще си отмъстимъ.* Даже по-старитѣ, ако и силно обезспокоени отъ войнственото настроение на младежъта, и тѣ, въ потайниците на българската си душа, не бѣха чужди на желанието за по-скоро удовлетворение на народнитѣ въжделения; и тѣхнитѣ старешки сърца затупваха силно, слушайки натъртенитѣ звукове и съдържателнитѣ думи на тая пѣсень . . . И ето, че войнственият лжъ постепенно разведри атмосферата на разочарованието отъ печалнитѣ резултати на войната; ето че отново избухна духовенъ подемъ въ българската психика, обзета всецѣло отъ очакванията на момента за отечествено реабилитиране . . . И момента не закъснѣ да дойде. Обявяването на Свѣтовната война възпламени надеждитѣ за придобивка на загубенитѣ съ Букурешкия договоръ земи. Оставаше само да се избере вѣрния путь за реализиране на тия въжделения.

Обаче раната, нанесена на България, бѣ твърде дѣлбока и още силно болезнена, за да допусне отиването ни къмъ страната на Съглашението, т. е. и въ съдружие съ сърбитетѣ, тия главни виновници за нашето нещастие. За да станеше това, преди всичко трѣбаше да се анулира жестокия Букурешки договоръ, да се тури край на новата вражда съ сърбитетѣ и веднажъ за винаги да се реши вѣковния въпросъ за Македония. За жалост, силитѣ на Съглашението, за да не оскърбятъ съюзницата си Сърбия, не посмѣха да направятъ подобенъ великодушенъ жестъ. Тѣхнитѣ предложения предъ българското правителство бѣха колебливи и недостатъчни за българскиятѣ въжделения. Срещу неутралитета, тѣ предложиха Източна Тракия, до линията Мидия-Еносъ, а когато подозрѣха, че правителството се наклонява къмъ Германия, дадоха и безспорната зона на Македония (споредъ договора отъ 1912 г.), съ условие да бѫде отстѫпена следъ свѣршека на войната. Това, освенъ че не задоволи българската идейностъ за недѣлми Македония, но възбуди и страхъ да не бѫдемъ и тоя путь изиграни отъ съседитѣ, както въ 1913 година.

Народътъ, масата, силно изморена отъ дветѣ предшествуващи войни, не искаше войната; русофилитѣ бѣха сѫщо противъ, при едно резервиране, че, ако се воюва—непременно на страната на Русия. Либералитѣ, военнитѣ, частъ професори и учители, и всички членове отъ македонската и добруджанска емиграции, искаха, като непременно условие: *Съглашението да ни отстѫпи цѣла Македония или иначе да станемъ съюзници на Централните сили.* Българското правителство, почти вече сключило съюзъ съ Германия, продължаваше да увѣрява, че България ще остане неутрална, поради което съглашенските представители изпуснаха момента да поискатъ категорически опредѣлението на българското становище, тѣй като че ли нѣкакъ и не особено скажаха за него, и съ това се оставиха да бѫдатъ изиграни. А моментътъ бѣ сѫдбоносенъ и намѣсата на България на съглашенска страна, а даже единъ нейнъ неутралитетъ, биха били отъ голѣмо значение, особено за Русия. Следователно трѣбаше да се пипа бѣзъ и категорически, съ точно формулирани предложения, на които да се даде гласностъ, та да се разсѣе българското заблуждение, че Антантата не иска да възнагради България. Подобна решителна стѫпка щѣше да произведе ефектъ, даже върху Царя и правителството, за да се решатъ поне за строгъ неутралитетъ, единственото въ случая спасение. Иначе нипекъ щѣше да обземе страната и мобилизацията би станала невъзможна. Това не бѣ направено и правителството можа свободно да реализира намѣсата ни къмъ Централните сили, за която то бѣ и силно натискано отъ военнитѣ и отъ македонската организация.

При подобна съглашенска колебливостъ, германската дипломация не спѣше. Подготвила предварително българското сътрудничество съ заемъ и отстѫпка отъ Турция на България частъ отъ земите по долното течение на р. Марица, тя продължаваше да работи интензивно. Чрезъ представителя си въ София и съ специални делегати, тя успѣ да убеди съчувствуващето ѹправителство въ силата на Тройния съюзъ, въ победата на германското оръжие, че Ромъния и Гърция ще останатъ неутрални и че на България ще бѫдатъ отстѫпени: частъ отъ Сърбия, цѣла Македония, българска Добруджа презъ 1912 год. и поправка на границата откъмъ Турция и, съ всичко това, тая дипломация постигна отиването ни къмъ Централните сили.

Разбира се, въ случая, най-много бъде повлиял Царът, егественият съчувственик на немската политика, който, още, съ извикването на власть кабинета на Д-ръ Радославова, бъде турил начело на програмата си — „за собствено и държавно реабилитиране“, посредствомъ съюза съ Централните сили. Съ обявяването на Свѣтовната война, той бъде намерилъ, че България нищо не може да очаква отъ Съглашението, менажираще сърбите, освенъ абдикирането му отъ престола и че именно тоя е моментътъ, съ сгромолясването на Сърбия, да възстанови българското царство въ етническиятъ му предѣли. Той прие предложениета на Централните сили и наложи на мѣсата ни въ войната, срещу което никой повече не посмя да се противопостави.

Партийните водители, нѣмаши до тогава свръзка съ военачалнишите, се побояха да имъ се доверятъ, да поискатъ подкрепата имъ, а последните, държани всѣкога далечъ отъ общественигъ работи и свикнали се съ ролята само на военни дейци, съвсемъ се не досѣтиха, че носятъ тежка отговорностъ за българското поведение въ свѣтовния конфликтъ. Царътъ знае, че тия високи началници нѣма да смѣятъ да се противопоставятъ, счете за излишно да се допита до тѣхъ.

Тъй или иначе, влизането ни въ войната стана свършенъ фактъ, който силно изненада народната маса и значителна част отъ гражданините, все хранящи още чувство на признательностъ къмъ освободителката Русия. Опозиционните водители, отъ които едини бѣха по принципъ противъ войната, а русофилите — за отиване съ Русия, поискаха да се противопоставятъ. Тѣ направиха остръ протестъ предъ правителството, обаче Царя, решенъ да отиде до край, не обръна внимание и, като ги извика въ двореца, наложи имъ своето решение. Нѣкои имаха смѣлостъта да изкажатъ противното си становище, обаче не посмѣха да заявятъ категорически, че ще се противопоставятъ ефикасно на предстоящата акция. Благоразумието да не се предизвикатъ сътресения въ страната и боязньта отъ преследване туриха точка на опозиционната дейностъ.

Една отборна група отъ професори, писатели, между които и народниятъ поетъ Ив. Вазовъ, доктори, запасни генерали и полковници, поискава да се противопостави по-ефикасно; тя написа писмо до Царя и издаде позивъ къмъ народа, обаче

само толкова. Взетитѣ полицейски мѣрки спряха тая група да отиде по-нататъкъ.

Признательността къмъ руския народъ, сѫществуваща въ българската душа, не бѣ въ състояние да реализира въ слугата разплащането за дарената свобода. Руската дипломация бѣ вече успѣла да възбуди българския страхъ отъ курса на новата си политика, протежираща срѣбъската аспирационна лейнотъ въ Македония и да внесе силно отслабване въ надеждите за осъществяването на свещенния заветъ — Санть-Стефанска България. Особено силно бѣха огорчени българите въ 1912 и 1913 г., когато тая дипломация допусна: изгонването отъ сърбите на владиците, свещениците и учителите ни отъ Македония; укрепяването на срѣбъската армия въ Вардарската долина срещу насъ, които още водихме силни боеве срещу общия врагъ — турците; сключването на нападателенъ съюзъ срещу България, между славяните сърби и вѣновните неприятели гърци; и най-после, когато, макаръ и виновни за почването на действията, ние предложихме още на другия денъ примирие, което не бѣ прието отъ сърбите, и тя не искаше да тури край на военните действия, а допусна да бѫдемъ наказани съ ромънското навлизане въ България и силно ошетени съ Букурещкия договоръ. За огорчената българска душа, подобно руско държане бѣ необяснимо, освенъ съ желанието да бѫде България смазана. Визитата, която руския императоръ направи на ромънския кралски дворъ презъ 1914 г., и удостояването на кралъ Фердинанда за фелдмаршалъ на руската армия, задяна живо огорченото отъ Букурещкия договоръ българско сърце, а най-вече, когато тия императоръ, като нарочно прие шефството на 9 ромънски полкъ, който въ 1913 г. пръвъ навлезе въ България и бѣ паметенъ за северните българи. Всичко това бѣ счленено за демонстративно изказване на императорското незадоволство къмъ българите и много тежко се изрази върху ненагубената още надежда на реабилитиране посредствомъ Русия, особено у голѣма част отъ интелигенцията и у добруджанските и македонски емигранти, отъ които последните бѣха силни по численост и неуморни съ активността си. Тѣ виждаха вече пречката тамъ, отъ гдѣто до скоро очаквала само спасение.

Властвующата либерална партия, която отъ край време бѣ противъ руското влияние, освенъ че намери морална под-

крепа въ създалото се тогава войнствено настроение, но спечели и активни спомагачи, особено въ редоветъ на македонците, решени да отидатъ до край, щомъ се касаеше до разплата съ новите владетели на Македония. И ето, че идеята за ново воюване се обръна въ букналь въ стихиядни български сърца пламъкъ, погасяването на който бъде вече невъзможно. Германофилските управници сами се почувствуваха подъ гнета на македонските дейци и връщане за тяхъ вече нямаше, па и самъ Царътъ не би допусналъ подобенъ късенъ превратъ.

Тъй или иначе крачката бъде на правена безвъзвратно. Царътъ и правителството, въ големото желание да спечелятъ на България цѣла Македония, българските земи въ Сърбия и отнетата презъ 1913 г. частъ отъ Добруджа, пропуснаха да оценятъ истинското положение на воюващите страни. Германия и Австрия, окръжени отъ Русия, Англия, Франция, Италия и Белгия, войските им които надвишаваха числеността на тяхните, представляваха отъ себе си една голема обсадна крепость, която, кога и да е, тръбваше да капитулира*). Германското преимущество — да се действува по вътрешни операционни линии, бъде пропаднало още въ началото на войната, щомъ руските войски настъпиха и притеглиха върху си германските резерви, съ което дадоха възможност на французите, съ решителенъ фланговъ маршъ при Марна, да заставятъ германската армия да се отдръпне и да премине въ отбрана. Тъй че България попадна въ редоветъ на по-слабата страна, поражението на която изглеждаше въроятно. При това намиснато въ войната стана твърде прибързано, безъ да бъде взето въ внимание, че се биеха милионни армии и, следователно, продължителността ѝ ще трае дълго, поради което всичка по-късна намеса на една малка държава, като нашата, щъше да бъде отъ голема полза. Именно на тия първоначални гръшки най-вече се дължи слетълото ни после нещастие.

Не сж върни твърденията, че можели сме да бъдемъ на сила заставени да влеземъ въ война. Защото насиливането на

*) Подобно сравнение бъде направено още въ 1914 г. отъ полковникъ (сега генералъ) Русева, при единъ споръ за шансовете на дветъ страни, което силно възмути пишещия тия редове, тогавашенъ начальникъ на 2 Инспекционна областъ,

неутралитета ни можеше да стане само отъ Германия и Австро-Унгария, обаче това съвсемъ не бъде тъй лесно. Откъмъ ѝ имаше тръбваше да прегази Сърбия, току победителка на австро-унгарците, а отъ северъ — да преминатъ презъ Ромъния, която, предъ страх на руско нашествие, непременно щъше да се противопостави. Даже, и при германска подкрепа, тя не би посмѣла да се впусне въ подобна опасна операция за ѝ Дунава, срещу цѣлата българска армия, която въ случаи юже да бъде засилена и съ руски спомагателни корпуси. Тъй че смѣло можахме да останемъ неутрални, както това ни се предлагаше отъ Съглашението, или пъкъ да изчакаме повече време, та да се намѣсимъ презъ последните републикански фази на войната.

Неоснователни сж и доводите, че, ако останахме неутрални, рискували сме да не получимъ нищо въ края на войната. Защото компенсацията щъше да зависи отъ уговорените условия за въоружения неутралитетъ, а пъкъ, следъ прелъпителната война, когато всички ще бѫдатъ крайно изтощени, не могатъ тъй лесно да се игнориратъ правата на една държава, запазила непокътната въоръжената си енергия.

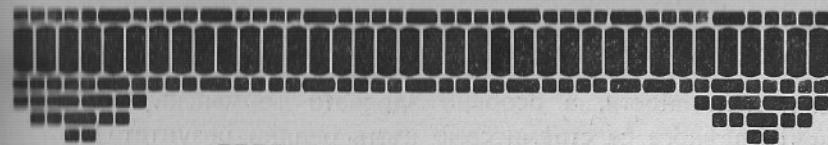
Смѣло не сж върни и оправданията, че отиването ни съ Германия спасило България да не стане аrena на военни действия, и че днесъ, ако и победени, страната ни не е разорена, то ѝ може да се счита за повече отъ една победа. Ами милитаризмъ днешни дългове, загубата на цѣла Македония, ѝ и западна Тракия и южна Добруджа; обирането на венчилото ни оръжие и унищожението на постоянната ни артилерия срамътъ ни като победени и постепенното ни духовно падане, особено презъ последния режимъ? Повредите нанеси и да е, се поправятъ, унищоженето и отнесеното се на бавя, обаче да пъшкашъ дълги години подъ клаузите на единъ жестокъ договоръ, да бѫдешъ печень постоянно на едълъ огънъ и да си принуденъ даже да се откажешъ отъ национализма си идеали за съществуване, нима това не е по лешо и отъ смърть?

Само въ неутралитета или въ късното ни влизане въ войната бъде спасението на България отъ всесвѣтския пожаръ. Нѣмаше да рискуваме нищо и можехме да получимъ компенсации въ южна Тракия и до Вардара въ Македония — при-

добивки, ако и не задоволителни за голъмитѣ ни въжделения, можаха да послужатъ като етапи на по-нататшното ни национално обединение.

Така казватъ днесъ почти всички, включително и пишущия тия редове, който тогава, подъ обявяването на германските побѣди и предъ страха да не бѫдемъ изиграни отъ съседитѣ, бѣ станалъ единъ отъ войнствующите братя, либералъ и голъмъ съчувственикъ на тогавашната политика, като най-здрава българска политика.

Когато колата се обърнатъ, пжтища много, казва по-говорката, обаче въ случая обръщането донесе и счупването, на което не помагаше вече съществуването на други пжтища и остана само горчивия урокъ въ бѫдащето — да не бързамъ; да не ламтимъ за голъми придобивки; да бѫдемъ много внимателни при разрешението на въпросите, които заспгатъ интересите на великите държави и съседитъ; да бържимъ повече съмътка за въковните връзки съ великата славянска представилница, загинването на която неминуемо ще донесе и нашето загинване. Днесъ Русия е пропаднала, за което и ние носимъ известна отговорност, обаче не далечъ е моментътъ, когато тя ще се отърси отъ большевизма и отново ще заеме мястото си въ Европейския концертъ, та и ние да не бѫдемъ тъй изложени като днесъ, да не ни третиратъ толкова жестоко до пълно загинване. Ще се разбере тогава голъмото значение на България и ще се направи всичко за нейното подигране!

ГЛАВА I

Българска непредвидливост и лошиятъ й последствия

Пешехода никога не е другаръ на конника; последниятъ, щомъ мине стръмнината, го изоставя да се бъхте самъ и да трепери за собствената си безопасност. Белнякътъ, който се обнързва съ богаташа, искащъ да закръгли именията си, всъюга рискува да загуби нивата, пречаша на това закръгляване. Малкитѣ, влѣзли въ съдружие съ голъмитѣ и по-културни народи, не сѫ въ състояние да наложатъ зачитането на интересите си, щомъ тѣ не се съгласуватъ съ замахитѣ на политическата и економическа дейност на последнитѣ. Съ влизането въ Свѣтовната война, ние преследвахме националното си обединение, а пъкъ германцитѣ воюваха, за да разширятъ всесвѣтската си търговия и да наложатъ надмошнието си върху цѣла Европа, въ Анадола, къмъ Персийския заливъ и въ Африка. На България, намираща се на прекия пътъ за Ориента, германската политика не можеше да допусне значително уголямиване, което следъ войната можеше да стане сериозна пречка за нейнитѣ интереси. Действително, бѣ ни обещано: голъма част отъ Сърбия, цѣла Македония и поправка на границата къмъ Турция, обаче, докато още въсювахме, германската политика не се стесни да обреже частъ отъ завладенитѣ отъ насъ земи и да се държи благосклонно къмъ турските пратеници за отстѫпването на южна Тракия чакъ до р. Места. Тъй че, Германия щѣше да направи само онова, което не бѣ противно на девиза й: „Drang nach Osten“, следователно, ние, малкитѣ, трѣбващо да разберемъ, че мястото ни съвсемъ не бѣ въ съдружие съ тая велика и жизнеспособна нация, а необходимо бѣ, въ борбата й съ цѣль свѣтъ, да останемъ настрана, или пъкъ щомъ решихме да отидемъ съ нея, трѣбващо здраво да осигуримъ каузата си, а не да разчитаме на великудшието й, като отплата за помощта, която й указахме. Защото политиката въобще не признава

сантименталности, а особено здравата германска политика, която всъекога се стреми само към реални резултати!

Ето защо, за щетата, която тая политика ни нанесе тогава, ние тръбва да винимъ себе си, че при влизането въ съдружие, пропуснахме да се осигуремъ, като самостоятелна държава, имаша свободата да брани интересите си и да се добива до осъществяването на националните си завети. Ние потвърдихме актове, съ ориенталска небрежност и то още въ началото, когато бъхме скажи, и съдружниците, за да ни привлекатъ, биха се съгласили съ исканията ни. Не схванахме момента, не вникнахме въ склонения договоръ и конвенция, и си причинихме непоправима пакость, която не престана да ни измъжча презъ цѣлата война. Не чуждитъ редактори на тия официални документи, не германците, тръбваше да ни подсъщатъ, а самитъ ние бъхме длъжни да ги провѣримъ. — „Нашия пълномощникъ ги биль подписаль“, казватъ нѣкои, обаче той сигуръ не е действувалъ по свои съображения, а по инструкциите на отговорните фактори, които, поне, преди влизане въ сила на задълженията, тръбваше да поискатъ поправката имъ.

Както въ всъко обикновено предприятие, тъй е и въ войната. Който предварително не уговори, не осигури правата си, рискува всъкога да види интересите си увредени, да стане излъганъ въ слѣпото си довѣрие къмъ съдружника. По-малко е виновенъ, който експлоатира, отколкото оня, който не реагира при явната щета. Договорните задължения сѫ обезателни точно споредъ текста, следователно и тоя на подписаните ни обвързвания тръбваше да бѫде съставенъ и съ огледъ на българските интереси и да не допуска никакви тълкувания. Въ войната срещу Сърбия, въ 1915 г., България се намѣси съ идейността за пъленъ сръбски погромъ, който само можеше да донесе освобождението на Македония, обаче германската главна квартира вложи въ директивата за действие точно определената, въ подписаната отъ насъ военна конвенция, егоистична цель: *по-скоро то завладяване и осигуряване на пътя Берлинъ — Цариградъ.*

Съ чл. 1 отъ конвенцията, Германия и Австро-Унгария се задължаваха да извадятъ срещу Сърбия по шесть пехотни дивизии, и България най-малко четири дивизии, съ което се визираше само войната съ Сърбия, безъ да се споменава за

размѣра на помощта, която тръбваше да се дава на България при по-нататъшните действия. Членъ 4 отъ конвенцията, въ който се казва, че, ако България пожелае, Германия се задължава да изпрати една смесена бригада за Варна и Бургасъ, а също и чл. 5, че германското главно командуване ще накара турцитъ да дадать достатъчни сили за защита на Дедеагачъ, като че ли окончателно изчерпваха въпроса за германската помошь на България. Че това именно така се е разбирало, се вижда отъ факта, че следъ падането на Нишъ, германското командуване тутакси изтегли обратно голѣма част отъ силите си; то се вижда и отъ това, че когато нашата главна квартира нѣколко пъти бѣ искала германски подкрепления, германската отговаряла простишко, че *задълженията на Германия да даде 6 дивизии се отнасятъ само до войната срещу Сърбия.* Подобна непълнота на конвенцията даде възможность на германската главна квартира да остане презъ всичкото време непоколебима въ отказътъ си за подкрепления, макаръ че сама тя, още въ началото, бѣ нарушила тая конвенция.

Фелдмаршалъ Макензенъ прогони сърбитъ, но не ги разби, и войната продължаваше, а пѣкъ германското командуване, както споменахме, въпреки конвенцията, изтегли половината отъ силите си за Германия. При подобно германско нарушение на условията, появи се ново обстоятелство: *идещата германска помошь на сърбитъ,* което усложни положението и проточи валидността на тая конвенция. Пристигането на сръбската армия отъ о-въ Корфу на македонския фронтъ, даде *още по-голѣма сила на задълженията за подкрепа на България,* обаче при всичко това, германското главно командуване, основайки се върху буквата „за война срещу Сърбия“, грубеше съ отказитъ си, че не е длъжно до праша подкрепления на македонския фронтъ! Въ сѫщностъ то скриваше *интимната си мисъль — да не засили българската армия, и тя да бѫде принудена да остане като стражъ на пътя Берлинъ—Цариградъ.* Това германско хитруване послужи за постояннни недоразумения между дветъ главни командувания, на даже и стана причина за катастрофата на македонския фронтъ. Разбира се, съвсемъ иначе щѣше да бѫде, ако въ конвенцията бѣ изрично казано, че Германия се задължава, презъ траенето на войната, да подкрепя България съ две, три, четири дивизии.

Чл. 3 отъ конвенцията казваше, че фелдмаршалъ Макензенъ има право (за войната срещу Сърбия) да заповѣда групирането на съюзнишките войски споредъ намеренията си за предстоящите действия. И подобно категорично задължение бѣ прието, безъ да ни бѣдатъ още известни окончателниятѣ намерения на този фелдмаршалъ, които можаха да бѣдатъ неблагоприятни за насъ, както и стана въ действителностъ. Струпването на четири български дивизии по западната граница (за по-близко съдействие на германските части) и връщането на четири германски дивизии въ Германия, още съ падането на Нишъ, когато отстѫпващата сръбска армия именно трѣбваше да се преследва интезивно и окончателно разгроми, не бѣха износни за България....

Чл. 1 отъ тая конвенция предоставяше пълна независимостъ въ командуването на войските срещу Сърбия на фелдмаршалъ Макензенъ, безъ да споменава за отношенията на този фелдмаршалъ къмъ българското главно командуване, което имайки въ разпореждането на последния свои войски, трѣбваше непременно да бѣде въ течение на по-крупните мѣроприятия. Поради липса на подобно обязательство, фелдмаршалът не счете за нужно да съобщи решението си — да повѣрне въ Германия 4 дивизии, и главното ни командуване го узна, когато бѣ вече свършено, поради което не можа своевременно да се противопостави срещу нарушението на условията, преди войната да бѣ още свършена.

Конвенцията предвиждаше общо командуване на съюзничките войски въ Сърбия, чрезъ Макензена, направо отъ германското главно командуване, безъ да споменава за автономнотъта на българската главна квартира при по-нататъшните действия. Тоя важенъ пропускъ даде възможностъ на германската главна квартира да счита българското командуване въ свое подчинение, даже до тамъ, че, безъ да иска съгласието на българския главнокомандуващъ, се намѣси въ командуването на македонския фронтъ, съ изпращане на германски начальници и щабове, и съ издаване на разпоредби направо до последните.

Въ чл. 7 на военната конвенция съществувала непълнота или по-добре двусмисленостъ по снабдяването на българската армия съ бойни материали, като се казваше: „Германия ще достави (а не ще доставлява. Авт.) на България военни материали отъ всъканво естество, до колкото това

е възможно съ огледъ къмъ собствените германски интереси“, — опредѣление разтяжимо, даващо възможностъ да се тежи върху България, да се свързва въпроса съ компенсации отъ материално естество или да се иска заплащане на доставките... И именно тая непълнота ни постави презъ войната въ пълна зависимостъ отъ разположението на германската главна квартира и на пруското военно министерство, което разположение бѣ много чувствително съ вариациите на нашата послушностъ или съ правените материали отстѫпки. По едно време работата дойде до предварително заплащане на доставките, и при благоприятенъ случай — само до записването на сумите, нико то перо въ нашия дѣлъ къмъ Германия. Подъ заплашванията, че ще се спратъ прагите, правителството не посмя да се противопостави, а главното ни командуване не бѣ компетентно да се бѣрка по тоя въпросъ.

Ей така, ние сами си вързахме рѣцетъ и, при постоянните ни тригодишни опъвания, не можахме да ги освободимъ; примиките излезоха отъ яка коприна, а пѣкъ не посмѣхме да ги срѣжемъ, отъ страхъ да не се покажемъ нелоялни къмъ съюза, съдружниците на който, съвсемъ не държаха смѣтка за чувства. Слѣпото, въ случаи, българско довѣрие къмъ единния съюзникъ не бѣ оценено, а само зле експлоатирано, и то още въ началото постави правителството и главното ни командуване въ извѣнредно трудно положение — нито насъвъмъ, нито нататъкъ.

Сключването на военната конвенция е било извѣршено при пълна тайна за щаба на българската армия. Делегатът полковникъ Ганчевъ е заминалъ за Плесь безъ знанието на начальника на тоя щабъ, генералъ Бояджиевъ, който, узалъ това късно, подалъ оплакване да бѣде освободенъ отъ длъжностъ. Подобно скриване на единъ сѫдбоносенъ въпросъ отъ най-компетентното военно учреждение, сочи на погрѣшната енергизантелностъ — да се извѣрши сдѣлката по-възможностъ тайно, при което не бива много много да се вглежда въ подробнотигъ, само да стане тя по-скоро. И разбира се, че тая конвенция, сключена единъ видъ при изгасени свѣщи, безъ упътвания отъ щаба на армията, не можеше да бѣде освенъ едно недоносче.

Подписането на конвенцията, казватъ, е станало съ *Българското на военния министъръ*. Основанъ на високото си

положение, той, въ интереса на тайната, поелъ отговорността да разреши самъ въпроса, когато важността на акта именно налагаше да бъде изключено субективното решение и непременно да се прибъгне до консултиране съ компетентните подведомствени органи. Ако генералъ Бояджиевъ е билъ неблагонадежденъ, не тръбаше да бъде оставенъ на важния постъ. Самонадеяността на военния министъръ, която е твърде ценно качество за единъ високъ началникъ, се явява не на място при въпроса за военната конвенция, поради което произлъзоха гръшките и непълнотите въ тая конвенция.

Освенъ военната конвенция били подписани други два важни акта: а) договоръ за приятелство и съюзъ между България и Германия, и б) тайна спогодба между тия две държави. Първиятъ обвързвалъ двете страни да не влизатъ въ държави. Първиятъ обвързвалъ двете страни да не влизатъ въ другъ съюзъ, насоченъ срещу коя и да е отъ тяхъ. Тайната спогодба определяла териториялните придобивки на България за война срещу Сърбия, както и срещу Ромъния и Гърция. За придобивките отъ Сърбия поменахме по-рано, обаче относно ония отъ Ромъния и Гърция нищо не може да се каже, понеже документътъ липсва. Едни искатъ да кажатъ, че именно въ тая спогодба се е намирало обвързването на България със съюзника ѝ Германия да не влизатъ въ Добруджа, а само върху отнетата ѝ презъ 1913 г. частъ, когато други твърдятъ, че това е станало въ надвечерието на войната съ Ромъния. Въ всъки случай обвързването се вижда добре отъ мемоарите на генералъ Лудендорфа, гдето се казва: „Българията пропуснаха за войната съ Ромъния да поискатъ обладаването на цѣла Добруджа“. Подобно отказване отъ частъ отъ родната земя, безразлично кога и отъ кого е направено, е въ висша степень престъпно и не може да бъде оправдано нито съ страха отъ близко съследство съ Русия, нито отъ желанието да се поиска най-възможното, като не се е предполагало, че българската армия ще може достигне до Долни Дунавъ. Практичното: „искай много за да получишъ повечко“, непременно тръбаше да се има предъ видъ, та да се избегне глупавото положение — да молимъ после германците да ни направятъ милостъ съ отстъпването на цѣла Добруджа.

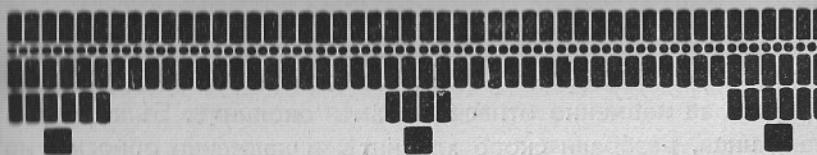
Ето тъй, поради липса на подготовкени дейци, съ достатъчно широкъ политически кръгозоръ, ние се обвързахме и обвързахме съ ангажементи, безъ да обвържемъ и съюзни-

цитъ. Нико въ Външното и Военно министерства, нито пъкъ въ главната квартира имахме специални институти по предварителната подготовка на политически становища, по разработването на въпросите за възможни договори, поради което, при важните актове, никога не бяхме готови. Нашите делегати, назначавани случајно, се явяваха неориентирани за мисията си, когато пъкъ германците предварително съ разработвали становището си и, когато всичко е било готово, съобщавали телеграфически за незабавното тръгване на нашия делегати. Ето защо, загубили още въ началото съ тайното споразумение и военната конвенция, ние продължихме да губимъ и понататъкъ. При сключването на Брестъ-Литовския миръ, нашите делегати тръбвало да заминатъ бързо, и като не снабдени съ нуждната директива, освенъ че не били доказателни въ исканията, но и постоянно се карали помежду си. Тъ попаднали въ глупаво положение и германците просто ги игнорирали, като че ли не представлявали една съюзна държава. Въ резултатъ, нашите права останаха съвсемъ не застрашени отъ договора и България остана на въздуха между съюзниците и бѫдещата Русия.

Също стана и при сключването на Букурещкия миръ съ победена Ромъния, за което правителството, уведомено въ надвечерието, тръбвало по тревога да назначи и експедира делегатите си. И, разбира се, че, при подобно заминаване, друго не можеше да се очаква, освенъ печалния резултатъ — отстъпването само на Добруджа отъ 1913 г. Въ случая, германската дипломация майсторски бѣ противопоставила турскиятъ претенции за компенсация въ южна Тракия, и тръбвало едър д-ръ Радославовъ да отиде въ Букурещъ и да убеждава германскиятъ президентъ фонъ Кюлмана, силно подкрепящъ турските искания. При всичко, че първиятъ е билъ обнадежденъ и телеграфира, че цѣла Добруджа е вече осигурена за България, германците не отстъпиха отъ становището си и, като задържаха за себе си Сръдна Добруджа, а за Северната предвидѣха съюзнишки кондоминиумъ, дадоха на България само южната частъ. Подобно явно германско противопоставяне на българската идейност за обединение, счупи неднакъ за винаги въратата въ съюзнишката лоялност у армията и народа и разклати силно моралните основи на съзнателно служене на общата военна акция. — А войната все бѣ въ разгара си, а пъкъ отъ съюзникъ безъ идейностъ

не можеше повече да се очаква, освенъ едно принудително отъ нѣмай кѫде участие въ нея.

Тѣй или иначе, излѣзе, че катастрофата презъ 1913 г. не бѣ ни послужила за да бѫдемъ по-предвидливи, да станемъ по-предпазливи при обвѣрзванията ни за акцията въ 1915 г. Вѣрвайки напѣлно въ лоялността на съюзника, ние, се отнесохме съ наивността на младъ юноша, чакашъ само добро отъ голѣмия си братъ. Нашето слѣпо довѣрие допусна на съюзника да поеме ролята на самовластенъ опекунъ, да стигне до положението на пъленъ разпоредителъ въ чуждата кѫща. Веднажъ дошелъ до тамъ, той вече не искаше да дѣржи смѣтка за идейността и интересите на сѣбрата, а даже и за явната нужда да му спомогне за отстранението на неминуемата беда. Ето това съюзнишко забравяне и крайно egoистично дѣржане, разбрано лобре отъ слабия съюзникъ, egoистично дѣржане, разбрано лобре отъ слабия съюзникъ, породи голѣмото недовѣрие, предизвика съжалението за по-грѣшно сдружаване и донесе озлобяването у последния, който тѣй много повлия за неуспеха на дѣлото. Подобно положение тѣкмо дойде на смѣтка на противниците на съюза, които се запретнаха да повалятъ военната акция, да подготвятъ по всѣки начинъ катастрофата на македонския фронтъ. Германското главно командуване знаеше добре лошото бѣлгарско настроение, печалнитѣ резултати огъ незачитането, обаче, въ самозабравата си, то не направи подобрение, то не отстѣпи отъ презрителното си и egoистично отнасяне къмъ съюзника. И само когато произлѣзе катастрофата на Добро поле, тогава чакъ то почна да обнадежква, че е съгласно да се отсѫпи цела Добруджа на бѣлгаритѣ; че турцитѣ сѫ съгласни да не искатъ компезации; че то идѣло вече да спасява македонския фронтъ съ всички разполагаеми сили. Късно много късно, се сѣти то, а пѣкъ ние, въ болнавото желание да се показваме лоялни, не посмѣхме да го заставимъ да бѫде по-коректно въ дѣржането си.

ГЛАВА II

ОТНОШЕНИЯТА, КАТО ВАЖНА ПРИЧИНА НА ЗЛОТО

Преди да станемъ съюзници, ние бѣлгаритѣ, въобще бѣхме зле настроени срещу германцитѣ (за помощта указана на турцитѣ презъ войната въ 1912 г.; съ намирането на германски офицери въ турскитѣ редове и изпрашването на артилерия и бойни припаси). При това, ние имахме съставено мнение, че, тѣ сѫ хора надменни и голѣми egoисти, гледащи на насъ зле, като на славяни. Когато въ 1915 г. станахме съюзници, подъ обаянието на нанесенитѣ имъ победи и очаквайки чрезъ тѣхъ националното си обединение, ние успѣхме да смачкаме предубежденията и лошиятѣ си чувства, и отидохме въ войната съ респектъ и довѣрие къмъ новитѣ бойни другари, каленитѣ германски войници, които се указаха много коректни, непретенциозни и разбрани въ отношенията къмъ по-младитѣ си сѣбрата. Бѣркаше езика, обаче намери се начинъ за разбиране, посредствомъ радостнитѣ погледи, усмивкитѣ и мимики. И това си остана презъ всичкото време на съвместното носене на бойната служба, безъ частни и колективни недоразумения и спречквания, при едно несъгласно, но сериозно, бѣлгарско съревнование по-хубавитѣ служебни прояви въ германскитѣ части и по всичко, що тѣй безшумно и бѣрзо се извѣршваше у по-старшитѣ братя. Лишени продължително време отъ най необходимото и постоянно безъ съѣна въ бойната линия, бѣлгарскитѣ войници намѣриха духовна подкрепа, виждайки, рамо до рамо, дошлигътѣ отъ северъ юнаши, носящи безропотно и съзнателно дѣлга си по македонския фронтъ.

Така бѣ, обаче съвсемъ не тѣй излѣзе съ висшитѣ командни инстанции, отношенията между които скоро се развиха въ най-нежелателна посока. Германскитѣ военоначалници и щабни офицери, дошли на балканитѣ съ единъ и сѫщи връшни за двата съюзника, не можаха да разбератъ защо той е пригоденъ за турцитѣ, но не и за бѣлгаритѣ, тия мѣлчаливи и много резервиранi въ дѣржането си хора, незаис-

кващи предъ санътъ и високото положение, не признаващи правото за надменно отнасяне къмъ околните. Българските началници, разбрали скоро хладните и надменни обноски, не закъсняха да се освободятъ отъ обаянието къмъ германското командуване и застанаха въ положението на самоотбрана. Настъпени силно, тъ не устояха на слабостта — да мъстятъ съ критики и осъждане, а често пакти и да усмиватъ германската надута обноска, което състави обикновенъ предметъ на разговора въ офицерските столови. Това лошо настроение, счетено като последствие отъ германофобство, предизвика у германците още по-хладно и надменно държане, съ което още повече се възбуди българската подозителност за умишлена германска нелоялност. На българските началници особено имъ бѣ обидно незачитането, когато, при изказване на мнение по служебни въпроси, чуждите щабни офицери искаха да изтъкнатъ големата си вештина, посредствомъ надтежаването, че идатъ отъ културния западъ, съ богатъ запасъ познания.

Германските офицери за свръзка, осърбени отъ недопускането имъ да се мъстятъ въ оперативната работа на българските щабове, се предадоха много усърдно на правото си назначение — да следятъ и да донасятъ на германското командуване за всичко вършено въ тия щабове, и, въ това си усърдие, често пакти изпадаха въ грѣшки. Появиха се тенденциозни донесения, основани на неточна преценка, на непроверени слухове, които предизвикваха запитвания и неприятни обяснения, и съ това постоянно се подклаждаше недовѣрието между двете страни.

Тъй или иначе, образува се дебелия ледъ, който тъй и не се стопи презъ цѣлата война. Страните не се сближиха даже и при последните разбрани военноначалници, като генералите Шолцъ, Щойбенъ и други.

Лошиятъ отношения взеха още по-лоша насока, когато се намѣси и бъркотията въ командуването, т. е. когато настъпи онай аномалия: български армии, дивизии и бригади да се командуватъ отъ германски военачалници и щабове, които, ужъ подчинени на българското главно командуване, зависятъ всецѣло отъ командуването въ Германия.

България току бѣ водила две побѣдоносни войни (презъ 1885 и 1912 г.) и една въ 1913 г., която, ако и изгубена по-

ради общото нападение отъ петте хъ съседа, все пакъ се свърши съ спирането на враговете вънъ отъ границите (даже гърците малко останаха да бѫдатъ бити). И въ третите тия войни българските части се командуваха и водиха само отъ български началници, следователно недовѣрието къмъ последните не можеше да се обясни освенъ съ интимната мисълъ на германското командуване — да вземе българските части въ ръце, та да бѫдатъ тѣ въ пълно негово разпореждане. Това мѣроприятие бѣ осърбително и още крайно несолидно, ако българите не биха скъпили съ лоялността си къмъ съюза; то не принесе очакваната полза, а причини само голъмо зло на съюзнишката акция на Балканите.

Действително, германските началници и щабове, по начинъ отъ вродената германска интензивност къмъ работа, се заеха сериозно да създадатъ яки фронтове по участъците: да подобрятъ съобщенията; да запознаятъ началниците съ начина на действията споредъ поуките извлечени отъ боевете на французки и руски фронтове. Тѣ устроиха курсове и школи по употреблението на картечниците, минохвъргачките, по воденето позиционната война, по приспособлението на преградния артилерийски огнь, по патрулните нападения и пр. Въобще въ туй отношение тѣ направиха твърде много и заслужаватъ пълна похвала, обаче не можаха да внесатъ духовна смисълъ въ началническите функции, да вложатъ жива сила въ командуването, посредствомъ която само се израбогва разбрано и съзнателно изпълнение и духовни връзки между началници и подчинени. Тѣ не познаваха българите и германските имъ похвати за управление се указаха мъжно приложими. На гѣхъ не престанаха да гледатъ като на настрапени големци.

Вмѣсването на германците въ командуването се почна още въ началото на войната, когато, следъ разгрома на Сърбия, общото командуване на войските отъ фелдмаршалъ Манценъ бѣ станало излишно и трѣбваше да се разформирова. Германската главна квартира обаче остави той фелдмаршалъ да продължава да началствува и на македонския фронтъ.

На другата година за замѣстникъ на фелдмаршала бѣ изпратенъ генералъ фонъ Бело, и, при всичко, че нашето главно командуване да бѣ обнадеждено, че последния ще му се подчинява иапълно, той генералъ продължи почти въ същия пакъ на предшественика си: да не държи смѣтка за въз-

гледитъ и съображенията на шаба на главното ни командуване и да чака указания и разпоредби направо отъ Германия. Освенъ това, по искането на германската главна квартира и безъ знанието на нашата, тоя генералъ си позволи да въведе нова организация въ командуваната отъ него група армии. Тая метаморфоза на български части въ германски армии, корпуси и дивизии бѣ станала тъй бързо, че българския главен корпус и дивизии я узналъ, когато всичко е било свършено, нокомандующъ я узналъ, когато всичко е било свършено, поради което последния счелъ, че ще биде много неудобно да отмѣни станалото и съ това да изложи не само генералъ фонъ Бело, но и германското главно командуване. — Това бѣ вече втора голѣма отстѣпка отъ наша страна, която поощри германското главно командуване за още по-права намѣса въ командните функции на армията.

Подобна реорганизация, противна на понятията за разбрано командуване, възбуди негодуванието на цѣлата ни военна иерархия, особено у старшиятъ началници, право осърбени отъ подчинението имъ подъ германско началство. Появиха се неприятности, недоразумѣния и търкания по службата, една негласна, но силна, обструкция, придружена съ натяквания и критики на разпорежданията, — т. е. всичко нова, що руши солидарността и създава враждебност, недопустима даже въ частните сдружавания, а колко повече въ войската. Защото никога не бива да се играе съ сгъня, защото не трѣбва, за никакви изгоди, да се отива до флагрантно нарушение на принципа: *своите да се командуватъ и водятъ отъ своите*. Ако германското главно командуване се е бояло отъ прояви противни на неговите съображения, то трѣбваше да действува само чрезъ българското главно командуване; иначе, щомъ последното искаше да поощрява, чуждитъ началници не биха могли да се противопоставятъ и, съ една дума, можаха да бѫдатъ отстранени. Това не стана и българското дѣлготърпение заслужаваше да бѫде оценено.

При голѣмото усърдие за ползотворна дейност, германските началници, срещнали сериозни пречки, почваха да намиратъ вината само у тия, що бѣха втори въ тая вина — българитѣ. Тѣ не искаха да разбератъ, че трѣбва да се отстранятъ причините за неуспехната дейност — аномалията въ командуването.

Лошите отношения особено силно се изостриха презъ 1917 г., когато дирекцията С. Г. О. П. бѣ принудена де вземе

бѣрзи мѣрки срещу голѣмия износъ отъ страната. Германия имаше голѣма нужда отъ провизии, материали и сирови произведения; Австро-Унгария не допушаше да се изнесе нищо за тамъ; а отъ Турция нѣмаша какво да се вземе, и всичката тежестъ за снабдяването бѣ паднала върху България. Тая износъ бѣрзо се почувствува отъ населението, което почна да търпи лишения отъ най-необходимото, и отъ армията, която почна да гладува и оголява.

Стана нужда да се действува, за което бѣха поставени отговорни воениятѣ и административни власти въ етапната зона и въ страната, обаче въпрѣки това, износътъ не можа да се прекрати. Германските етапни коменданства, изпълнили цѣла България, продължиха да действуватъ, ужъ за нуждите на германските части на фронта, а въ сѫщностъ да закупуватъ произведения за износа. Събиранитѣ отъ тѣхъ предмети, голѣмия излишекъ отъ разликата между списъчното и действителното числено състояние на германските части въ България и Македония, както и онова що доставяха хубаво платениятѣ мѣстни агенти, чевръсто пипашето германско етапно началство безпрепятствено изпращаше за Германия, още по-вече, че частъ отъ желѣзните бѣха въ негови рѫце и никаква българска власт не смѣеше да контролира треновете.

По тоя начинъ, борбата срещу износа се изрази въ залавяния на камиони и кола съ фасуль, оризъ, масъ, кожи, вълна и пр., особено когато тѣ отиваха за стоварване по гаритѣ. Тия залавяния предизвикаха голѣми неприятности, поради противопоставата на германските етапни органи, а особено съ протестите на германското командуване . . .

А презъ това време въ страната и на фронта сѫществуваше голѣма мизерия. Бѣха се започнали натяквания и закани, че нарочно се допуска да се изнася най-необходимото отъ страната. „Ние ядемъ царевичъ хлѣбъ, ходимъ онкисани, боси и безъ долни дрехи, нашитѣ семейства сѫ изложени на голѣми лишения, а всичко отива въ Германия!“ назваха заканително войниците, незнайки, че тѣ страдатъ и поради великата контрабанда край границата. Видѣнъ бѣ само германски износъ, и срещу него най-много роптаяха и се искаше да се уреди той, та да не носи характеръ на своееволно експлоатиране.

Нашитѣ не съумѣха да спратъ развоя на контрабандата, не посмѣха да поставятъ остро и въпроса за учреждането на

германския износъ. Правителството, напълно повърнило се на силния съюзникъ и предало всичко въ ръцете му, въ името на общия интересъ: *ако той победи и България ще спечели*, считаше за опасно и себе си безсилно да отвори фронтъ срещу него, поради което не посмѣ да действува открито, а така съ вземане на вътрешни мѣрки, съ ходатайства, съ молби и дипломатически постѣжки предъ германското правителство, гледаше да намали развоя на износа. Собствено, за да избѣгне неприятностите, то оставаше на Дирекцията на прехраната да се разправя съ пълномощника на пруското военно министерство и съ етапните началници, които бѣха крайно неотстѣжчиви въ искаанията си, а нашата дирекция — понѣкога твърде упорита. Нашето главно командуване, поради недоразуменията си съ правителството, изгубило значението си предъ германците, не можеше да се противопостави ефикасно, а се мѫчеше чрезъ главното тилово управление и началниците на частите, да възпрепятствува поне на експлоатирането на средствата въ етапната зона на армията. То нѣмаше право да се бѣрка въ вътрешните работи, а само настояваше и постоянно искаше отъ правителството да вземе мѣрки.

Германските етапни органи първоначално бѣха много внимателни и изнасяха само нѣща, за които е било по-рано уговорено, обаче неуредбата у настъ и честитъ отстѣжки отъ властите, постепенно ги навикнаха да не се церемонятъ, и, поради голѣмата нужда въ страната имъ, веднажъ почнали така, тѣ не искаха вече да се спратъ. Германецътъ не обича да се шегува въ преследването на целите, а когато тѣ се отнасятъ до отечествена полза, той проявява извѣнмѣрни усилия, даже до своеевolie. (Въ туй отношение ние стоимъ далечъ отъ тѣхъ: склонни сме на отстѣжки, на колебания въ разбиранията на българския интересъ). Тѣ купуваха, и купуваха, и изпращаха посредствомъ хитрувания, противопоставяне и неуморно трепане по села, затѣнени градчета и паланки. И всичко това ставаше у настъ, когато пѣкъ тамъ въ Добруджа, етапните органи на германския губернаторъ въ Кюстенджа развиваха усилена дейност и не допушаха нищо да се изнесе за България.

И въ тая, пълна съ неприятности, борба, българските началници, считани вече германофоби, станаха ненавистни, поради което, още по-зле се настроиха срещу германското командуване и щабни органи, и сами вече, често пѫти, изпа-

даха въ грѣшки. Лошиятъ погледи сѫ по-остри отъ шило, ефекта имъ не може да се скрие съ никакви изкуствени подсладявания и присторени усмивки, още повече, че, когато българинътъ е сърдитъ, той не умѣе да се пресилва и забравя да се смѣе.

Надменното и презрително отнасяние отъ германските началници и щабове къмъ българските се поощряваша отъ сѫщиятъ такива на германското главно командуване къмъ българското. Първото не ценеше лоялността и търпението на последното, и постепенно засилваше налаганията си, до пълно незачитане на българските основателни доводи. Разбира се, че подобно унижение не закъсняше да се изрази въ враждуване и явно незадоволство, които още повече възбудиха подозрителността на германското главно командуване. Първа жертва стана началникъ щаба на действащата армия генералъ Жостовъ (К.), който, и тъй вече възмутенъ отъ становото изпускане на срѣбъската армия и спирането ни у грѣцката граница, започна явно да се противопоставя срещу германските искаания (подкрепянъ, разбира се, и отъ главнокомандуващия). Съ своята откровеностъ той стана ненавистенъ на германската главна квартира, която, следъ като употреби обикновения си покваръ: да го награди и пригласи въ гости, доби съгласието за смѣната на тоя упоритъ македонецъ. Жостовъ не дочака смѣната, той почина скоро, въ немилост предъ Царя и горчиво разочорованъ въ свѣтлите си очаквания отъ войната.

Мѣстото му бѣ заето отъ генералъ Луковъ, обаче и той огиде по сѫщия пѫть, поради което, слѣдъ като бѣ единъ извиканъ на гости въ Плесь, посредствомъ наблѣгане върху Царя, който и така гледаше зле на Лукова като германофобъ, бѣ достигнато смѣняването му. Главнокомандуващия съпротивлявалъ на тая смѣна, обаче най-после отстѣжилъ на царското искашение, съ условие, че не иска другъ началникъ щаба и че, спомаганъ отъ началника на оперативния отдѣлъ полнополковникъ Нойкова, ще работи самъ. Така поне се казва въ книгата на зепасния майоръ Малеевъ; „Приносъ къмъ истината за катастрофата на Добро поле“, обаче за това сѫществува и друга версия, че Царьтъ не е искалъ да допусне на генералъ Жекова да си избере довѣрено лице за началникъ щаба, и най-после, следъ 6 месеца, въпреки неговото желание, му незначилъ генералъ Бурмова.

Поради силните противопостави срещу германските искания, директорът на С. Г. О. П. генералъ Протогеровъ, влезъл вече въ сериозен конфликтъ и съ правителството, се виде принуденъ да подаде оставка и, следъ връщането си, като гостъ въ Германия, тръбаше да се оттегли.

По същата причина бѣ принуденъ да напусне поста си и поддиректорът Петъръ Петровичъ, който, между другото, се бѣ противопоставилъ и на германското искане — да се нададатъ българските пашкули за фабрикация на бойни материали, и не отстъпни даже предъ заплашителната телеграма отъ генералъ Лудендорфа.

Германската главна квартира не е била доволна и отъ генералъ Жекова, който, ако и въ по-мека форма, постоянно се намиралъ въ пререкания съ нея. Тя искала българския главнокомандуващъ да биде напълно послушенъ. По едно време циркулираше слухъ, че тя се готовила, чрезъ фелдмаршалъ Макензена, да поеме оперативното командуване на цѣлата българска войска, като другите отрасли предостави на воения министъръ, за което ужъ българското правителство било съгласно. Казватъ, че Царътъ се противопоставилъ и германците тръбовало да се задоволятъ само съ влѣзлото въ обичай добиване на своето — чрезъ наблѣгане и остри откази.

Генералъ Жековъ три пъти е подавалъ оставка и положението му е стигало до тамъ, че вече се е търсилъ неговъ заместникъ и Царътъ цѣли шестъ месеца е избѣгвалъ среща съ него. Най-категорически той е настоялъ за остава си, когато германската главна квартира, въ самозабравата си, е телеграфирана на българското правителство, за противопоставитъ му да биде той предаденъ на съдъ. Следъ крупните обяснения съ Царя, който наложилъ на германците да оттеглятъ крайно осърбителната за главнокомандуващия телеграма, генералъ Жековъ приель да остане на поста си, въпреки германското желание и противъ онова на правителството, което искало да настани доверено лице на поста.

Именно тия отстъпки на генералъ Жекова съставляватъ и до сега предметъ на силни натяквания отъ неговите противници и се считатъ като последица отъ скъженето му съ титли и постъ. Тая линия на поведение се намира погрѣшна, понеже германското главно командува не е оценило примирителността му, а правителството, виждайки въ лицето

му опасенъ факторъ за събарянето си отъ властъ, не престанало, презъ всичкото време, да му противодействува. По тоя въпросъ генералъ Жековъ дължи разнения, още повече, че тая му отстъпчивост се намира въ противоположностъ съ правото и категоричното му държане въ други случаи, за което срещаме въ защитителната, предъ Държавния съдъ, рѣчъ на запасния подполковникъ Тошковъ (Б.) следното:

1. Поради отстъпването на Битоля, генералъ Жековъ заявява остро: *да се държи повече смѣтка за българската идейностъ, и обвинява германското командуване, че скъпятъ български войници, паднали около Битоля, съ жертва на германска непредвидливостъ и неглижиране на южния фронтъ.*

2. По въпроса за германските подкрепления, той заплашва: „*не забравяйте, че тия хора (българските войници), лоши хранени и лошо облечени, стоятъ безсмъртно въ бойната линия, съ цѣли месеци, подъ огъня на противника.*

3. При разпореждането на фелдмаршалъ Макензенъ да обискиратъ багажите на българските отпускари отъ Ромъния и да не се издига български флагъ въ този край, той телеграфира на фелдмаршалъ Хиндербурга: „*Българският войникъ не е африкански дивакъ, нито наеменъ войникъ; българският флагъ ще се развърта въскъжде, где то е лъна българска пръвъ, и, въ случай, че бѫдатъ проявени спънки или насилия, нека се знае, че българският войникъ има оръжие въ ръцете си и ще може достойно да отговори.*

4. За етапните германски комендантства, простиращи се въ цѣла България, генералъ Жековъ иска настоятелно вдигането имъ, като чиста проява на своеволие, осърбително за българската държава и крайно противно на военната редъ въ страната.

5. Поради назначаването на единъ германски капитанъ за контролира действията на Дирекцията на С. Г. О. П., генералъ Жековъ, заявява: *че това е крайно обидно и несъвместимо съ достойнството на държавата, и иска правителството да се произнесе по тоя важенъ въпросъ,*

6. Презъ всичкото време той проявява подкрепа въ борба Дирекцията по прехраната на войската и населението. За да помогне на комandanта на гр. Парачинъ Ерещу германския износъ на добитъкъ и други провизии,

той дава въ разпореждането му 3 коненъ полкъ. За да запази транспортитѣ ни въ Добруджа отъ германско присвояване, той заповѣдва да се постави другъ коненъ полкъ, съ заповѣдъ да стрѣля.

7. По въпроса за предаването на желѣзнопътната линия София—Нишъ, той категорически се противопоставя, даже и при заплашването отъ генералъ Лудендорфа,—че не отговаря за последствията.

8. По отстѫпването мината „Перникъ“ на германцитѣ, което е било вече уговорено съ правителството, генералъ Жековъ, считайки, че се губи най-голѣмото богатство на държавата, се противопоставя категорически и иска, докато трае войната, да не се отстѫпва за германска експлоатация. Той предупредилъ правителството и разпоредилъ, за случай на германско навлизане, да се постави караулъ въ нея, който да отговори на насилието. Фонъ Масовъ му телеграфиралъ: „По заповѣдъ на министъръ-председателя Радославовъ, утре въ 9 ч., мината да се предаде на германското минно дружество“ на което генералъ Жековъ отговорилъ подигравателно: „сѣръкали сте адреса“. Германцитѣ били принудени да чакатъ края на войната и мината била спасена...

9. Още въ началото на войната, генералъ Жековъ е почналъ да се бори срещу голѣмата спекула въ страната, срещу износа на храни и сурови произведения, и, въ 1916 г., представилъ на правителството законопроектъ за преследване на виновнитѣ, като единъ видъ предатели, съ смѣртно наказание, т. е. той още тогава е предвидѣлъ послешния членъ 4 за катастрофата. Той молилъ воения министъ да тури край разнитѣ спорни въпроси и да спомогне за изхранването на армията, както и за разрешаването на оплакванията на онеправданитѣ войнишки семейства.

10. Когато дохожда въпроса за паричната помощъ отъ Германия, генералъ Жековъ заявилъ: „не може за 50 милиона помошъ за една паница леща, да бѫде продадена кръвта на българския войникъ и да се опетни светостъта на освободителното дѣло. България се бие за своя идеалъ, който не може и не бива да се купува съ пари. Най-вече азъ не мога за 50 милиона да вържа безвъзвратно България къмъ колата, политиката на Германия, а искамъ свобода за ма-невриране въ тази политика, а не утре да ми кажатъ: ще вървишъ тукъ защото си платенъ.“

11. Когато, преди началото на войната, въпреки германските увѣрения, Гърция мобилизира, генералъ Жековъ поискашъ да се отложатъ военните действия.

12. Когато въ 1916 г. германцитѣ и австрийцитѣ искатъ български войски за Галиция, за да спасяватъ Австрия, генералъ Жековъ отказва и тамъ бѫха пратени турски войски.

13. Когато за действия срещу Ромъния, германската главна квартира предлага плана: да се отбраняваме по добруджанския фронтъ и съ главните сили да прехвърлимъ Дунава, генералъ Жековъ, изхождайки отъ българския воененъ духъ за интензивенъ нападъ и увѣренъ въ високото морално състояние на частите отъ III армия, както и отъ опасността (при отбраната) северна България да бѫде опустошена, налага своя: бѣрзото поваляване на Тутраканска крепостъ и незабавното настживане на северъ срещу неприятелската полска армия. Благодарение на този планъ биде записанъ въ анализъ на историята вижловия и редъкъ въ новитѣ времена откритъ пристъпъ срѣчу Тутраканъ, който за всѣкога ще остане велика българска гордостъ и неувѣхвѣна слава за високо самопожертвуване. При това, тъй блѣскаво, само вътре въ 3 месеца, бѣ завършена и цѣлата добруджанска операция*).

Отъ гореизложеното се вижда, че и при грѣшкитѣ, генералъ Жековъ имъ заслуги, които трѣбва да се иматъ предъ видъ при приценка на дейността му. Само този не грѣши, който нищо не работи.

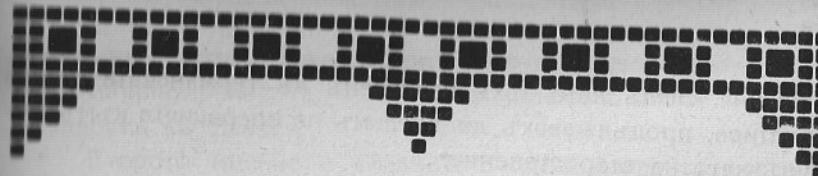
Знаемъ добре, че горнитѣ редове нѣма да бѫдатъ угодни на мнозина, като единъ видъ оправдание на бившия главнокомандуващъ. Заявяваме, че това не е тъй; ние искаме само да се противопоставимъ на онова зложелание — да бѫде той съборенъ, унищоженъ: Фелдмаршалъ Хиндербургъ и генералъ Лудендорфъ, проявиха редъ военни и политически грѣши, поради което изгубиха войната и сѫ главни виновници за общата катастрофа на Четворния съюзъ, обаче, при все това, тѣ не се охулватъ и презиратъ, а напротивъ се ползватъ съ поччить и влияние средъ германското общество. У насъ тъкмо обратното: злозначието неправи разница между достойния и недостойния, и то, само защото лицата сѫ неприятни. У другите народи, въ интереса на традициите, военните дѣйци

*.) Пунктъ 13 е добавка отъ автора.

нарочно се въздвигатъ, а ние напротивъ се стремимъ да ги обезславяме и стъпчемъ. Следъ свършека на освободителната война, ние не се спрехме да охулваме главните дѣйци и да сведемъ до нула тѣхната дѣйностъ. Славните победи, който очудиха цѣлия свѣтъ, бѣха умаловажени, представени като дѣла, достигнати едва ли не случайно, съ което силно се изложихме предъ чуждия свѣтъ и зле се обрисувахме предъ младите, като имъ дадохме и лошъ примѣръ за бѫдащи ежби и гонения. Наистина голѣми грѣшки бѣха проявени, обаче редомъ съ тѣхъ имаше и много хубави нѣща, за изтъкването на които трѣбаше да бѫдемъ по-въздържливи — само до степень на научна критика, а не да си служимъ съ вестниарска полемика, която тъй зацепа дѣйците. Примѣръ: на сърушителя на Одринъ, генералъ Ивановъ, той образованъ и съ формированъ характеръ началникъ, не му простиха неуспѣха презъ 1913 г. Смѣниха го отъ командуването, уволниха го и го охулиха, макаръ той да бѣ направилъ всичко зависяще отъ него. Не по негова вина бѣха оставени само четири наши бригади срещу цѣлата гръцка войска т. е. 7—8 полка срещу 11—12 гръцки дивизии. Той бѣ искалъ своевременно подкрепления, но когато му ги дадоха бѣ вече съвсѣмъ късно...

Въ заключение на горѣзложеното, трѣбва да добавимъ, че знайки какво го очаква въ България, Жековъ пренебрѣгна безопасността си, реши да се върне и да застане предъ Държавния сѫдъ.*.) Мизерията, която вече петъ години прекарва той бившъ главнокомандующъ, сочи на безкористието му, тъй ценно за високопоставените лица, които, имайки възможността да направятъ милиони, сѫ приели да останатъ бедни, но честни. Грѣшките сѫ грѣшки, обаче челото е чисто, съвестта е спокойна!

*) Следъ катастрофата, той тръгна за България, обаче не бѣ допуснатъ да се върне отъ съглашенцитѣ. Той настоявалъ дѣлго време предъ правителството да му се разреши да дойде и да отговаря предъ сѫда. Най-после, следъ две години, бѣ му разрешено, и той се яви за да бѫде сѫденъ и осъденъ. Той жестъ на воинишка доблестъ, презъ времето, когато у насъ мнозина и мнозина треперяха и старателно отърсваха отъ себе си отговорността, за да избѣгнатъ сѫдебното преследване, съсгавлява хубавъ плюсъ за Жекова.

ГЛАВА III

Политически и военни грѣшки

У

насъ и до сега още мислятъ, че станалото, по германска заповѣдъ, спиране на армията ни у гръцката граница, въ края на 1915 г., е главна причина за произлѣзлата после катастрофа. „Съглашенцитѣ отстѫпваха, не дадоха да ги преѣдваме; Солунскиятъ десантъ можеше да бѫде унищоженъ, но ни пуснаха да минемъ гръцката граница“, — тъй казватъ българитѣ за пропустната случай да се свѣрши още тогава войната на южния фронтъ. Тия сѫждения, даже отъ гледна точка на практическото: „Започне ли се нѣщо, да се кара до край“, сѫ много основателни, а понеже спирането се отрази много зле върху действията, то тѣ се явяватъ и съвсемъ необорими.

Времето, когато, за царски врѣзки, войнитѣ се обявяваха и свѣршваха, отколе бѣ минало, а пѣкъ въ спирането ни, надъ другите причини, стоеше менажирането на гръцкия цар, зеть на германския царски дворъ. Ненавистнитѣ българи въ никакъвъ случай не трѣбвало да бѫдатъ допустнати въ гръцкиятѣ предѣли; въ Солунъ, за който преди две години бѣ произлѣзла войната съ гърци, български кракъ не трѣбвало да стѫпи. Ето какво срещаме ние по тоя въпросъ въ нѣмоярите на генералъ Лудендорфа:

„Вниманието ни къмъ Гърция, умората на войските и състоянието на комуникациите, а, може би, и други нѣкои ненавистни за менъ политически и военни причини, не допуснаха продължението на операциите къмъ Солунъ, макаръ че превземането на тая съглашенска база щѣше много да болезнен положението ни на Балканитѣ. Отъ опитите, добити вноследствие, се убедихъ, че съ подобна операция, Германия нѣмаше да спечели ни единъ български войникъ за западния фронтъ, а пѣкъ английските, френските и срѣбските части, които после дойдоха на македонския фронтъ, щѣха да се виждатъ въ Франция срещу настъ. Ето защо, по сѫщия съоб-

ражения, следъ като бѣхъ назначенъ въ германската главна квартира, продължавахъ да гледамъ на операцията къмъ Солунъ като на второстепенна“.

Нека ни позволи г. Лудендорфъ да не се съгласимъ съ гореизложеното. Иначе ще трѣба да предположимъ, че германското главно командуване, известно съ бѣрзата си съобразителност, до толкова много трѣба да е било заблудено, та да не може да разбере, че разгромът на неприятелския десантъ и запушването на вратата, презъ която противника свободно можеше да се усилва и да печели теренъ, та да заплаши важния за Германия путь: Берлинъ — Цариградъ (както стана после), е операция стъ голѣмо значение; че съ успехъ на тая операция свободната вече българска армия можеше да се съсрѣдоточи въ България, като чукъ върху Ромъния, и да застави последната да мине на страната на Централните сили, — нѣщо, което би донесло огромна полза, отколкото прашането на български войници на западния фронтъ. Недопустимо за насъ е сѫщо, че германското главно командуване току тъй би пропуснало цѣли две години да не смаже Солунския десантъ, ако не е било спѣнато отъ роднинскитѣ царски връзки и отъ надеждата, че Гърция, ако ли не стане съюзница, поне нѣма да отиде на съглашенска страна. — Тая стратегма не донесе, освенъ печални резултати. Германското главно командуване изгуби играта, а заедно съ него и ние.

Относно фактическата страна на станалото, у насъ сѫществуватъ две мнения. Едни твърдятъ, че спирането е дошло тъкмо на време, за да избѣгнемъ опасното положение, въ което можахме да попаднемъ. XI германска армия на генералъ Галвица, I армия на генералъ Бояджиева и 3 Балканска дивизия съ една Дунавска бригада още се намирали на северъ, въ Сърбия, и за съсрѣдочването имъ на южния фронтъ необходимо било време. II армия на генералъ Тодорова, въ съставъ на четири дивизии (2 Тракийска, 5 Дунавска, 7 Рилска и 11 Македонска), била недостатъчно силна да преследва и да порази съглашенците, които отстѫпили, безъ да бѫдатъ бити. При това тая армия не била готова въ муниционно и продоволствено отношение, поради което щѣла е да попадне въ още по-тежко положение съ отдалечаването си на югъ. Съ наклуването въ Гърция, тя рискувала да възбуди фана-

тизма на съсрѣдоченитѣ при Верея и Водень гръцки войски (мобилизириани), та, когато води бой съ съглашенците, да ги ударяятъ въ флангъ.

Второто мнение е следното: незабавното преследване щѣло е силно да обѣрка съглашенците и тѣ не биха могли сериозно да се противопоставятъ; че гръцкото главно командуване, съчувствуващо на Германия и зле настроено къмъ съглашенците, нѣмало да посмѣе да нападне II армия, а щѣло да чака защитата на гръцката кауза отъ германския императоръ. Артилерийските припаси вече пристигали, а продоволствени можало да се намѣрятъ и въ гръцка територия.

Разбира се, стъ стратегическо гледище, последното се явява съвсемъ вѣрно. Защото по никакви съображения не бива да се дава време на противника да се спомни, а трѣба да се бие до край, — иначе рискува се да почне той да бие, както и стана следъ малко. Солунъ не бѣ още укрепенъ, а завладѣването му щѣше да тури край на войната на Балканитѣ*).

Тъй че ние имаме право да натяквамъ на германското командуване, а осъбено, че, когато Гърция почна да се колебае и даже премина къмъ Съглашението, то не прати достатъчно войски въ Македония, за да грабнемъ инициативата и да биемъ съглашенците. То остави Македонския фронтъ въ отбрана и даде възможност на противника да се укрепи силно; да удвои и утрои войските и средствата си, и най-после до привлече и гръцката армия на своя страна.

Както и да е, това спиране у гръцката граница причини тригодишно продължение на войната, угаси бойния жаръ и нападателенъ устремъ у българите, и постепенно полготви почвата за разложение, до степень на окончателно компрометиране положението на Балканитѣ.

Гледището на македонския фронтъ, като на второстепенъ, допусна на германското главно командуване да изтегля постоянно частите си и да остави цѣлата отбрана върху бъл-

*) По тоя въпросъ генералъ Хоффманъ, германски военоначалникъ на източния фронтъ, презъ последната война, въ мемоарите си назва тъй; „Не разбирамъ защо настиждането срещу Солунъ бѣ спрено. Фалленхаймъ заявява, че това е станало поради технически причини, когато пъкъ началникът на желѣзнопрѣйтѣ съобщения бѣ изназалъ на времето тъкмо противно мнение“... Съ непревземането на Солунското пристанище се причини сломяването на България, което имаше тежки последици за изхода на войната.

гарските войски. Въ началото на 1918 г. на македонския фронтъ вече се намираха само следните части: отъ XI германска армия щаба й; 3 германски егерски баталиона при 265 български дружини; 135 германски картечници при 2813 български картечници; 202 германски топа при 1213 български топа; 9 германски ескадриона при 45 български ескадриона; 0 германски пионерни дружини при 17 български такива, които всички, абсолютно всички, бъха изтегнати във една линия по грамадния фронтъ, отъ устието на р. Марица до р. Шкумба (въ Албания).

Българското главно командуване не преставало, презъ всичкото време, съ исканията си да се спре изтеглянето на германските части и да се изпратят подкрепления на южния фронтъ, обаче германската главна квартира продължавала да отказва. Тя намирала, че войските въ Македония съ предоставатъчни и можело да се образуватъ резерви, като се извадятъ части отъ бойната линия и се поставятъ отзадъ въ втора линия, т. е. едно подсещане въ работата на българското главно командуване, която то добре знаяло, но нѣмало какъ да я извѣрши. Българските полкове, изтегнати въ една линия, даже не можели да се смѣняватъ за почивка; тѣ посрещали неприятелските нападения, застанали всички въ бойната линия. Действително, нуждата отъ войски на западния фронтъ, а особено следъ намѣсата на Америка, налагала е пестеливо разходване на германските резерви, обаче все пакъ това не е давало право да се отслабва тъй много македонския фронтъ. При това германската нужда старателно е била скривана подъ претекста на нападателни акции срещу Франция, поради което българското гхазно командуване, изхождайки отъ тежкото положение въ Македония, продължавало да настоява да се спре изтеглянето на германските части.

Презъ м. ноември 1917 г., на македонския фронтъ се намираха всичко 18 германски дружини, обаче германското главно командуване поиска да се смѣнятъ съ български части отъ Добруджа и Ромжия. Генералъ Жековъ заявилъ, че е невъзможно да се извадятъ български части отъ Добруджа, докато не се разрѣши окончателно въпроса за нейното владение; че това ще предизвика силно негодуване въ България и може да има печални последствия; че войските на македонския фронтъ, когато съглашенцитѣ съ вече тъй засилени, не тръбва да се лишаватъ отъ моралната подкрепа, която тѣ намиратъ у бойните си другари гер-

манци; че на изтеглюването на германските части ще се поведне отъ българите, като на окончателно анулиране на германското задължение за българска подкрепа и пр.

Като отговоръ на горните основателни доводи, генералъ Лудендорфъ разпоредилъ направо до щаба на армейската група Шолцъ, да изпрати за Палестина нѣколко германски дружини, батареи и картечници. Това предизвикало новъ протестъ отъ генералъ Жекова, но, понеже фелдмаршалъ Хинденбургъ обещалъ, че, въ случай на нужда, България ще бѫде своевременно подкрепена, повече не се повдигалъ въпроса за станалото изтеглюване. Подобно премълчаване отъ българска страна, следъ нѣколко дена, повляко новъ германски натискъ за изтеглюването на други части. Искането било мотивирано съ рѣшителните боеве на западния фронтъ и че ужъ имало признания за намаление на съглашенските войски въ Македония, на които ядрото имъ се готвilo да се отдръпне къмъ Солунъ. Генералъ Жековъ побѣрзалъ да отговори, че за смѣната на германските части, изтеглюването на българските отъ Добруджа не може да стане изведнажъ, въ постепенно; че никакви признания нѣма за намаление на съглашенските войски, а напротивъ тръбва да се очаква заливането имъ въ скоро време, поради което той, не само не може да се съгласи съ по-нататъшното изтеглюване на германски части, но иска непременно да остане на македонския фронтъ поне една германска дивизия.

Германското главно командуване първоначално земѣлъло, обаче, презъ м. януари 1918 г., то съново повторило искането си, и българското било принудено пакъ да убеждатъ и моли, обаче и този път не сполучило. Фелдмаршалъ Хинденбурдъ категорически отказалъ, че не е съгласенъ, и тръбва непременно да се изпълни искането му. Генералъ Жековъ обиденъ, изпратилъ следната телеграма: „Понеже въроятното командуване, въпреки направените ми до сега основателни доводи, не дава надлежна оценка на нуждите на македонския фронтъ, принуденъ съмъ да се примиря временно съ положението и да заповѣдамъ да се изпълни искането Ви“.

Тая нова отстъпка, донесла въ априлъ ново искане: да се изтеглятъ и останатъ части отъ фронта, на които генералъ Жековъ отговорилъ така: „За да помогна на рѣшителните боеве на западния фронтъ, съгласенъ съмъ да изпълня искането, обаче следъ като бѫдатъ пренесени българските

части отъ Добруджа и се уреди отбраната на фронта". По въпроса генералъ Жековъ се обърналъ и къмъ правителството, и поискълъ отъ него да вземе рѣшилно становище,

Отговора на правителството не закъснѣлъ; той рѣшилно казвалъ, че понеже Германия и Австро-Унгария не сѫ изпълнили задължението да държатъ по 6 дивизии на фронта, то не е съгласно да се оттегли и тъй малкото имъ пехота и артилерия отъ македонския фронтъ, — отговоръ, който развръзвалъ рѣчетъ на главнокомандующия за пъленъ отказъ и отнемалъ правото му да прави по-нататъшни отстъпки. Той отговоръ е билъ съобщенъ на германската главна квартира, обаче съ добавката: „Щомъ намеря, че отслабването на фронта е възможно, самъ ще изпратя излишнитъ части въ Германия“, — отговоръ, който преследвалъ печеляние на време.

Германското главно командуване не искало да чака главнокомандующия да рѣши, кога да бждатъ изпратени германските части, поради което, освенъ че предложило да се върнатъ 6 дружини и единъ артилерийски полкъ, но още заповѣдало направо на щаба на групата Шолцъ незабавното имъ изпращане. Това поставило главнокомандующия въ положение трудно, между становището на правителството, че не е съгласно да се изтеглятъ германските части отъ фронта и започналото се вече издръжаване на исканатъ шестъ дружини и батареи, поради което той се отнесълъ до правителството съ следното писмо, което препаваме въ резюме:

„Отъ известно време германското главно командуване постоянно наблюга за изтеглюването на германските войски отъ Македония, като много необходими за боеветъ на западния фронтъ. Водимъ отъ съюзническа лоялност и за да удовлетворя на усилията по водене на гигантската борба въ Франция, азъ, презъ разно време, повърнахъ всички германски войски, които можаха да се освободятъ, като задържахъ само толкова, колкото сѫ крайно необходими за сигурната защита на позициите въ Македония. Останаха само 3 дружини и 51 батареи, изтеглюването на които, подъ предлогъ, като крайно необходими на западния фронтъ, се иска сега отъ германското главно командуване. Намирамъ, че повече отслабване силитъ въ Македония ще бjurde опасно, понеже съвѣдѣниятъ говорятъ, че съглашенцитъ се засилватъ съ гръцката армия и съ разни доброволчески чети отъ Америка и

Русия. Ето защо моля да се внесе въпроса за разрешение отъ Министерския съветъ, а сѫщо да се направява постъпки предъ германското правителство, за правилно и ясно тълкуване на постановленията на военната конвенция, относно размера на помощта на съюзниците къмъ България“.

Правителството аабавило отговора и чакъ на 10 юни, при повторното искане на генералъ Жекова, съобщило, че телеграфирало на генералъ Ганчева да направи постъпки предъ германското главно командуване, и възложило на министра на Външните работи да направи сѫщото и предъ германското правителство. Обаче резултати нѣмало и, понеже германското главно командуване продължавало да иска частитъ си направо отъ щаба на групата Шолцъ, генералъ Жековъ телеграфиралъ на генералъ Ганчева (български представител при германската главна квартира):

„Германското главно командуване иска да се повърнатъ следните части: а) ведиага — една рота отъ 19 пионеренъ полкъ съ щаба му и 2-а опълченска рота и б) следъ 4 седмици — 201 пионерна рота, безъ да е взело предварително съгласието на българското главно командуване. Съобщете, че нѣмаме възможность да замѣнимъ тия пионерни части. Предупредете ги, че, ако и за напредъ се отслабва македонския фронтъ, ние не ще имаме повече сили и средства да стоимъ срещу съглашенската армия, която скоро ще бjurde засилена съ цѣлата гръцка армия, още повече, че, поради неуспехитъ на австрийцитъ по р. Деволи въ Албания, ще се застраши дѣсния флангъ на нашия фронтъ. Чудно е, по какъвъ начинъ уморената наша армия, която постепенно се отслабва съ изтеглюването на германските части, ще посрещне напора на много по-голѣмитъ неприятелски сили, снабдени изобилно съ артилерия и бойни припаси. Изтѣкнете гдѣто трѣба, че положението на македонския фронтъ є твърде сериозно и, ако изтеглюването на германските части продължава, ще стане скоро застрашително“.

Понеже и тая телеграма не помогнала и настояванията за нѣдръпването на германските части продължили, генералъ Жековъ изпратилъ докладъ до фелдмаршалъ Хинденбурга. въ който изтѣкалъ, че положението на южния фронтъ, съ лъжина 350 км. (безъ морска отбрана), при 12 непълни български дивизии срещу 25 неприятелски, къмъ които скоро ще се присъединятъ най-малко 6 гръцки дивизии, иска не

отслабване, а засилване, като при това, той повдигналъ въпроса и за помощта, която съюзниците съдължни, споредъ военната конвенция, да дадатъ на България. Той завършилъ доклада си съ молба: докато тоя въпросъ не се разреши отъ една конференция, да се спре по-нататъшното изтеглюване на германските части.

И тоя докладъ билъ оставенъ безъ внимание, а относно исканата конференция последвалъ категорически отказъ, че тя е несъвместима съ понятието за върховното командуване. Понеже фелдмаршалъ Хинденбургъ, следъ нѣколко дена, телеграфически искалъ очудване защо българското главно командуване не изпълнява исканията на върховното командуване да изпрати определенитъ артилерийски части, генералъ Жекбъ заявилъ, че мероприятията на българското главно командуване не тръбва да възвуждатъ ни най-малко очудване, а напротивъ тръбва да се считатъ като напълно отговорящи на истинското положение на Балканите, твърдото запазване на което се налага не само отъ интересите на България. Той отправилъ и подобенъ докладъ до правителството, да настои за свикването на конференцията, която да определи окончателно задълженията на Германия за подкрепата на България, станала вече тъй необходима напоследъкъ.

Тоя основателенъ докладъ е можалъ да бъде използванъ за настояване върху ревизията на конвенцията, обаче работата и тоя път се свършила само съ дипломатически сондажи и преговаряния, докато най-после германското главно командуване отговорило: че германците съ изпълнили точно договорните си задължения споредъ конвенцията за война срещу Сърбия, т. е. простичко казано, че тъ не се считатъ свързани съ никакъвъ ангажиментъ къмъ България.

По тоя начинъ въпроса за подкрепата на македонския фронтъ билъ вече окончателно решенъ съ пъленъ германски отказъ. Българската армия, само при 3 германски дружини и 51 батареи, вече тръбвало сама да посрещне очаквания неприятелски ударъ.

Отъ гореизложеното се вижда следното:

1) Че Германското главно командуване, съ спирането ни у гръцката граница, направи крупна грешка, а особено съ наложената тригодишна пасивна отбрана на македонския фронтъ,

което даде възможност на съглашенцитъ да се засилятъ и да взематъ на своя страна и гръцката армия, та най-послѣ и да произведат успешния пробивъ, до степенъ на една катастрофа за цѣлия четворенъ съюзъ.

2) Че постоянното изтеглюване на германските части и отказътъ да се изпратятъ подкрепления не могатъ да бѫдатъ оправдани отъ никакви политически и стратегически съображения. Действително само победата на западния фронтъ можеше да донесе окончателенъ миръ, обаче, когато се видѣ, че действията тамъ силно се затъгатъ, можеше да се отдѣлятъ части поне за осигуяврането на македонския фронтъ. Най-сгодното за това време бѣ следъ руския погромъ, *стига само, при грижитъ за пълно използване на руските срѣства, да се помислъше и за предстоящата опасност въ Македония, както това стана следъ пробива на фронта.*

3. Българското главно командуване, въ старанието си да бѫде лоялно, е било много отстѫччиво. То не е посмѣло да използува благоприятните моменти, за да накара германската главна квартира да държи повече смѣтка за българската кауза и за командните негови права. Действително правени съ били чести противопостави, обаче тъ не донасяли довѣръ служебни търкания, и краятъ имъ всъкога се е свършилъ съ дадено по неволя съгласие. Българската скромность да не се настои за премахването на германското командуване и шабове, е била оценена отъ германската главна квартира като голѣма слабостъ, поради което тя е отишла до тамъ, да не да разпорежда направо на македонския фронтъ. Невѣтвествеността въ отношенията по едно време е достигната до това, че следъ падането на Битоля, за да се въздействува върху германската главна квартира да прати подкрепления, генералъ Жековъ тръбвало да поиска застѫпничество на Царя. Много интересенъ се явява въ случая царскиятъ отговоръ:

„Дълбоко покъртенъ отъ голѣмото народно и военно нещастие — изгубването на Битоля, изказвамъ ви, отъ името на българския народъ, моите най-скърбни съболезнования. Следъ всичко, което азъ поискахъ въ Плесь отъ фелдмаршалъ Хинденбурга и отъ императора, за което е свидѣтель самия князъ Борисъ, следъ нееднократните депеши, които отправихъ до Хинденбурга презъ октомврий и ноемврий, защото получихъ напоследъкъ дързъкъ и оскърбителенъ за

мене и армията ни отговоръ, не искамъ да прося повече. Направете оstri и заплашителни постежки въ Плесъ чрезъ Ганчева. Денътъ 18 ноември е единъ триумфъ съ неимовѣрни последици за Съглашението",

Когато самия Царь е биль третиранъ така, може да се разбере какви сѫ били отношенията къмъ главното ни командинсане.

4. Германското главно командуване не е било искренно при отказите си да прати подкрепления, поради нужда отъ войски на западния фронтъ. Въ тия откази, освенъ менажирането къмъ Гърция, се скривала и интимната мисъль: македонския фронтъ да биде само толкова силенъ, колкото да служи за охрана на пътя Берлинъ—Цариградъ, поради което то не поискава да издебне моментитъ презъ 1916 и 1917 г. за да се нападнатъ и унищожатъ съглашенците. Също то не е било искренно и при постоянните си наблѣгания да се върнатъ германските части отъ Македония. Това личи отъ изпрашането въ Палестина на германските дружини, картечници, и батареи, току искани да заминатъ за Германия. То личи още и отъ факта, че щомъ успя да наложи многожеланото изтеглюване отъ Добруджа на трите български дивизии, съ отиването на които въ Македония южния фронтъ се заливаше, то тутакси поискава издѣрпването на останалите тамъ германски части. По сѫщите съображения, то не се противопостави и срещу ослабването на фронта, съ продължението на фланга му едва ли не до Елбасанъ, въ Албания.

5. Германското главно командуване се е отнасяло много пренебрежително къмъ основателните български доводи за опасното положение на македонския фронтъ *). Погрѣшното гледище на този фронтъ, като на второстепененъ, се подтвърдява отъ факта, че следъ стания пробивъ, тутакси то стана много внимателно и реши да изпрати силни подкрепления, които, разбира се, не можаха да пристигнатъ на време.

6. Изпускането на згодния моментъ, когато германската главна квартира бѣ телеграфирала, че Германия не носи ангажиментъ за военна подкрепа на България, да се отговори

*) Напоследъкъ то излегли персонала и прислугата на много батареи, поради което последната трѣбаше да се замѣня съ импровизирана българска прислуга.

тутакси, че по аналогия и последната се счита свободна отъ задължения, на договора, т. е. да се даде на германците да разбератъ, че трѣбва да изпратятъ подкрепления, или ше се тури точка на съюза. Добре се знаеше лошото състояние на войските ни, недостатъчната имъ численост и голѣмото заливане на съглашенците, т. е. близкия печаленъ завѣршекъ, и главната ни квартира и правителство непременно трѣбаше да отидатъ до край. Германецътъ въ работата си неразбира отъ сантименталности: той оставя само на силата, и, предъ дилемата: или или, германската главна квартира щеше да уловятвори исканията ни, за наша полза, за общо-съюзническа полза. Ние премълчахме, и германците останаха на своето.

7. Лукавството или тѣнката грѣшка игра, за да се забуди германското правителство и командуване до толкова, тѣ даже когато грѣцката армия се биеше вече на македонския фронтъ, тѣ все още продължаваха да заявяватъ: че четвъртиятъ съюзъ не се намира въ война съ Гърция; че грѣците войници не съчувствуватъ на Съглашението и нѣма да се биятъ срещу Германия. Това германско лековѣrie по едно време бѣ достигнало до тамъ, че една седмица преди удара на Добро-поле, въ който щеше да вземе участие цѣлата грѣцка армия, германската главна квартира разпореди да се поставятъ въ бойната линия, на македонския фронтъ, германски дружини, които да приематъ желающите да се прелепватъ грѣцки полкове *). Българите, познавайки грѣцкото нероломство, силно се възмушаваха отъ разиграваната цель на всъщностъ комедия: да се пускатъ презъ фронта грѣцки агенти въ Берлинъ, да се даватъ условно число топовни гърмежи, да се правятъ знакове съ огледала и пр., — една сѫща Одисеева изнана и перифидна грѣцка подигравка, за успѣха на която никой не може да се обвинява българското командуване, и

8. Недѣржането смѣтка за идейната страна на съюзническата акция на Балканите. Изглеждало, че българите сѫ потрѣбни само като пушечно месо за реализиране на германската политика. Не били вземани въ внимание българските интереси и интереси, въ името на които бѣ поведена вой-

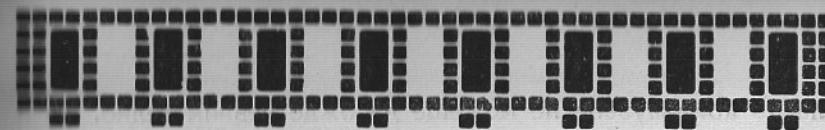
*) Действително, гърците сѫ били наклонни да се предадатъ, да биятъ толкова, колкото и да се биятъ на страната на съглашенците, т. е. споредъ наклона на везните на щастието.

ната; не били надлежно оценени крайните напрежения, направени отъ българския народъ, като лояленъ участникъ въ съюзническата дейност. Особено релефно това изпъкна при въпроса за Добруджа, тая родна българска земя, -- въпреки жизнено застъгащъ български идеалъ за народно обединение, и който, въпреки това, се разреши съ огледъ на германските интереси. Макаръ, че тая Добруджа да бѣ завладена отъ III българска армия, която води боеветѣ съ три пехотни и една кавалерийска дивизия, а германците участвуваха съ три дружини и само веднажъ съ 12 дружини (боя при Топра-Хисаръ), срѣдна Добруджа бѣ оставена подъ германска зависимостъ, посредствомъ германско генералъ-губернаторство, настанено въ Кюстенджа.

Подобенъ сюрпризъ, до една грозна изненада, ужасно възмути българитѣ и покруси силно идейността на цѣлата акция на Балканитѣ. „Измамени сме! зле сме онеправдани!“ — казаха силно огорчените български войници, гледайки на стапалото, като на чистъ произволъ отъ германското командване, отъ тоя фелдмаршалъ Макензенъ, българофоба (ако го считаха). Предвидения по Букурешкия договоръ кондоминиумъ, още по силно озлоби народа и армията, и войниците, напуштайки, съ сълзи на очи, тая чисто, българска земя, занесоха злобата си долу, на македоския фронтъ. гдето отиваха по назначение. Като че не стигаше това, а трѣбаше да се подигне още и въпроса за турска компенсация по долното течение на Марица, по който въпреки генералъ Лудендорфъ въ мемоаритѣ си заявява така: „Дълъ считахъ турските искаания за справедливи“, т. е., че въпреки тъ е билъ повдигнатъ съ германско знание, за да станемъ по остъпчиви въ исканията си за Добруджа.

Както казахме по-горе, само следъ пробива при Доброполе, когато се видѣ, колко силно бѣ повлияло изветряването на българската идейност за падането на духа, германското главно командване побѣрза телографически да обнадежва, че било постигнато споразумѣние съ турците да не искатъ компенсация и че Германия намира справедливо отстъпването на цѣла Добруджа на българитѣ (австрийския полковникъ Новакъ въ книгата му „Сгромоляването на централните сили“). Обаче бѣ късно, когато вече македонски фронтъ не съществуваше, а, ако ли то станеше на времето, ефектът му сигуръ щеше отново да подкладе българските сърдца.

Който лукави и много хитри, както и она, който много глупи, всѣкога нещастно свършва!

ГЛАВА IV.

Българска неразбория и опасна дейност.

Както въ една кѫща, тъй и въ държавата, до като съгласието съществува, никой външенъ не може да се намѣси въ работата ѝ, и посегателствата сѫ възможни само при крамолата и гонилбата между членовете ѝ. При тая война, Царът на българитѣ, предвиждайки възможните неприятности съ германската главна квартира, делегира правата си на главнокомандуващъ върху доверенъ нему генералъ, каквъто бѣ тогавашния воененъ министъ генералъ Жековъ. По тоя начинъ, неловкото за Царя положение бѣ премахнато, и той остана само като държавенъ глава, при което негласно вмисване въ работите на главната квартира, безъ зависимостъ отъ германското главно командване и безъ да се бѣрка въ оперативната дейност на щаба. Съ това генералъ Жековъ изпадна въ трудно положение — да команда нераба споредъ насоката, която кормчията дава по свои лични съображения. При това, въ качеството си на обикновенъ генералъ, той нѣмаше и нужната за главнокомандуващъ импонентностъ предъ германската главна квартира, на чело на което стоеше самъ Кайзера. Това несъответствие го постави, все въ началото, въ голѣмо затруднение, особено когато трѣбаше да отстоява правата си. Скромността и стеснението му бѣха счетени като слабостъ, за единъ видъ мълчаливо съгласие, поради което органите на германската главна квартира въ скоро време го поставиха въ невъзможно положение: Първоначално да премълчава, да моли, да убеждава, а най-после и да протестира, обаче, въ повечето случаи, не искаха го слушать.

Едновременно съ това, и българското правителство, считащи се вънъ отъ подчинението, което генералъ Жековъ ненеса да му наложи, влѣзе въ остръ конфликтъ съ него, перипетиите по който продължиха презъ цѣлата война.

Разбира се, съвсемъ иначе щѣше да биде, ако Царът бѣ фактическият главнокомандуващъ, къмъ когото германското

главно командуване не можеше да бъде невнимателно, па и самъ той нѣмаше да допусне да се настѫпва самолюбието му, което, както е известно, е извѣнредно голѣмо, и да остави да се накърнява автономността на командуването, което самъ щѣше да представлява. За воденето на операциитѣ, той можеше да постави за началникъ щаба нѣкой опитенъ и знаещъ офицеръ, съ което, като главнокомандующъ и едновременно и държавенъ глава, щѣше да бъде правъ и пъленъ разпоредителъ съ всичкитѣ власти и средства въ царството. Съ това много отъ недоразуменията съ германцитѣ щѣха да бѫдатъ отстранени и гонидбата между правителството и главното командуване нѣмаше да сѫществува.

Това не стана, и генералъ Жековъ, освенъ съобразяванията съ волята на Царя, тръбаше още да се брани по три фронта, срещу германското главно командуване, срещу българското правителство и срещу съглашенцитѣ на фронта, а при подобни условия никога нищо хубаво не може да се очаква. Също тъй въ трудно положение попадна и българското правителство, което, разчитайки на подкрепата отъ германското разположение, не смѣеше да се противопостави срещу прекаленитѣ, често пхти, материални искания отъ германското правителство. При лошите отношения съ главното командуване, то предпочиташе да отстъпва, но да не прибъгва до покрепата на генералъ Жековъ, подозиранъ въ же-
панието да го събори отъ властта.

Ето тук се крие началото на създаденото невъзможно външно положение, което германцитъ не изпуснаха майсторски да използватъ за своя изгода. Съ бързата си съобразителност, тъ успѣха да застанатъ въ покровителствено положение къмъ правителството и да го заангажиратъ за удовлетворение на разните имъ искания отъ материално средство.

Не обичащи да се шегуватъ въ работата, тъ простира
мрежа отъ етапни комендантства въ цѣлата страна, съ един-
ствено назначение да спомагатъ на германския износъ. Безъ
съгласието на нашето правителство, тъ ги свързаха съ теле-
фoni, жиците на които, закачени своеvolно по нашите линии,
пречиха много на функцията на последнитѣ. Тѣ настаниха въ
тила голъмъ брой интенданцки служащи и нестроеви чи-
нове, необходими ужъ да заготовятъ провизии за германскитѣ

войници на фронта, а въ същност — да купуват и изпращат за Германия всичко, което имъ се попадне на ръка. Тия интендантства и нестроеви служащи покачиха значително численото състояние на намиращите се въ България германски военни, на които издържането ставаше на българска сметка.

Успѣли вече да взематъ експлоатацията на желѣзниците: Девна — Добричъ, София — Нишъ и Нишъ — Македония, тѣ почнаха да разпореждатъ съвсемъ самостоятелно съ трафика, давайки всѣкога предимство на своитѣ тренове и не допускайки ревизията имъ отъ българските власти, даже при очевидността, че изнасятъ отъ България поставените подъ вѣзбрана произведения. Това силно пречеше на редовното изпращане на хранителни и бойни припаси на македонския фронтъ. При това често пажи тѣ капризничиха при превозната на българските военни чинове, заставяйки ги често пажи да чакатъ цѣлъ день следующия влакъ.

Тъ обсебиха богатата плячка въ Кюстенджа и Средна Добруджа, която тръбваше да бъде разпределена по равно между взелите участие въ добруджанска операция съюзници.

Тъ използувуха напълно богатата плячка отъ Ромъния, като поставиха караули по Дунава и не допускаха да се изнесе нищо за България; даже не можаха да се изтеглятъ стадата говеда, които българските части бѣха откарали съ себе си при навлизането си въ Ромъния. Тъжната безцеремонност досегна до тамъ, да обискиратъ багажите на войниците ни отпушки и да не допускатъ да се развѣва български флагъ на Дунава.

Тѣ не признаваха българската възбрана върху предметъ отъ първа необходимост и постоянно изтощаваха средствата на страната, като при това бѣха неумолими при най-найкото настежпване на тѣхнитѣ даже най-дребни интереси.

За да отпуснатъ на българската армия стохилядни компенсиции облекло, освенъ високата стойност на единъ предметъ, тѣ поискаха отгоре и компенсация: по 4 к. г. вълна и 5 к. г. вълнени парцали, за единъ.

За да се приготвятъ нужните, за българските части 25.000
шлеми срещу задушливите газове, поискана освенъ стойностъ-
та и двойно количество кожа.

За приготвянето на нѣкакви бойни материали, тѣ предложиха да имъ се даде въ разпореждане цѣлото пашкулно производство въ страната...

За да поправятъ валутата си, тъ нарежително поискаха да използватъ износа на българския тютюн въ Швейцария, при ограничението, щото тоя тютюн да се продава на Германия, която за своя смѣтка да го продава въ Швейцария,— нѣщо, което щѣше да причини голѣма щета за българските търговци.

Насмалко остана да турятъ ржка и върху единственото българско богатство, мината Перникъ.

Изобщо исканията имъ отъ материално естество постепенно ставаха тежки, безъ да държатъ смѣтка за българските интереси, — сѫщо като въ завоюванъ край.

Съ нашата главна квартира не се церемонѣха, а върху съчувствующето имъ правителство натискаха по всѣки начинъ, даже по нѣкога съ заплашвания, че нѣма да отпускатъ артилерийски припаси отъ Германия, че ще го считатъ за отстѫпникъ отъ поетитъ задължения, а следователно ще му откажатъ подръжката си. Германското главно командуване не се стесняваше да разпорежда направо до частите си на македонския фронтъ и своеволно да ги изтегля обратно. То стигна до тамъ, че, безъ знанието на българското главно командуване, формираша отъ българските части германски армии, корпуси и дивизии, и настани тамъ германски щабове. Безъ съгласието на българското командуване и правителство, то разреши на Енверъ паша, подъ претекстъ на ревизия на турските войски*), да обходи Македония, а въ сѫщностъ да пропагандира между населението панислямската идея. То скри даже отъ българския царь, отиването на германския кайзеръ въ Добруджа. И много още други прояви на българско незачитане и ощетяване бѣха проявени, въпреки българската лоялностъ къмъ съюза и при нежеланието да се достига до пъленъ разрывъ.

Това надменно и своеволно държане на германското главно командуване по всичко, което се отнасяше до българите, много пречеше на доброто желание на нѣкои разбрани германски военачалници, като генералитъ Стекъсъ, Шолцъ, Шойбенъ, Кревель и други второстепенни, за коректни и поблизки отношения къмъ българското войнство.

Неговитъ остри откази на всѣко българско искане, неукрили се отъ масата, и постоянно му налагания отъ всѣко естество, постепенно увеличаваха лошото настроение, късаха

*) Въ това време въ Македония имаше само една турска дивизия.

и тъй слабитъ вече връзки между двата съюзника и създадената предметъ на ропотъ у войските и народа. Изобщо, сатрапското държане, предавано и върху неговитъ у насъ организи, успѣ да породи силния български страхъ отъ опекунство, отъ нечестно спомагане за осъществяването на народното обединение и за запазването на нашите интереси. Така бѣ; и ето защо и до сега още не преставатъ у насъ да считатъ за главни виновници на нещастията ни германското главно командуване и правителство, безъ да се държи смѣтка, че въплетитътъ всѣкога иде, когато се яде, а пъкъ у насъ нѣмаше и да отстрани ржката, която безцеремонно посъгаше на ятнето.

Правителството и главното командуване, заети съ враждуване и ежби, забравяха да държатъ смѣтка за правата и задълженията си, които трѣбваше да имъ служатъ не за противопостави, а само за взаимно спомагане въ действността. Правителството гледаше на главната квартира съ лошо око и никой министър не стягаше въ нея, като да бѣ неприятъска, въ отговоръ на което и главнокомандуващиятъ и начинъ щаба му избѣгваша срещата съ членовете на правителството, иначе казано—дѣлеше се мегданъ. При тия лоши външения, подигнаха се недоразумения по разни въпроси, разрешението на които всѣкога бѣ противоположно на искането. Такива бѣха: а) голѣмото число на освободените отъ фронта съ министерски постановления младежи; б) подчинението на администрацията въ завладѣните земи и въ главната зона на армията; в) производството на офицерите въ действуващата армия, по представление отъ военния министъ; д) зависимостта на военната полиция; е) правото за пребиване и освобождение на подозрителните лица отъ завладѣните земи; ж) редовното и пълно обдѣржане на войните на фронта съ средствата на страната; з) оплакванията отъ фронта за тежкото положение и сторените неправди на завладѣните семейства. И други още разни недоразумения и противопостави, които, добавени съ клюки и интриги отъ заинтересувани лица, доведоха работата до пъленъ разрывъ. Една главнокомандуваща, считанъ вече демократъ и сънаправил да свали правителството, последното поиска да се превърнатъ правата му и да се постави въ относителна зависимост отъ правителството. То успѣ да убеди Царя да ут-

върди „Правилника за главното командуване“, срещу който генералъ Жековъ не реагира, обаче, съ това, лошите отношения още повече се влошиха.

Изобщо, през тия съждбоносни дни, въ функциите и отношенията на двете висши държавни инстанции съществуваха постоянни ежби, които изхабяваха енергията им за целесъобразно използване на физическия, духовни и стопанствени усилия на народа и армията, и даваха преднина на амбиции за права, по субективно или партийно сквашане.

И това ставаше у насъ, когато въ другите воюващи държави се вършеше тъкмо обратното. Тамъ цѣлата държавна машина работеше за благополучния изходъ от войната и всички отрасли на властта бѣха напълно солидарни въ общите усилия за спомагане на войските и на бедствующите народни маси. Правителствата и главните командувания бѣха истински спомагачи при преследванията на общата цель; не търсиха кой кому е подчиненъ, кой кому е неприятенъ или неудобенъ. Замрѣлите партийни вѣяния и частни разправии, даваха възможност за пълна хармония въ напреженията на всички, отъ най-голѣмия до най-долния органъ на властта.

Защо Царя не застави страните къмъ солидарна дейност, или своевременно не ги отстрани, се явява чудно. Едни казватъ, че не можалъ да намери подходяще лице за главнокомандующъ, други, че не искалъ, съ смѣната на Радославова, да влезе въ останъ конфликтъ съ германската главна квартира, която и безъ това гледала вече подозително на странението му, особено следъ нанесеното му оскръбление съ скриването на посещението на Енверъ паша въ Македония и визитата на кайзера въ Добруджа, гдето Царя, за голѣмо германско неудоволствие, все пакъ успѣ да стигне.

Други лица, имащи претенцията да знаятъ по-добре работата, заявяватъ, че гонидбата между правителството и главното командуване е влизала въ смѣтката на Царя, за да държи по-здраво въ ръцете си двете страни.

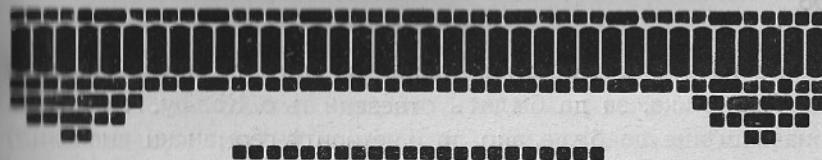
При невъзможността да се провери това, ний ще кажемъ, че даже и да е съществувало царско домогване „раздѣляй и владей“, все пакъ то не намалява вината на двете висши инстанции, които, подъ диктовката на отечествените интереси, неминуемо трѣбваше да турятъ точка на опас-

ните разправии, или пъкъ, при невъзможността за съвместна дейност, да си отидатъ.

Както казахме по-горе, това бѣ използвано отъ германците, за да се наложатъ по-пълно и да станатъ по остри въ отказите си. Правителството, отишло далечъ съ ангажиментите си, не можеше вече освенъ да отстъпва, а когато това бѣ невъзможно, се извиняваше съ несъгласието на главното командуване, което пъкъ не всѣкога бѣ разположено да приема отговорността, напримеръ: по отзоваването на български чиновници отъ Добруджа, искано настоятелно отъ германската главна квартира; както и при други случаи на разни отстъпки, застъгащи средствата на страната и зависящи само отъ номпетентността на правителството. Изъ подобни невъзможни отношения, разбира се, не чуждите хора, на които се допусна своеvolно да се разполагатъ въ страната, бѣха виновни, а не нашите разправии, заядливости и криви сквашания на права и задължения. Когато кѫщните враждуватъ, всѣкога виншнатъ печелятъ. Голѣмата нужда на Германия отъ пропаганда, материали и сурови произведения караше германците да не държатъ смѣтка за нашите интереси, за което пъкъ не настъ се налагаше да бѫдемъ много внимателни и да не допускаме да бѫдемъ зле експлоатирани.

Ето именно въ това се заключава най-голѣмата отговорност на двете, най-висши, презъ време на войната, държавни инстанции, членовете на които бѣха после съдени и осъдени, обаче тъкмо за онова, шо не попадаше подъ съдебно преследване. Подготовката на войната и нейното обявление, щомъ не е уличена зломищлена цель, се считатъ продукция на политическа идеяност и убеждения, и като тяхъ, не могатъ да влизатъ въ категорията на престъпните деяния. Действително, обвинението бѣ обосновано и върху обвиняване на народния интересъ и на проявите на корицата цель, обаче присъдата на Държавния съдъ, съ заседатели земеделци, намиращи се подъ давлението на земедѣлското правителство, искаше непременно наказателенъ вердиктъ, не констатира користна цель (освенъ за двама) и подлежи на обжалване отъ единъ конституционенъ съдъ, който да установи действително съществуващата зла умисъль и користолюбивите допълнения на управниците, още повече, че коронните съдии, при разглеждането на дѣлото, по разните въпроси, както и при осъдженето по законъ съ обратна сила, останаха

на особено мнение*.) Виновността на генералъ Жековъ остана само поради влизането въ сила, презъ време на войната, на раздѣлъ III отъ Военно-наказателния законъ, по което сѫдиятъ признаха, че, безъ той отделъ, войната би станала невъзможна, — следователно не намѣриха елементъ на престъпление. По въпроса за осъждането ще се повърнемъ по нататъкъ.

ГЛАВА V.

Германска оперативна дейност.

Искажме да бѫдемъ скромни и да не се докосваме до дейността на едно висше командуване, излезло отъ срѣда въ вековни традиции, на германското, обаче, принудени сме, наредъ съ българската дейност, да зачекнемъ и нея, като въ тѣсна връзка една съ друга. Ако ли въ общежитието е вѣрно, че лошо начало-лошъ край, още по-вѣрно е, че лошо начнатата война много лошо свършва. Действително биват случаи да се изправятъ първоначалните грѣшки, но непременно съ загуба на време за пълно довършване на противника, тъй както и стана при действията срещу сърбите въ 1915 г. На командуващия съюзнически армии, фелдмаршалъ Маннензена, бѣ дадена директива за достигане на цѣль локална, безъ право на размахъ въ пространството за окончателно унищожение на врага. Бѣ му заповѣдано: да бие сърбите, дето ги намѣри, и колкото е възможно по-скоро да възстанови и осигури сухопътното съобщение между Австро-Унгария и България [т. е. Берлинъ—Цариградъ]. Тая директива, противна на съвременните понятия за водене на операции, обаче съ огледъ на германския интересъ — да го отвори по-скоро пътя презъ Цариградъ за Мала-Азия, епътина фелдмаршала да насочи действията за пъленъ сръбски погромъ, а тъй само колкото да ги изгони и да осигури съвѣщението съ Цариградъ. Още съ падането на Нишъ, той епъти първокната част на задачата си изпълнена и раз蓬勃ди германското ядро отъ 4 дивизии да си отиде въ Германия (така му е било заповѣдано). А сръбската армия не бѣ бѣше разбита и се налагаше незабавното ѝ преследване съ всички сили, до пълно поваляване.

Понеже българските 6 и 9 дивизии, поради силно планинската мѣстност, прилива на рѣките и липса на мостовъ материалъ, бѣха останали назадъ, преследването бѣ почнато елеъ нѣколко дена, и сърбите успѣха да избѣгнатъ пар-

*) Коронните сѫдии бѣха г-да Мариновъ, Ивановъ, (И.), Каракулаковъ, Боженски и Митаковъ.

лелно гонене и, необезпокоявани, да стигнатъ презъ Албания до Адриатика, за да бѫдатъ отвезени въ о. Корфу. А съвсемъ иначе щѣше да бѫде, ако ли и четиригътъ германски дивизии^{*)} бѫха още въ Сърбия, и тутакси се предприемеше паралелно преследване: съ широкъ фронтъ, съ силни колони, съ постоянно натискане по фронта и съ по-далечни обходи по-фланговетъ. Вжtre въ въ 3—4 дена, сръбското бѫгство щѣше да бѫде неминуемо, и армията имъ цѣла трѣбаше да капитулира.

Действително, българското главно командуване разпореди да се изпратятъ части за да пресекатъ пътя на сърбите презъ Косово поле, обаче тия части се оказаха слаби да форсиратъ Качанишкото дефиле и да напреднатъ презъ Гилени за Прищина, и сръбската армия си отиде. По тоя начинъ бѫ изпусната живата плячка отъ 150,000 сръбски войници и се даде възможност на тая армия да излезе после на македонския фронтъ, съ около 80,000 души, и да вземе живо участие въ боеветъ тамъ. Тая фатална грѣшка съществено измени положението въ Македония и много силно се изрази върху по-нататъшните действия, докато най-после доведе и до пробива на нашия фронтъ. Тѣй че плюсътъ на съюзническата акция срещу Сърбия, следъ избѣгването на сръбската армия отъ плenяване, се обѣрна въ огроменъ минусъ, безъ да може по-нататъкъ да се поправи.

По тоя въпросъ ето какво казва германския генералъ Хоффманъ въ мемоаритъ си: „Конрадъ фонъ Хетцендорфъ (началникъ щаба на австрийската главна квартира) искалъ да унищожи сръбската армия и предлагалъ българските главни сили да бѫдатъ концентрирани по на югъ, за да се отреже пътя на сръбското отстѫпване, обаче Фалкенхаймъ (оберъ-квартимейстера въ германската главна квартира) задържалъ българитъ на Тимокъ, отъ което последвало задръсване на лѣвото крило на Макензена и позволило на сърбите да избѣгнатъ обграждането“.

Следъ изпускането на сърбите, германското главно командуване, поради погрѣшно схващане на германските интереси, спре българското настѫпление въ грѣцка територия и застави българската армия да заседне за тригодишна пасивна отбрана, на македонския фронтъ. Това даде възможност на

^{*)} Бѫха оставени само частите отъ XI германска армия на генералъ Галвицъ (две дивизии и Алпийския корпусъ).

съглашенцитѣ да се засилятъ и да привлекътъ и грѣцката армия на своя страна. Плакостъта на общото дѣло ний изтѣхнахме по-горе и нѣма защо да се повръщаме на тоя въпросъ.

Презъ 1916 г., когато бѫ предприета операцията на I българска армия на генералъ Бояджиева къмъ Воденъ—Костуръ, германското главно командуване, отъ страхъ да не се развие тя успѣшно (което не му идеше на смѣтка поради респекта къмъ Гърция), не позволи на XI армия на генералъ Винклера да настѫпи за съвместни действия съ I армия; то не допусна на сѫщия да подкрепи генералъ Бояджиева, даже когато армията на последния вече бѫ принудена да отстѫпва и можеше да бѫде бита и унищожена. Това egoистично германско поведение костува на България 40,000 жертви, изгубването на Битоля и падането на нападателния духъ у нашите части.

Презъ сѫщата година, по заповѣдъ на командуващия XI армия, генералъ Винклера, българските войски, за да съкратятъ бойния фронтъ и да се приближатъ до комуникациите, трѣбаше да отстѫпятъ Битоля на съглашенцитѣ и да се отдръпнатъ на позиция северно отъ тоя градъ. По тоя случай генералъ Лудендорфъ казва: „Българитѣ пакъ не издѣржаха и трѣбаше съ бой да отстѫпятъ на задна позиция“, т. е. че е имало бой и отдръпването е станало подъ натиска на противника. А това ще рече, че отстѫпването е станало не поради българска неиздѣржливостъ, а следствие на погрѣшната оценка на положението отъ генералъ Винклера, възь основа на която той е побѣрзалъ да издаде нужната заповѣдъ въ разгара на самия бой. Отъ положителни сведения се установява, че боятъ не е билъ опасенъ и че отдръпването е било извѣршено отъ войските въ редъ и съ постепенно задържане на противника (частите, които не сѫ издѣржали, обикновено бѣгатъ, а не се отдръпватъ съ бой, както твърди г. Лудендорфъ).

Отстѫпването на Битоля е било предрешено отъ германското главно командуване, както това се вижда отъ мемоаритѣ на генералъ Лудендорфа, въ които се казва: „Полковникъ Ганчевъ ме моли да не се отстѫпва Битоля, понеже то щѣло да произведе много лошо впечатление у българитѣ“, отъ което излиза, че, когато Ганчевъ узналъ решението, се е помъжилъ да убеди Лудендорфа, обаче последния не послушалъ, а следователно и заповѣдалъ на генералъ Винклера да отстегли войските северно отъ тоя градъ. И понеже съ

това бъ извършена една крупна политическа и военна гръш-
ка, и знайки какво потресно впечатление произведе то тогава
върху войските и народа, той иска да го мотивира съ не-
издърпането на българските войски.

Тъй или иначе отстъпването на този главен център на
Македония, огнището на българската революционна дейност
въ турско време и при борбата ни за духовно освобождение, бъ-
първия големъ пасивъ, който българите записаха на герман-
ска смътка, и предизвикаха силно разочарование въ идеино-
стъта на войната. То събуди сръбските надежди за победа, ка-
то едно начало на влизане въ родните им предели. Още
на другия ден сръбския престолонаследникъ, съ депутатитет
от Скупщината, е влезъл въ града и открил заседанията
на тая Скупшина...

Относно оперативната дейност на германското коман-
дуване въ добруджанска операция, като изложени въ кни-
гата ни „Действията на III армия въ Добруджа“, ний ще я
отминеме и ще продължимъ по-нататъкъ за македонския
фронтъ.

Както поменахме по-рано, съглашенцитъ все повече се
засилваха, а германското главно командуване, освенъ че от-
казваше да изпрати исканитъ подкрепления, но още и про-
дължаваше да изтегля отъ фронта германските отдѣления.
При тия условия, противника нанесе удара си върху слабо
укрепения и най-тънко заетия участъкъ въ Мъглийските пла-
нини, на който се намираха части крайно изтощени отъ три-
годишното безсмѣнно стояне въ бойната линия, средъ снѣго-
ветъ и мъглиятъ по 1800 метрови височини, много зле хране-
ни, съ изпокъсано облѣкло и обуща, поради което бѣха мо-
рално подхлъзнати и слабо издръжливи. Ако ли германското
главно командуване не бъ изтеглило своите отдѣления отъ
фронта, или би изпратило своевременно исканитъ подкрепле-
ния, пробива сигуръ щѣше да бѫде отхвърленъ. Това то не
направи, поради което носи голема част отъ вината за про-
излезлата катастрофа. То не може да се оправдае даже съ
липса на войски, понеже, ако преценеше добре критическото
положение на македонския фронтъ, непременно щѣше да на-
мери такива и да ги експедира още на 17 или 18 септември,
за да пристигнатъ и се противопоставятъ, поне на линията
Тетово-Скопие-Ципъ. То намери доста свободни войски, оба-
че когато бъ вече много късно. То изпрати 51 ландверна ди-

визия и Алпийския корпусъ, взети отъ французкия фронтъ, и
50, 217 и 219 пѣх., дивизии отъ окапационните войски въ Ру-
ния, които всички едва успѣха да се съсредоточатъ въ север-
на Сърбия, когато противника вече победно маршираше по
Моравската долина.

Интересно бъ, че фелдмаршал Хиндербургъ, на 26 сеп-
тември, т. е. II деня следъ пробива, бъ подалъ следната те-
леграма: „Идемъ да ви спасимъ съ всички разполагаеми сили“,
обаче спасението бъ много закъснѣло; фронтъ вече не сѫщес-
твуваше, и следъ два дена България бъ принудена да склю-
чи примирие. Тая телеграма оборва всецѣло твърденията на
генералъ Лудендорфа (въ мемоаритъ му), че германското ко-
мандуване основателно е отказвало да прати подкрепления,
тъй напримеръ: „Невѣрни сѫ българските твърдения, че не
сѫ изпълнили договорнитъ си задължения да оставимъ на
македонския фронтъ 6 германски дивизии, понеже спогодбата
за това се отнасяше само до похода срещу Сърбия, презъ
1915 г., а пъкъ когато азъ бѣхъ назначенъ въ главното коман-
дуване, въ Македония се намираше около 1 германска диви-
зия. Тая спогодба бъ изгубила сила, а съ учредяването на
германското централно върховно командуване (за цѣлия чет-
върти съюзъ), то не извѣрши никакъвъ пропускъ въ това
отношение. Силитъ на дветѣ страни (съюзници и съглашенци)
на македонския фронтъ бѣха почти равни; влѣзлата на стран-
ата на съглашението гръцка армия нѣмаше никакъвъ боенъ
шансъ и тя, по вътрѣшно убѣждение, не бъ на страната на
съглашенцитъ. Българската армия бъ имала дълга почивка
(тригодишно безсмѣнно стояне въ бойната линия ли?) и има-
ше възможностъ да закрепне, та би трѣбвало тя намъ да по-
ногне (!). Германското главно командуване знаеше, че може
да не надѣва, какво тя ще успѣе да задържи очакваната ата-
ча, никој действително стана, гдето имаше още желание за
войн. Германските началници въ България и ние съмѣ-
тавме че на нѣкои мѣста неприятеля може да успѣе,
но не вѣрвахме, че цѣлата(?) българска войска ще се де-
порализира до степень да се бие само до 15 септември. Германското главно командуване не можеше да се при-
тиче на всѣки викъ за помощъ, то трѣбваше да иска и бъл-
гарите да направятъ нещо—иначе не можеше да се помогне,
или емъ бити въ Македония или на западния фронтъ бѣше все-
говъ. Ние нѣмахме достатъчно сили да се държимъ на запад-

ния фронтъ и да образуваме на Балканитѣ новъ германски фронтъ. Би трѣбвало да направимъ това, само ако искаме да се утвѣрдимъ тамъ трайно(!)». „Ето какъ той се мѫчи да оправдае оставянето на македонския фронтъ безъ подкрепление.*

Почти сѫщото той прави на друго място въ мемоарите си, като казва: „Ние наблагахме предъ българското главно командуване върху необходимостта да си набави резерви, понеже то бѣ поставило въ бойната линия повече отъ потребното, а бѣ задържало отзадъ по-малко части, отколкото се имаше нужда. Генералъ Жековъ полѣка-лека се реши да послуша нашия съветъ; превозката на българските войски отъ Добруджа на македонския фронтъ го улесни въ тая му задача“. По-нататъкъ, за да подчертаете по-силно, че е нѣма-ло нужда отъ подкрепления, Лудендорфъ добавя: „Българските войски, дошли отъ Добруджа, бѣха много по-силни, обаче все пакъ ние оставихме и германски части“, и при това изтѣкване, той премѣлчава да каже, че тия войски отъ Добруджа бѣха употребѣни: 4 Преславска дивизия—да заеме оправненитѣ отъ германските части място, а Сборната дивизия да продължи фронта въ Албания. поради което тия дивизии не можаха да бѫдатъ използвани, като войски отъ II линия.

Най-интересенъ се явява генералъ Лудендорфъ въ желанието си да оправдае по всѣки начинъ германското главно командуване, като казва: Германския командуващъ групата армии смѣташе, съ свое временно изнесени напредъ резерви, да спре отстѫпването на българските части на втора позиция, обаче той видѣ надеждитѣ си осуетени; 2-а и 3-а дивизии отстѫпваха, въ пълеиъ редъ(!), въ две посоки, едната задъ Черна, а другата задъ Вардаръ, и българските резерви въ съставъ на 2 германски дивизии(?) не влѣзоха въ бой. Германските части, усилены преди малко съ баталиони отъ Романія (съ шестте ламдверни нали?) не можаха да запълнятъ сами пробива; сѫщо пропаднаха и други тѣ опити(?) да се организира съпротива, понеже българската армия си отиваше дома“. Съ тия думи генералъ Лудендорфъ иска да каже, че презъ време на катастрофата, македонския фронтъ е ималъ достатъчно резерви, които можали да отхвѣрлятъ неприятелския пробивъ, ако 2 и 3 дивизии биха дали време да пристигнатъ; че имъ ло нѣкакви български резерви отъ 2 германски

дивизии, които не успѣли да влѣзатъ въ бой. Много е чудно, отъ где взема той тия германски дивизии, когато на фронта презъ това време имаше съмно 302 дивизия (подъ германско командуване, обаче съставена отъ български части), I Софийска, 6 Бдинска, 4 Преславска, 2 Тракийска, 3 Дунавска, 7 Рилска, 9 Плевенска, Планинска, Македонска и 10 Бѣломорска дивизии, които всички се намираха на бойната линия, съ отделени отъ тѣхъ малки резерви, и не можаха да се употребятъ като войски отъ II линия. Тѣ биха могли да се използватъ само за тласъкъ напредъ, който да застави противника да спре напредванието си къмъ Вардарската долина, обаче такъвъ ударъ не бѣ заповѣданъ и дивизиятѣ останаха на позициите си до деня, въ който получиха заповѣдъ да се отдръпнатъ.

Най-неправъ се явява г-ль Лудендорфъ съ тенденцията си съвсемъ да събори българското началство, като казва: „Запазиха стойкостта и желанието да се биятъ само ония български части, що се намираха въ непосредствено германско командуване, а всички останали, командувани отъ български началници, не проявиха никаква издържливост и просто не можаха да се биятъ“. Той нарочно премѣлчава фактитѣ, че българска армия, която не бѣ въ посредствено германско командуване, самоотвержено се би презъ тия дни около Добринъ и нанесе жестоко поражение на английските и гръцките войски; че 8 и 10 български дивизии, които бѣха вънъ германско подчинение, отблъснаха презъ тия дни неприятелитѣ атаки срещу Сересъ и Кара-баиръ; че 1, 6 и Сборната дивизия, за които германското командуване, презъ време отстѫпването, бѣ почти номинално, следъ като отблъснаха противника, пѫтувала при пъленъ редъ и дисциплина, и се придвижила при Скопие съ високъ духъ, готови да ударятъ върху

Действително, германските офицери и части се държаха въ боеветѣ, обаче не бива да се отказва сѫщото и българските отъ горепоменатитѣ дивизии. У хората имаше желание за бой, но не се намери кой да ги използува за нападане на положението. Германското командуване, при тѣшното си убеждение за пълната българска неблагонасънност, а най-вече държейки се у наложената му отъ по-голяма пасивна отбрана, не се счита въ право да рискува

съ контраофансила, даже когато противника безрасходно се бѣ врѣзаль въ мѣгленския участъкъ.

Тия нѣща сж много добре известни на тогавашния оберъ, квартиромейстеръ на германската главна квартира генералъ Лудендорфа, обаче, за да оправдае неизпращането на германски подкрепления и да защити собствения си престижъ, той гледа да не падне пращецъ върху германската бойна дейностъ, макаръ, че тя сама по себе си изобщо е тѣй славна, че нѣма нужда да се криятъ произлѣзлитѣ грѣшки, а още повече да се отнема, за нейна смѣтка, извѣршеното отъ младшата бѣлгарска армия, на която той не признава даже заслугата за вихровото поваляване на тутраканска крепостъ.

Ний знаемъ добре грѣховетѣ си и нѣма да отидемъ по сѫщия путь — да миемъ себе си съ стварване вината за Добро поле върху щаба ни групата Шолцъ. Ний ще кажемъ истината, че катастрофата бѣ последица отъ сложно стече-
ние на причини, отъ които най-важни сж две: а) силния духовенъ упадъкъ у частите на Добро поле и б) че военачал-
ника фонъ Шолцъ и щаба му (които тѣй много се различаваха въ отношенията си отъ ония груби при фелдмаршала Макензена и фонъ Бело), бѣха оставени безъ германски под-
крепления, а следователно и безъ достатъчни средства да по-
срещнатъ сериозно удара. При подобно изоставяне на соб-
ствената имъ участъ, когато бѣлгарските войски бѣха изтег-
нati въ една линия по 360 километровия фронтъ, при 15 само
дружини общъ резервъ, и съ артилерия, нѣколко пѫти по-
малко отъ неприятелската; при наложената отъ германското
главно командване двегодишна строго пасивна отбрана, която
именно донесе разколебаването на частите, тѣ, ако и да
бѣха пропуснали системното укрепяване на Мѣгленския
участъ и правилното разположение на войските по пози-
цията, все пакъ не сж единствени виновници за катастро-
фата. Най-голѣмата отговорностъ носи само този, който,
въ опаснитѣ дни, оставилъ бѣлгарските войски безъ подкрепа
отъ бойнитѣ имъ другари германаци. Защото и при крайно
неблагоприятнитѣ условия въ Македония и при голѣмото
бѣлгарско разколебаване, ако ли на фронта се появиша, даже
презъ последнитѣ дни каскитѣ само на две германски
дивизии, духътъ щѣше да се повдигне, и повратътъ въ дей-
ствията би билъ неминуемъ.

Бѣлгария бѣ принудена да капитулира; изпратенитѣ гер-
мански подкрепления, пристигаха неедновременно и, не мо-

шаха да се противопоставятъ даже въ Сърбия, а Ромъния,
откърлила Букурешкия договоръ, принуди германцитѣ да
внѣстятъ територията ѝ. По тоя начинъ, окончателно бѣ ком-
пометирано общото положение откъмъ югъ, нѣщо, което
ще да подтвѣрди голѣмото значение на македонския фронтъ,
ще не влезоха въ нуждитѣ на бѣлгаритѣ, не възприеха осно-
вательнитѣ имъ доводи за засилването на този фронтъ. Раз-
бира се, че тегленето къмъ своето е нѣщо много естествено.
Обаче до като то не е достигнало до криви схващания на
собственитѣ интереси и до самозабрава въ отношенията къмъ
бѣлгаритѣ. Евангелското изречение: „Кому много дано, много
важицется“ трѣбваше да се има предъ видъ отъ ген. Лудендорфа
при обвинението му само нась, бѣлгаритѣ, че тогава все
не бѣхме порасли до степента на германската култура
и боеспособность. Той трѣбваше да бѣде по-снисходителенъ,
зашото, преди нашата катастрофа, германската армия бѣ по-
първяла грамаденъ неуспехъ още на 10 августъ.

ГЛАВА VI

Българска оперативна дейност

Най-напред ще тръбва да призаемъ, че плана за стратегическото разгъване на цѣли четири наши дивизии по западния фронтъ, не бѣ въ интереса на идейността, съ която се намѣсихме въ войната. Това странично разгъване отъ Дунава до южните склонове на Балкана, отговаряше повече на германската тенденция — да се освободи и осигури съобщението между Берлинъ и Цариградъ, а не и на българския въждѣлъ: да се повали окончателно срѣбската армия и да се осигури за всъкога свободата на Македония. 12 наши бригади тръбваха да действуватъ по силно планинската местност въ източна Сърбия, която, при есенниятъ дъждове, поради прииждането на рѣкитъ, става трудно проходима. При това, директрисата на българското настѫпване, концетрична съ оная на германското и австрийско отъ северъ и западъ, щѣше непременно да доведе до стълпяване въ района на общия действия, като остави пространството на югъ и юго-западъ свободно за маневриране на срѣбската армия, а следователно и за нейното спокойно отстѫпване, ако то се наложи. Това бѣ първата важна грѣшка, която бързо бѣ използвана отъ фелдмаршалъ Макензенъ, за да върне въ Германия 4 дивизии и която въ резултатъ донесе затягането на действията, а главно — изпускането на срѣбската армия отъ пленъ. Съвсемъ другояче щѣше да бѫде, ако тоя планъ предвиждаше на западната граница само две, засилени съ опъленски части, дивизии, а останалите две, заедно съ пристигащата 3 Балканска дивизия, бѣха съсредоточени въ права посока отъ юго-изтокъ. Съ това, когато бъ германски дивизии почниха да натискатъ отъ северъ, австрийските отъ запад и дветѣ ни дивизии — отъ изтокъ, едновременно съ тѣхъ щѣше да се насочи една самостоятелна армия отъ Лѣска въецъ и Враня, въ тилъ на главните срѣбски сили, оперираша въ посока къмъ Дунава, Тимока и по долината на Нишава.

Сърбите още въ началото щѣха да бѣгатъ и пълния имъ погромъ би билъ неминуемъ.

Така се разсъждава днесъ, обаче тогава, въ началото на действията, не е било тъй лесно да се измѣни плана на Макензенъ, утвѣрденъ отъ германската главна квартира. Оставало е само едно: щомъ се е видѣло, че западната на фелдмаршалъ Макензена преследва egoистичната целъ да се освободи и осигури пътя Берлинъ — Цариградъ, тоя щабъ тръбваше самъ да вземе ефикасни мѣрки за окончателното унищожение на срѣбската армия. Като остави III армия срещу Ромъния и 2 Тракийска и 10 Бѣломорска дивизии срещу Гърция, всички останали части той тръбваше едновременно да съсредоточи въ Македония, тамъ нейде на Овче поле, готови да посрещнатъ една съглашенска офанзива вънъ северъ и да заплашатъ и пресекатъ отстѫпването на сърбите презъ Албания. Вместо това, частъ отъ 3 дивизия, която действуваше отъ юго-източна посока, бѣ притеглена на северъ по долината на р. Морава; 7 дивизия бѣ разхвѣрлена широко; 5 дивизия пристигна едва на 27 октомври, а Македонската чакъ на 30 съжи. Частите, пратени да пресекатъ пъти на сърбите презъ Косово поле, бѣха слаби да изпълнятъ поръчението. 8 дивизия, станала вече излишна за 1 армия, бѣ пратена късно при II армия, (на 5 октомври), когато не само тя, но и 9 дивизия, вместо да продължаватъ да настѫпватъ срещу Нишъ, тръбваше, една седмица по-рано, да е спуснатъ по долината на р. Морава за Македония и да се присъединятъ къмъ II армия. Макензенъ нѣмаше да се съгласи, обаче щаба на действуващата армия вече дълженъ бѣ да му го наложи. Особено щомъ бѣ узнато за появяването на съглашенците отъ югъ, тоя щабъ тръбваше да постави въпросътъ за да се изпратятъ германски подкрепления въ Македония, напримеръ ония, що преди десетина дена бѣха покърнати въ Германия.

Тъй или иначе, цѣли две седмици, положението въ долината на р. Вардаръ не бѣ стабилизирано; то не отговаряше на условията: да се попречи на срѣбската армия да се спусне на югъ, или да отстѫпи презъ Албания, както и да се топризи една съглашенска акция къмъ северъ.

Подобно късно съсредоточаване на силно ядро въ Македония не може да бѫде оправдано отъ неизвестността за нападението на Ромъния и Гърция, понеже първата не мо-

билизира, а за втората — германцитъ бъха сигурни въ неу-
тралитета ѝ, а пъкъ успеха въ Македония щъше да отнеме
за известно време желанието на тия държави да се намесятъ
въ войната (както и стана, че Ромъния едва следъ година се
намѣси). На първо време достатъчни бъха оставенитъ срещу
тѣхъ заслони, а 5 дивизия, още въ началото, а следъ нея и 11
дивизия тръбващие да се изпратятъ при II армия. Ако ли пъкъ
е имало непреодолими пречки за съсредоточаването имъ, то,
като се преценеше безцелното отрупване на I армия съ цѣли
4 дивизии (по западната граница), тръбващие тутакси да се по-
иска разредяването къмъ югъ, та поне цѣлата левофлангова диви-
зия да се приаде къмъ II армия*). Тоя пропускъ се отрази
посень за избѣгването на сръбската армия, но и върху по-
нататъшния развой на действията срещу появилитъ се отъ
югъ съглашенци. Слабата II армия, отъ която една група дей-
ствуваща срещу сърбите (3 Балканска дивизия, 1 бригада отъ
5 Дунавска дивизия и 1 бригада отъ 7 Рилска дивизия), вмѣ-
сто да нападне съглашенските войски, излѣзли вече по ли-
нията Криволакъ-Костурино (Струмишко), премина сама въ
отбранително положение, въ което остана до 3 декември.
Това даде възможност на съглашенцитъ да засилятъ положи-
нието си по Вардар.

Следъ падането на Нишъ, съглашенцитъ почнаха да се
отдръпватъ, обаче II армия се яви много разхвърлена и си-
литъ и недостатъчни за незабавно преслѣдане. 8 дивизия и
конницата бъха насочени въ западна посока: 3 дивизия и
една бригада отъ 5 дивизия все още действуваха срещу сър-
бите; 2 дивизия бѣ около Бѣласица срещу англичаните.
Свободни бъха само 7 Рилска и 11 Македонска дивизии и 2
бригади отъ 5 Дунавска дивизия, които преминаха въ отбрана,
и, поради широкото си расположение, когато настѫпи мо-
мента, закъснѣха да преследватъ и дадоха възможност на
французы и англичанитъ да отстѫпятъ въ Гърция. Отстѫ-
ването на единъ небитъ противникъ, по собствена негова
инициатива, всѣкога съставлява изненада за другата страна,
която до като се изготви и тръгне, той вече е въ състояние
да се отдалечи отъ бѣрзия и силенъ ударъ. Така стана и въ
този случай.

*.) Както стана, когато Макензенъ бѣ поисканъ и I Софийска
дивизия да се прехвърли северно отъ Балкана и щаба се противопостави.

Въ 1916 г. операцията, преприета къмъ Леринъ-Костуръ
въ I армия на генералъ Бояджиевъ бѣ дѣло на българското
главно командуване, което планирало да съкрати Македонския
фронтъ*), като армиите навлезатъ въ гръцка територия и зае-
натъ линията: устието на р. Струма-Круша планина-Воденъ—
южните крайници на Преспанското и Охридско езера. Обаче
германската главна квартира, за да не се наруши гръцкия
нейтралитетъ, не се съгласила и операцията била отложена.
Следъ малко, то използвало слуховете за предстоящо
настѫпване на съглашенцитъ по Вардарската долина и, като
пътнало необходимостта да се изпревари, то успѣло да
добие германското съгласие. Било решено: *I армия на ге-
нералъ Тодоровъ да настѫпи по долното течение на р. Стру-
ма; I армия на генералъ Бояджиева къмъ Леринъ-Воденъ а
централната XI германска армия (съставена повече отъ
български части) да остане пасивна по двета бръга на Вар-
даръ* — решение, което още на пръвъ погледъ обѣщавало
вълненъ неуспехъ. На дветѣ, настѫпващи много раздалечено,
флангови армии, липсвала общностъ въ действията и тѣ сѫ
пожали да станатъ застрашителни само при едновременното
настѫпване и на XI армия, тѣй че противника да не може да
прекърля войски въ желана посока.

Съглашенцитъ не дочекали почването на тая операция
и, още на 9 августъ, предприели действия по Вардарската доли-
на, собствено върху участъка между Дойранското езеро и
р. Вардаръ, заетъ отъ бригадата на полковникъ Чаръкчиевъ (9 и
17 полкове съ 54 ордия). Той почналъ тридневно силно об-
стрелване, съ около 300 ордия, на укрѣпената на бързо наша
позиция, съ окопи не повече отъ 80 с. м. дълбочина и безъ всѣ-
зики закрития. Противника, на 11 сѫщи, преминалъ въ атака.
Французскиятъ генералъ Сарай и сръбскиятъ престолонаследникъ на-
влюдавали боя и самоуверено очаквали успешния му край,
иначе употребения, за пръвъ пътъ, отъ нашиятъ артилеристи,
превграденъ огънь силно наказалъ английските части и атака-
та била отблъсната. Нашите части, ако и видѣли за пръви
пътъ силата на барабанныя огънь, останали на мястата си, и

*.) Собствено, интимната мисъль на главното командуване е
била, чѣ успешни удари върху съглашенцитъ, да се повлияе върху
Румъния, която вече се готвila да се обяви на страната на Съгла-
шенитето,

подъ непрекъснатия артилерийски обстрелъ на цѣлото разположение, почнали да засилватъ позицията си.

На 14, противника засилилъ огъня си и направилъ невъзможно движението въ цѣлия участъкъ. Той се опиталъ отново да атакува, обаче пакъ неуспешно. На 15, 16 и 17, неприятелските батареи били удвоени и кръстосания имъ огънь достигналъ максимума си. Абсолютно нишо не се виждало отъ взривовете и пръсканията, обаче нашите батареи, и въ тоя димъ и прахолакъ, успѣвали, съ преградния си огънь, да осуетяватъ вражеския опит за минаване въ атака. 27 полкъ далъ около 1000 жертви; телените мрежи предъ него били скъсаны, окопите по в. Жековъ разрушени и една отъ ротите му трѣбвало да напусне предната позиция... Положението било вече много опасно, обаче голѣмите загуби на противника не му позволили да завърши атаката.

Полковникъ Чарькчиевъ разбралъ, че нощната атака е предстояща и заповѣдалъ пълна бдителност на пехотата и артилерията. Интересна е заповѣдта, издадена отъ него, за предстоящата опасност, въ която той вложилъ пълната си самоувѣреностъ въ успѣха, като казвалъ: „Нощесъ противника ще атакува, обаче дерзайте – победата е наша!... И наистина, въ 11 ч. по полунощъ, по цѣлия фронтъ на бригадата, биль поисканъ преграденъ огънь, който тутакси биль даденъ отъ нашите батареи и произвелъ опустошения и внесълъ голѣмъ смутъ у настѫпващите. Изненаданите 17 французка колониялна и 26 английска дивизии повърнали назадъ, отстѫпили на позициите си и повече не посмѣли да предприематъ напади. Това упорито държане на тая бригада, по една почти неукрепена позиция, срещу тройно по-силенъ противникъ, съ значителна артилерия, при първо излагане подъ неприятелския барабаненъ огънь, показва, че за българския войникъ, държанъ умѣло отъ началиците и подкрѣпяни отъ тѣхната самоувѣреностъ въ успеха, нишо не значи числеността, липсата на бетонни закрития и ужасния барабаненъ огънь. Той е непоколебимъ, щомъ началиците му сѫ корави и решителни. Въ случая командира на бригадата е възприелъ тежката задача, поверилъ се е всецѣло на изпълнението ѝ и, застаналъ непоколебимо на поста си, предалъ на по-долните своята решителностъ и вѣра...

Понесалъ сериозни загуби противника по нататъкъ не предприелъ нишо по цѣлия фронтъ. Поради действията

I армия срещу Леринъ–Воденъ, той почналъ да изтегля частъ отъ войските си назадъ, въ посока на настѫпването на генералъ Бояджиева. Интересното е, че полковникъ Чарькчиевъ въ донасялъ за това оттегляне на пехотни и артилерийски части, обаче, въпреки туй, XI армия продължила да бездействува:

Споредъ съставения планъ: II армия на генералъ Тодорова, настѫпваща по долното течение на р. Струма, като срещу не особена съпротива, заела Демиръ Хисаръ и Сересъ, обаче не продължила действията си по десния брѣгъ на тая река. Тя се спрѣла на лѣвия брѣгъ и останала за всѣкога въ това положение. I армия на генералъ Бояджиева, макаръ че трѣбваше да преодолява силна планинска мѣстностъ, съ масивите на Чеганъ и Нидже, все пакъ успѣ да заеме Леринъ, Баница–Костуръ, заплашила силно посоката за Солунъ, съглашенцитъ, вече свободни отъ спрѣлатата се II армия и отъ пасивната XI, кърлиха значителни сили върху нея и, следъ жестоки и славни за българското оръжие боеве по Чеганъ и Малка Ниджа, успѣха да я отхвърлятъ и изтикать къмъ Леринъ. По тоя начинъ I армия бѣ оставена да бѫде бита, безъ да й помогне съседната XI армия, даже когато противника вече застрашаваше позицията ѝ южно отъ Битоля.

Тая несполучлива операция бѣ голѣмъ български неуспѣхъ, който причини първото българско разочарование и подобни настѫпителни духъ у нашигите части; тя даде начало на едно голѣмо „стой“, което продължи цѣли две години.

За да се види по-добре какъ се е развивала тая единствена по-важна операция на македонския фронтъ, както и наизмѣрните усилия на частите при атакуването на масива Чеганъ и Малка Ниджа, а сѫщо и кървавата отбрана 2300 Петровия Каймакчиланъ, ние ще направимъ едно бѣгло описание на действията за всѣкоя денъ.

I армия на генералъ Бояджиева въ съставъ: 8 Тунджанска дивизия, 3 Балканска бригада, една бригада отъ 6 Бдинска дивизия, 11 Сливенски полкъ и 3 конна бригада на полковникъ Данаилова, тръгнала къмъ обектите си на 16 август 1916 г. Следъ като заела Леринъ, Костуръ и Баница, достигнала склоновете на Каймакчиланъ-билото на Малка Нидже и, на 20 август, почнала упорити боеве по линията: Петризъ-тепе–Чеганъ–манастира св. Спиридонъ, по която

противникътъ постоянно се засилвалъ съ нови подкрепления. Той изкарвалъ по високите гребени все нови батареи, между които и доста тежки. Нашата артилерия, поради планинската местност, не е можла да се настани на удобни близки позиции; подвозването на снарядите било много трудно и нѣкога трѣбвало да се извѣршва на рѣце. При това, недостатъчните артилерийски притиски не позволявали ефикасна борба съ неприятеля, батериите на който доминирали съ огъня си, непрекъсванъ по цѣлъ день, и съ сила около 20 снаряда въ минута, върху всѣка наша батарея. Особено силна съпротива срѣщали нашиятъ по склоновете на Чеганъ, на тоя високо подскокналъ конусъ, заетъ се тежки батареи и при подстъпи, обстрѣлвани флангово отъ съседните височини. Скалистото било на Малка Нидже не допускало солидно окопаване, и частите, въ плитките окопи, страдали твърде много отъ прицелния артилерийски огънь.

Почнатото на 23 настѫпване ставало бавно, особено по урвештите склонове на Чеганъ. Всѣки опитъ за атака е билъ осуетяванъ отъ ураганите на превъзходните по число неприятелски батареи. Желѣзницата отзадъ постоянно сваляла нови неприятелски войски. Нашите части продължавали да натискатъ постепенно, но, понесли вече сериозни загуби, трѣбвало привечеръ да се спрѣть. Нашите батареи почти изстреляли снарядите си.

На 24, 25, 26 и 27 августъ, противника всяде указалъ силенъ отпоръ; засилената му артилерия поддържала непрекъсната бомбардировка, която не преставала и нощемъ, особено по билото на Ниджа. Планирани били ношни атаки, обаче, излезли несполучливи. Дадените големи жертви, силната физическа и духовна умора на войниците и постоянно засилване на противника наложили — армията на 27 вечерта, да застане въ отбранително положение.

Нашите почнали да се окопаватъ, но противника, на 28 сл. пл., самъ преминалъ въ настѫпление и атакувалъ участъка на 12 Балкански полкъ, обаче, посрещнатъ стойко, билъ кърваво отбитъ. Артилерийския огънь срещу 30 Щейновски и 10 Родопски полкове не престаналъ цѣла нощ. На 29, 30 и 31 августъ, неприятелската артилерия изсипала нови хиляди снаряди по цѣлата позиция, а най-вече огън тежките батареи. Не останало мѣсто не бито, и нашите, поради каменистата почва на Нидже, силно пострадали.

Огневата борба съ противника, заемаща командуващи пунктове и не скъпящъ бойните припаси, продължила до 9 септемврий, когато той отново настѫпилъ и атакувалъ десния флангъ на 1 Тунджанска бригада. 10 Родопски полкъ, подкрепенъ съ конницата, стремително миналъ въ контра-атака и накаралъ неприятелските части да бѣгатъ, обаче превъзходния неприятелски огънь не му позволилъ да преледва.

Блинската бригада на полковникъ Тасева, поради силния артилерийски обстрелъ, била принудена да се отдръпне на главната позиция. На 13, артилерийския огънь продължилъ неспирно и презъ нощта; той се добавилъ и съ хвърлянето на мини. Привечеръ сърбите атакували 3 Тунджанска бригада, обаче били отбити.

На 14 септемврий, неприятелския артилерийски огънь достигналъ максимума си. Отъ прѣсканията и взривовите цѣлата позиция е била облечена въ гъстъ димъ, като отъ нея изляла мъгла. Най-много страдали нашиятъ отъ хвърлените мини, отъ които всѣка тежала по 30—40 кгр. Най-после, силната умора и големите загуби на 29 Ямболски полкъ наложили изваждането му отъ бойната линия, обаче, докато стане това, войниците не издържали и почнали да се оттеглятъ назадъ, поради което почналъ да се отдръпва и съседния 3 Шипченски полкъ. Това вече предизвикало напускането на Малка Ниджа. Опиталия се да настѫпи противникъ е билъ накланянъ отъ ураганите на нѣкои батареи и съ контра-атаката на пристъгналия 12 Балкански полкъ, и той не можелъ да заеме билото на Ниджа. Положението е можало все още да биде поправено, но, за да не се излагатъ частите отново на тази ужасния обстрелъ и понеже 10 Родопски полкъ, залавенъ отъ бомби и мини, не можалъ повече да издържи, било заповѣдано на цѣлата 8 Тунджанска дивизия да се оттегли на задна позиция.

На 15 септемврий сл. пл., приближили се противникъ е разгърналъ въ боенъ редъ и почналъ да обстрѣлва новата позиция. Силни негови колони се насочили къмъ самия леви флангъ на армията, включващъ въ себе си масива на високия Найджичаланъ. Следъ масовъ огънь, сърбите атакували върха и успѣли да минатъ телените мрежи, обаче, контра-атакувани въ защитнишите (11 Сливенски полкъ), били отбити съ големи загуби. На 16 и 17 септември, следъ нова непрекъсната бом-

бардировка, тъй отново повели атака върху Каймакчаланъ и пакъ успѣли да преминатъ теленитъ мрежи, обаче, и тоя път контра-атакувани, били катурени по урвиститъ склонове. Борците понесли голѣми загуби, особено 11 Сливенски полкъ, въ който всички дружинни командири и много строеви офицери излѣзли отъ строя. Каймакчаланъ е билъ подкрепенъ съ една дружина отъ 23 Шипченски полкъ.

На 18 и 19 септември, противника непрекъснато обстреляваш върхътъ и постепенно се приближаваш къмъ изстреляните сливенци. Юнацитъ останали и безъ ротни командири, и почти половината отъ полка излѣзала отъ строя. При подобно разнебитено състояния, цѣли три срѣбъски полка чакали готови да се хвърлятъ на ножъ, обаче нашитъ сами напуснали позицията си по склона, и се отдръпнали на самия върхъ. Следъ малко командира на бригадата насочилъ останътиятъ Сливенци заедно съ дружината Шипченци, да отнематъ обратно изгубената позиция, обаче контра-атаката не успѣла. Поискано било разрешение да се отстѫпи отъ в. Каймакчаланъ на задна позиция, но не е било позволено. Артилерийския огънь, а особено минитъ постоянно уредявали боя на защитниците и внасяли извѣнредно тежко впечатление съ вида на разпокъсаните жертви, съ хвърченето на откъснатите тѣлесни части. Нашитъ вече изнемогвали, когато пристигналъ новоназначения началникъ на участъка генералъ Богдановъ, който не закъснялъ да даде другъ обратъ на работата.

Едновременно съ атаката на Каймакчаланъ, противника повелъ две атаки срещу 3 Тунджанска бригада (десна съседка на Сливенци), обаче и двата пъти е билъ принуденъ да отстѫпи съ бѣгство. Въ това време, предадения къмъ 8 Тунджанска дивизия 33 Свищовски полкъ, откъмъ лѣвия флангъ на 3 бригада, и още по-влѣво отъ него, 3 конна бригада на полковникъ Данаилова преминали неочеквано въ настѫплението. Конната бригада атакувала около с. Долно Върбени 176 французки полкъ и изсѣкла и прѣснала две негови дружини. Въ вихровия си налетъ, тя стигнала до неприятелските батареи, изсѣкла прислугата на една отъ тѣхъ и, срещната вече съ силенъ пушеченъ и картеченъ огънь, трѣбвало да се върне. Сърбитъ отъ лѣво избѣгали по-рано.

Този именно е билъ момента да се нанесе силно поражение на съглашенците, обаче 8 дивизия не разполагала повече съ пресни сили и заповѣдала на 33 полкъ да се върне.

Къмъ 4 ч. сл. пл., сърбитъ се опитали да отнематъ позицията на самия върхъ, Каймакчаланъ, обаче били кърваво отблъснати. Също и на 20, следъ силенъ обстрелъ, тъй поискали отново да атакуватъ, обаче пакъ не успѣли. За подкрепа е била изпратена още една наша дружина.

Срещу I Тунджанска бригада, презъ нощта срещу 22, неприятель успѣлъ да се приближи до теленитъ мрежи, но, контра-атакуванъ неочеквано, е билъ скоро отхвърленъ.

По Каймакчаланъ, макаръ и обстреляването да продължавало неспирно и да действували минохвъргачки отъ голѣмъ калибръ, изпратените подръжки поправили положението. На 23 противника отново атакуваш върха и успѣлъ да стигне на 50 крачки до позицията, но съ силенъ контра-ударъ е билъ отхвърленъ съ голѣми загуби. Къмъ 4 ч. сл. пл., той отново атакуваш, но ударенъ флангово отъ подръжките, понесълъ голѣми жертви и отстѫпилъ съ бѣгство. Позицията на Каймакчаланъ била усилена съ още две дружини (отъ 45 полкъ).

На 24, противника подръжалъ непрекъснатъ огънь по цѣлата позиция; той извадилъ нови тежки батареи и почналъ да обстрелява флангово разположението на 8 Тунджанска дивизия.

На 25, подъ покровителството на този силенъ огънь, противникъ се приближилъ до цѣлата позиция на около 100—150 крачки.

На 27, нашитъ части на Каймакчаланъ контра-атакували сърбитъ, отхвърлили ги съ много голѣми загуби и завладѣли изгубената си позиция по склона, като взели трофеи две паненски ордия, 5 картечници и 3 минохвъргачки. Съ това честитъ отново се изложили на силенъ тридневенъ бомбовъ и миненъ валежъ и понесли нови загуби. На 30, огъня се още повече засилилъ и сърбитъ отново тръгнали въ атака, което винаги наложило да се напусне повторно позицията и да се застане на самия върхъ. Понеже нѣмало отгде да се пратятъ повече подръжки за да закрепятъ положението, било заповѣдано на времията: да се оттегли на 2 октомври на задна позиция: в. 2368 (срещу Каймакчаланъ) — завоя на Черна—Кенали—Нинъ Пелистеръ.

На 8 октомври, приближили се противникъ открилъ силенъ огънь по височините на лѣвия брѣгъ на р. Черна. Нашата артилерия не била въ състояние да се бори повече

съ мощната неприятелска. Неприятелските части, срещу участъка на 1 Тунджанска бригада, използвали мъртвото пространство подъ канаритъ и успѣли да преминатъ на лѣвия брѣгъ на р. Черна. Къмъ 5 ч. сл. пл., артилерийски огънь върху 10 Родопски полкъ надминалъ възможността и пострадалия полкъ трѣбвало да се отпрыне на два километра, а заедно съ него отсѫпилъ и пострадалия лѣвъ флангъ на 30 Шейновски полкъ. Изпратени били подкрепления за контрапада, обаче, поради объркането на частитъ, такава не била произведена.

Презъ последуващите дни, противника продължавалъ силниятъ си огънь и постепенно се приближавалъ къмъ позицията. На 15 октомври той почналъ силнитъ си атаки, обаче постоянно билъ отхвърлянъ, на мяста даже съ ножове, 28 Стрѣмски полкъ отбилъ осемъ атаки. Въобще презъ тия дни, най-много се е отличила съ упорството си 1 Тунджанска бригада.

На армията, командувана вече отъ германския генералъ Винклера, пристигнали въ подкрепа 2 германски полка и една наша опълченска дружина. Разпоредено било: 1 Тунджанска бригада съ 42 и 146 германски полкове да атакуватъ противника, обаче поради силния огънь, тия части едва успѣли да напреднатъ около 2 к. м. На 21 дъжда и бурята попречили на по-наташното настѫпване; при това подигнали се въпроса за командуване на частитъ. Генералъ Винклеръ не искалъ да подчини германския подполковникъ Вайцъ подъ бригадния командиръ полковникъ Цвѣтковъ, и разпоредилъ: 3/4 отъ бригадата на последния да се подчини на Вайца и само останалитъ части да бѫдатъ подъ началството на полковника; сѫщо и цѣлата българска артилерия, която имала двама полкови командири, да се командува отъ германски артилерийски майоръ. Неудобството отъ тая германска претенциозност се проявила скоро.

Най-напредъ нѣмало общъ начальникъ за воденето на тая операция. При това попполковникъ Вайцъ, за да оправдае закъснѣлото настѫпване, заявилъ на полковникъ Цвѣткова, че една дружина отъ 23 полкъ била изчезнала и не можли да я намерятъ, обаче, провѣreno, оказало се, че дружината не е мърдала отъ мястото си. Тоя денъ атаката не станала.

На 22 сутринята, следъ едночасова артилерийска подготвотка, частитъ почнали да настѫпватъ. Колоната на полков-

никъ Цвѣткова, подъ ураганитъ на неприятелските батареи, къмъ 4 ч. сл. пл., се приближила до редута при с. Бродъ. Германската колона съ 44 полкъ, поради силния обстрелъ, добавенъ съ много картечици, напредвала бавно. Атакуващи части не могли да достигнатъ тоя денъ обектитъ си и атаката била отложена.

На 23, 24 и 25 октомври, въ участъка на 3 Тунджанска бригада, борбата се засилила съ постоянно заемане и обратно отнемане на преднитъ окопи, при което повечето офицери били убити и ранени. На 26 и 27 октомври, противника силно натискаль върху 55 и 56 полкове, но е билъ отбитъ съ контра-атаки.

На 28, противника открилъ съсредоточенъ огънь по позициите на 12 Балкански и 23 Шипченски полкове, разрушилъ теленитъ мрежи и най-издаданиятъ окопи, но, когато се приближилъ, е билъ контра-атакуванъ и отхвърленъ. Сѫщо тъй на 29, 30 и 31. той успѣлъ на нѣкой пунктове да премине теленитъ мрежи, обаче, сѫщо контра-атакуванъ, се е отпрыпалъ.

На 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 и 9 ноември, противника, не приемалъ нищо, а се задоволявалъ съ артилерийско обстрѣлване на позициите. На 10 ноември, изсипалата се маса артилерийски снаряди върху 55 и 56 полкове принудили тия части да отстѫпятъ назадъ, поради което генералъ Винклеръ заповѣдалъ на новопристигналите 39 и 40 полкове да отнематъ обратно изгубената позиция. Тия части, не влизали до тогава въ бой, съвсемъ нѣмаящи понятия за мощния артилерийски огънь и неориентирани за положението и мястостта, били тласнати право отъ походенъ редъ въ борбата и, следъ като претърпяли извѣнредно голѣми загуби, съвсемъ се разбрекали и отстѫпили.

На 15, 16 и 17 ноември произлѣзли ожесточени боеве, обаче противника не е ималъ успехъ; тамъ гдето много се приближавалъ е билъ контра-атакуванъ и отхвърлянъ. Частите ни, ако и силно разстроени, пролъжавали да стоятъ върдо на позицията. На 18 ноември, когато още отивалъ беше командуващия XI армия генералъ Винклеръ издалъ заповѣди армията да се отегли на позиция северно отъ Битоля...

Ето ей тъй печално бѣ завършена тая самостоятелна операция, която можеше да донесе завземането на Воденъ и пренасането на желѣзопътните съобщения съ Солунъ, ако ли направенитъ по после подкрепления бѣха дадени на 1 ар-

мия, още въ началото на настжпването (16 август), или по-не когато частите заемаха гребена на Малка Ниджа.

Собствено, операцията можеше да има най-решителни резултати, ако още въ началото бъде подкрепена съ едновременно настжпване на XI армия, тъй че, съ съвместните действия на трите български армии, противника да се постави въ невъзможно положение за собствена отбрана. Германското куртизиране съ Гърция не допусна това; нашето главно командуване не може да се наложи, даже и тогава, когато настиснатата силно I армия рискуваше да бъде разгромена. Цели три месеца тая армия, оставена сама, е поглеждала за помощ, обаче напусто. Частите по урвестити масиви на Чеганъ и Ниджа бъха се стопили подъ силния неприятелски огънь и, ако и изгубили половината отъ състава си, все пакъ се биха до последния моментъ. Гигантската нѣколкодневна борба по Каймакчаланъ за всѣкога ще съставлява гордостъ за българската армия, за славния 11 Сливенски полкъ, който цѣли десетъ дена, обливанъ съ дъждъ отъ чугунъ и свинецъ и останалъ на четвърть, устоя до край. Каймачаланъ стана свещенна гробница на славните юнаци, легнали съзнателно за отечеството и натъркали десетки вражески ектакомби по скалити и урвестити склонове на тоя планински великанъ! Въобще всичките части на тая армия се биха самоотвержено, атакуваха и контра-атакуваха презъ всичкото време, и неуспѣха на операцията изключително се дължи на голъмото превъзходство на артилерийските машини и на изобилието на бойните снаряди у противника.

За станалото отстжпване на Битоля, поради оттеглюването на бойната линия северно отъ тоя градъ, главното ни командуване, като не предупредено, не носи отговорност, обаче неговата понататашна резервираност остава необяснима. Тъй напримеръ, когато съглашенците вече водяха нѣколкодневни усиленни атаки по височините на лѣвия брягъ на р. Черна и сериозно заплашваха съ пробивъ фронта, генералъ Жековъ, за да спомогне за отхвърлянето имъ, заповѣдалъ на командуващия XI армия да тласне съседната 3 Балканска дивизия за ударъ въ флангъ. Понеже Винклеръ не изпълнилъ тая заповѣдъ, главнокомандуващия пратилъ на полковникъ Ганчевъ въ Берлинъ следната телеграма:

„Командуващия XI армия генералъ Винклеръ и началникъ щаба му, като че ли иматъ главна грижа да отстжпватъ,

Тяхните заповѣди сѫ пълни съ дреболии; двойнствеността въ командуването и разбъркването на частите сѫ до толкова, че сега нито единъ български началникъ на дивизия не командува свои части; германските началници, подчинени на начити, не обичатъ да изпълняватъ заповѣдите имъ, защото самия щабъ на XI армия ги поощрява въ това. Докладвайте въ смисъль на горното и отново настойте върху необходимостта да се спре часъ по скоро отстжпването и да се възприеме нашия възгледъ за контра-атакуване съ 3 Балканска дивизия, което, не само ще парализира инициативата на противника, но ще го постави и въ безисходно положение“.

Тоя документъ ако и да говори за правилните съвращения на генералъ Жекова да бие заврелитъ се нахално съглашеници, сочи и автономността на германския генералъ Винклера. Отъ факта, че на 3 дивизия, и следъ тая телеграма, не е било заповѣдано да настжпи, показва, че пасивността на генералъ Винклера му е била наложена отъ германската главна квартира, несъчувствуваща на единъ нѣщ успехъ къмъ гръцката граница, а нашето главнокомандуване е било бессилно да се наложи.

Едно временно съ развитието на Леринската операция отиваха и ония на III армия въ Добруджа, успѣхитъ на които внесоха успокоение на македонския фронтъ, гдето отхвърлянето на I армия зле се бѣ отразило върху духътъ на частите. Достатъчно е да се посочи факта, че следъ падането на Тутраканската крепост и бѣзото настжпване на северъ нѣмъ Долни Дунавъ, хиляди чинове отъ македонския фронтъ бъха поискали да се приведатъ въ III армия, гдето сражението се печеляха едно следъ друго. Подробностите по добруджанските боеве, като изложени въ книгата на „Действията на III армия въ Добруджа“, издадена въ 1921 г., нѣма да разглеждаме тукъ, а ще направимъ само кратко описание на боевете презъ тая, на вечни времена, славна епopeя. Създадена съ движение напредъ и ура, съ стремителенъ натискъ, при изблика на възторженитъ чувства за обединението на българското племе. Операциите се развиха така:

На 2 септември 1916 г., III армия на генералъ Тошевъ, ветинала цела година въ бѣздействие, премина възторжено римънската граница и изтласка ромунските части къмъ крепостите Тутраканъ и Силистра. На 4 септември конната инвазия атакува и пръсна при с. Кочмаръ колоната на 19

ромънска дивизия, идяща отъ Добричъ за подкрепа на Тутраканския гарнизонъ. На 5, 4 Преславска дивизия и 1 Софийска бригада на полковникъ Недѣлкова, подъ общото началство на генералъ Киселова, съ открытие пристигъ, при едно неспирно търчене на бойния редъ, съ развети знамена и при ревътъ на непрекъснато ура, вжрѣ въ 3 часа, превзеха фортовия поясъ на крепостта и изтласкаха гарнизона къмъ втората отбранителна линия. На другия денъ, 6-й, къмъ 4 ч. сл. пл., Тутраканския гарнизонъ бѣ окончателно сломенъ и принуденъ да сложи оржакие. Пленници здрави 28,000 войници, 480 офицери и 3 бригадни командири; трофеи: около 150 топа (между които и дветѣ наши батареи взети отъ ромъните презъ 1913 г. при гр. Фердинандъ); хиляди пушки, револвери, саби, снаражения, обози, паркове, складове и несметно число други предмети. Числото на пленниците, плюсъ хилядите убити и ранени, показва, че противника е надвишавалъ атакуващите ни войски, обаче нито численото превъзходство, нито силата на модерното укрепяване не можаха да спратъ линията се на откритъ пристигъ български части.

Същия денъ, когато нашите напрягаха последни усилия при Тутраканъ, 3 Софийска бригада на полковникъ Зафирова се хвърли върху 9 ромънска дивизия, идяща отъ Силистра, на помощъ на Тутраканъ (за да удари въ флангъ и тилъ на атакуващите ни войски), и ѝ нанесе тежко поражение при с. Сарсанларъ, завършено съ паническо бѣгство. Тоя вихровъ бой на 5 наши дружини съ 8—9 ромънски, реши участъта на крепостта Силистра, която, изпразнена, бѣ заета следъ два деня.

Същия денъ (6-й), централно срещу фронта на III армия, се появи цѣлъ руски кавалерийски корпусъ и положението стана застрашително. Посоката целеше едно връзване на тая конна маса въ пространството между Тутраканъ и Добричъ т. е. въ тилъ и флангъ на войските ни при тия два града. За противодействие срещу ѝ стоеше при гр. Куртъ-Бунаръ само нашата конна дивизия, съ своите 16 ескадрона противъ руските 32 ескадрона, нашите млади момчи яхнали дребни кончета срещу руските казаци, хусари и драгуни, на високите породисти катани и въоръжени съ страшните на видъ пики ... Предстоеше ужасенъ двубой, съ шансове за успехъ 80%, на страната на руските юнаци... Нашата конница първоначално се резервира, обаче подкрепена отзадъ

отъ две пеши дружини, има смѣлостта да излезе напредъ и образува завеса по цѣлия фронтъ, и, съ искусно маневриране, да спре руския корпусъ, който почна самъ да се резервира. Смѣлитѣ действия на нашите конни части поправиха положението до толкова, че, предъ очите на тоя корпусъ, Конната дивизия има кураж да проскача 30 к. м. на югъ и да стигне около Добричъ, где положението бѣ вече загубено, за да го поправи съ удара си въ флангъ и тилъ на съборната сръбска дивизия, действуваща въ състава на руските войски.

На 5, 6 и 7, произлѣзоха неравните боеве около Добричъ, вървящи сражения съ прочутата руска пехота, добавена съ ромънски части. Войските на генералъ Кантарджиева и бронирана на генералъ Попова, ако и по-малочисленi, успѣха да отбиятъ тридневните атаки и да оборятъ легендата, че българските войници нѣмало да се биятъ срещу освободителните си... Последния денъ, 7-й, когато българската самоувереностъ бѣ още повече закрепната, едно непредвидено събитие насмалко остана да донесе пълния ни разгромъ. Негато лѣвофланговата 6 дивизия водеше бой съ настѫпвателните руски части, доброволческата сръбска дивизия неочаквано се появи на фланга и, като смете 36 Козлодуйски полкъ, приведе въ безредие почти цѣлата дивизия, фланга на която ѝ отдръпна чакъ до с. Чамурлий. 35 Врачански полкъ и външните роти продължаваха да се задържатъ, обаче постепенно тяхъ. Пристигналите две дружини отъ 53 полкъ и централната атаката на две роти отъ 36 Козлодуйски полкъ поправиха положението, обаче фланговите удари на пристигналите продължаваха и опасността все повече растеше. Извинено въ тоя критически моментъ, довтаса Конната дивизия ѝ югъ (откъмъ Куртъ-Бунаръ) и удари въ флангъ и тилъ върху сръбската дивизия, която бѣ повалена и почна да се спасява съ бѣгство, което повлече и остѫпването на румъните и ромънски части, действуващи срещу Добричъ и изчезнали вече само да се преслѣдва.

На 12 септември, III армия настѫпи срещу руско-ромънските войски и произлѣзоха двудневни непрекъснати боеве въ линията с. с. Кузунъ—Кара Омеръ. Равниятъ по число пристигналите пресрѣщна настѫпването на армията и атакува пъти войските на дяснния флангъ, на генералъ Кан-

тарджиева и ония на генералъ Попова, обаче контра-атакуванъ бѣ принуденъ да се оттегля съ бѣгство. I Софийска бригада, съ постояненъ натискъ, успѣ да изтласка дѣсния неприятелски флангъ, обаче сърбитѣ и руситѣ използваха голѣмия интервалъ между I Софийска и 4 Преславска дивизии, атакуваха лѣвия флангъ на 2 Софийска бригада и разнебитиха 16 Ловчански полкъ, съ което спрѣха напредването на I Софийска бригада и онова на намиращия се южно 7 Преславски полкъ. Положението стана критическо, обаче изпратениятъ 6 Търновски полкъ успѣ да спре отстѫпването на Ловчанци, а успѣшнитѣ действия на генералитѣ Кантарджиева и Попова, а особено вихровата атака на 3 Преславска бригада на полковникъ Кметова, която изтласка руситѣ отъ с. Деведжикъ и заплаши лѣвия имъ флангъ, поправиха положението до толкова, че, още презъ нощта, цѣлата неприятелска армия безредно отстѫпи на Кубадинската позиция.

Преследването се почна на другия денъ 15, и още, на 16, III армия застана срещу Кубадинъ. Макаръ, че цѣли двадесетици частитѣ постоянно пѫтуваха по тѣсни задушливи пѫтища, презъ храсталаци и гори, при жара и голѣмо безводие, и бѣха понесли голѣми загуби въ боеветѣ, особено при псалянето на Тутраканска крепостъ, за да не се дава на противника да се опомни и усили, бѣ решено незабавното атакуване на Кубадинската позиция,

И започнаха се тогава двудневнитѣ кръвопролитни боеве по укрепената Кубадинска позиция, на 55 български, 4 германски и 3 турски дружини, при 27 български и 3 германски ескадрони, срещу 92 руски, ромънски и срѣбъски дружини при 32 руски и 8 ромънски ескадрони. I Софийска дивизия съставляваше лѣвото крило на армията; 4 Преславска дивизия — центъра; Добричкитѣ войски (8 Приморски полкъ, една дружина отъ 48 полкъ и три турски дружини) — дѣсното крило; Конната дивизия — крайно дѣсно крило, една погранична дружина на фланга.

На 18 къмъ пладне, 2 Софийска бригада и 4 Преславска дивизия превзеха участъка около с. Кокарджа и пробиха неприятелската позиция, обаче 1 и 3 Софийски бригади, 6 Бдинска дивизия и Добричките войски останаха предъ неприятелската позиция. Конницата води продължителенъ пеши бой предъ с. с. Османча и Едилъ-къй и заношува предъ теленитѣ мрежи на противника. По тоя начинъ наши

не успѣха да завладѣятъ той денъ цѣлата отбранителна линия и противника, съ едно малко огъване централно, заношува на нея.

На 19, предстоеше да се доразвие успеха на пробива съ обща контра-атака по цѣлия фронтъ, обаче противника изпревари. Успѣлъ вече да притегли резервите си, той удари върху лѣвия флангъ на 7 Преславски полкъ и го приведе въ безредно отстѫпване. Намѣсата на 2 Софийска бригада пречириди отстѫпването и срѣбъските преследващи части, на свой редъ, бѣха обѣрнати въ бѣгство. Едновременно съ това, противника насочи ударъ и върху дѣсния флангъ на 1 Преславска бригада, и изненадания 31 Варненски полкъ повърна назадъ, и две гаубични и две полски батареи станаха плячка на руситѣ.

Вече положението при 4 Преславска дивизия изглеждаше зигубено, когато юначия 47 полкъ, намиращъ се въ дивизионна поддръжка, начало съ юнака си командиръ полковникъ Марковъ, съ чевръста крачка и съ ура, довтаса на време и, като повърна обратно Варненци, хвърли се съ тѣхъ въ решителна атака. Смаяниятъ противникъ избѣга и плѣнените батареи бѣха спасени. Работата се поправи, обаче бригадата не бѣ вече въ състояние да настѫпва и трѣбваше да пренесе въ отбрана.

Дѣснофланговата 3 Преславска бригада почна настѫпването въ 7 ч. сутринта. 19 Шуменски полкъ атакува въ 147 (Подка югъ) и, подъ масовия артилерийски огънь на противника, ако и два пѫти контра-атакуванъ, успѣ да заеме вилото заедно съ силно укрепення въ 147. Особено се отличи 1 дружина отъ тия полкъ, която, обхваната отъ фланга и въздушена нѣколко пѫти, успѣ да завладѣе тая височина. Съ настѫпването на тѣмнината, руситѣ все повече се усилваха, въздушни Шуменци, съ редица контра-атаки, парализираха тѣхните опити. На стрелбата отблизо отговаряли съ ура, съ лави, съ ножове; борили се по фасовете, въ рововете и предъ окопите. Ту напредвали, ту се отдръпвали. Въ продължение на 3 часа, височината четири пѫти минавала въ един и въ други рѣже. Най-после противника билъ принуденъ да се откаже отъ обратното завладѣване на тия връхъ.

Останъ сутринната флангова атака върху 7 Преславски

му позиция. По нѣкога неприятелските вериги достигаха на десетина крачки до окопитѣ, обаче, контра-атакувани биваха отблъсквани. Подръжките биле вече изразходвани, частите съвсемъ уредели; свръзка липсвала.

Презъ нощта положението на 4 Преславска дивизия още повече се влоши. Частите ѝ се задържаха по завладѣните мѣста, обаче общия имъ численъ съставъ бѣ спадналъ на 6000 души и не бѣха въ състояние повече да устоятъ на нови неприятелски удари.

Преждевременното отстъпване на 6 Бдинска дивизия отъ боя срещу Кубадинъ, голѣмитѣ загуби на 4 Преславска дивизия, намаляването на 16 Ловчански полкъ до численост на една дружина, развалата на нѣколко тежки и полски батареи, и изразходването на артилерийските снаряди, при условието, че противника постоянно получава подкрепления, а III армия не може скоро да разчита на такива, всичко това застави генералъ Тошева да поеме отговорността и да отдръпне побѣдителката III армия на изходните ѝ позиции докато частите да могатъ да се уредятъ, отпочинатъ и да дочакатъ подкрепления.

Частите незабѣлѣзано отстъпаха и заеха отбранителна линия на 4 к. м. отъ Кубадинската позиция (отъ Дунава до морето). Понеже пехотата не бѣ достатъчна за такъвъ голѣмъ фронтъ, участъка на крайния дѣсенъ флангъ, около морето, бѣ предоставенъ на конницата...

Противника, засиленъ съ новопристигналата 15 руска дивизия, премина въ настѫпване, обаче 10 дневните му опити да пробие фронта останаха безуспѣшни. Нѣколко пъти руските части достигаха до телените мрежи на окопитѣ, но контра-атакувани биваха отхвърляни назадъ. Най-опасно бѣ положението на 3 октомврий, когато натиснатия турски корпусъ напусна часть отъ позициите си и безредно отстъпи въ южна посока, при което противника плѣни около 1000 турци и две батареи. Той неочакванъ инцидентъ можеше да се изрази въ голѣмъ пробивъ на фронта, ако 3 роти отъ 4 Маршеви полкъ, още презъ нощта, не бѣха пратени на мѣстото и стремително не атакуваха вмѣкналия се въ позицията противникъ...

Едновременно съ настойчивите руски атаки срещу III армия, произлѣзе неочакваното преминаване на Дунава отъ

ромънските войски на генералъ Авереско, западно отъ Тутраканъ. Това неочаквано произшествие силно заплаши тилът на армията и се рискуваше да се изгубятъ достигнатите успехи, и главното да се изпадне въ тежкото положение на безредно отстъпване. Тая опасна криза продължи 3 дена и се свѣрши съ сюрприза на връщането на ромънските части оттъкъ Дунава.

При двунедѣлната отбрана, най-тежка задача се падна на Конната дивизия. Тя трѣбваше да действува срещу цѣла ромънска дивизия и руския кавалерийски корпусъ. Въ окопи безъ телени мрежи, съ пушки безъ ножове и безъ ржчни бомби, тя се противопоставя цѣли две седмици срещу ромънците дневни и нощи атаки и не допусна на руския кавалерийски корпусъ да се спусне на югъ.

На 7 октомврий, опасността да се пробие дѣсното крило на III армия бѣ окончателно премахната. Противника, разколебанъ вече и понесалъ сериозни загуби, бѣ принуденъ да премине въ отбрана. Пристигането на 217 германска дивизия (9 дружини отъ II категория войски) и единъ тежъкъ артилерийски полкъ, дадоха възможност на III армия да премине въ настѫпване и да изтласка на северъ руско-ромънските сили.

Противника бѣ успѣлъ да се укрѣпи силно по цѣлата линия отъ Дунава до морето. Той разполагаше съ 32 руски дружини (61 и 115 дивизии), съ 13 срѣбъски доброволчески дружини и съ 71 ромънски дружини (2, 5, 9, 12 и 19 дивизии); руския кавалерийски корпусъ 32 ескадрона и ромънската Каларашка бригада — 8 ескадрона, или всичко съ 116 дружини и 40 ескадрона.

III армия трѣбваше да атакува съ: а) български 65 дружини (1 софийска, 4 прѣславска, 6 бдинска и Сборната дивизия) и 28 ескадрона; б) германски 12 дружини (217 дивизия и бригадата Боде); и в) турски 18 дружини (корпуса на Хилми паша); всичко 95 дружини и 28 ескадрона. Действително противника превѣзхождаше съ 21 дружини и 12 ескадрона и заемаше силно укрепена позиция, обаче морала и той имѣлъ бѣше на българска страна.

На 19 октомври почна самата атака. Споредъ плана на Макензенъ: лѣвото крило на армията трѣбваше да демонстрира, а дѣсното крилс, което бѣ засилено съ тежки германски и български батареи и съ германски дружини, трѣб-

ваше да атакува най-интензивно. Следъ ужасния артилерийски огънь на тежките батареи по позициите на Топра-Хисаръ, дъсното крило премина въ настъпване, обаче, при всичките проявени усилия, само Конната дивизия, на крайния десен флангъ, можа да отбележи известен успехъ; останалите части, съобразявайки се съ напредването на германските части, почти останаха на мястата си. 217 германска дивизия, насочила се стремително срещу Топра-Хисаръ, поради силния артилерийски обстрелъ, забави движението си и най-след бъ принудена да се спре. Бригадата Боде, съобразявайки се съ нея, също остана назадъ. Тъй, че този денъ, въпреки радостното съобщение за падането на Топра-Хисаръ, боя на дъсното крило на армията остана безрезультатенъ.

Генералъ Кантарджиевъ (началникъ на дъсното крило на армията), поради слабо достигнатия успехъ, а особено ненапредването на 217 германска дивизия и на бригадата Воде, разпореди да се произведе ношна атака съ всичките части, обаче, по искането на началника на 217 германска дивизия, (вследствие понесенитъ загуби, умората на хората и попълването на бойнитъ припаси) атаката не се състоя.

При левото крило, демонстративните действия се развиха така: бъ тъновски и 41 полкове, следъ като заеха височините около с. с. Милчова и Арабаджи, бъха принудени да се спратъ. 1 Софийски полкъ, следъ упоритъ бой около Милчова, успѣ да се изкачи на главната неприятелска позиция и почна да реже телените мрежи по височината 161. 2 Софийска бригада достигна окопите по в. 132. I Софийска дивизия се утвърди на достигнатите мяста.

Турския корпусъ, поради малкото си артилерия, не напредна, поради което генералъ Тошевъ (командуващъ левото крило) засили частите му съ четири български батареи.

4 Преславска дивизия рано сутринта изтласка предните неприятелски части при с. с. Карабака и Бешаулъ и вечерта засе височините западно отъ с. Адженларъ, гдето се и затвърди.

На 20 октомври, действията на левото крило, отъ демонстративни, се обърнаха въ активни. 25 Драгомански полкъ, бъ успѣлъ да изреже, презъ нощта, телените мрежи на в. 132 и, призори, съ ножове обърна противника въ бѣгство и се утвърди на върха. 2 дружина отъ същия полкъ, опитали се презъ нощта два пъти да реже телените мрежи, къмъ 9

часа сутринта, успѣ съ ножове да изгони противника и да заеме в. 122.

1 Софийски полкъ, изрѣзалъ презъ нощта телените мрежи по в. 161, на разсъмване атакува самия връхъ, обаче бъ Тъновски полкъ все още продължаваше да остава около Арабаджи. Началника на дивизията разпореди полка да се подкрепи съ огъня на всички отзадъ батареи и прати 4-а батарея да го придвижва въ атаката. Къмъ пладне противника едва ли да чисти окопите при с. Арабаджи и бъ Тъновски полкъ тутакси се втурна въ атака на в. 150. Последва общо бѣгство и противника едва ли успѣ да отвлече батареите си. Външния флангъ на отбранителната Кубадинска линия бъ окончателно завладѣна отъ 1 Софийска дивизия, къмъ 5 часа вечерта.

Турския корпусъ засиленъ съ българските батареи атакува сутринта и засе неприятелските окопи по линията Конорджа — Чиф. Сусъ Али бей.

4 Преславска дивизия, постепенно изблъсквайки русите, достигна къмъ пладне линията Адженларъ-Карабака. Противника избѣга къмъ Кубадинъ. По този начинъ левото крило на армията спечели голѣмо преимущество по цѣлата линия, а I Софийска дивизия се затвърди окончателно на дъсния флангъ въ неприятелското разположение.

Поради тия успехи, началника на левото крило реши да премине въ общо настъпване; той съобщи това на фелдмаршалъ Макензена, който се съгласи да го подкрепи съ настъпление съ разпореждането му 31 Варненски полкъ. Генералъ Тошевъ заповѣда на генералъ Киселова да почне атака на Кубадинъ, а на турския корпусъ да нападне и завладее с. Качамакъ. 4 Преславска дивизия, безъ да дочека 31 Варненски полкъ, както и изравнюването на дъснофланговия Козлодуйски полкъ, (отъ Сборната дивизия), къмъ 3 ч. сл. премина въ решително настъпване, и, съ постепенно изблъскване на руските части, можа къмъ 6 ч. вечерта да замине линията срещу Кубадинъ — в. Чобанъ Иса, съ което замине силно фланга на неприятелското разположение срещу левото крило на армията (по линията Османча—Топра Хисаръ). По този начинъ бъ окончателно превзета неприятелска позиция отъ с. Кубадинъ до Дунава и остана само румънска непосредствено около с. Кубадинъ. Въ боя този денъ

4 Прѣславска дивизия плѣни 24 офицери и 2800 войници отъ 61 руска дивизия.

Частитѣ отъ дѣсното крило на армията срещнаха и той ден извѣнредна съпротива, особено отъ силно укрѣпенія Топра-Хисаръ. Къмъ 9 ч. сутринята, Конната дивизия успѣ да превземе с. с. Чатмаларъ и Карлжъой, обаче пехотнитѣ ѹ части, поради силенъ фланговъ обстрѣль, не можаха да напреднатъ. Деня почти изтичалъ и постояннитѣ подканвания отъ генералъ Кантарджиева и отъ фелдмаршала не помагали. Само въ 6 ч. вечерята, когато дѣсната колона на полковникъ Табакова, превзела вече с. Тузла и появила се на фланга за съдействие на централната колона, тогава последва общъ натискъ и противника избѣга къмъ с. Милчево. По тоя начинъ едновременно съ 4 Прѣславска дивизия по фронта, и Конната дивизия успѣ да заплаши тилътъ на противника при Топра-Хисаръ.

217 германска дивизия, която трѣбаше да завладѣе Топра Хисаръ, срещна извѣнредна съпротива и пакъ не можа да успѣе.

Сборната дивизия сѫщо слабо напредна.

На 21-и, 1 Софийска дивизия води продължителни боеве срещу засиленитѣ съ руски части, ромъни и можа да спечели пространство къмъ укрепенія пунктъ Черна вода.

Турския корпусъ, подкрепенъ съ още две български батареи, настѫпи и завладе с. Качамакъ.

4 Прѣславска дивизия, съ неимоверни усилия, превземайки постепенно неприятелските окопи, успѣ най-после къмъ 5 ч. вечерята, за завладей самия Кубадинъ, центъра на 20 радиални пѣтища, и окончателно да заплаши тила на Топра-Хисарската група.

При източното крило, Конната дивизия, съ 16 Ловчански и 11 маршевъ полкове, постепенно изтласка противника и следъ сериозно сблъскване при село Милчова, отхвѣрли ромънитѣ къмъ с. Топра-Хисаръ, съ което лѣвото неприятелско крило бѣ вече повалено. Неприятелските части починаха съ бѣгство да изпразнуватъ Топра-Хисаръ. Противники бѣ битъ по цѣлия фронтъ, обаче не остави почти никакви трофеи и даде нищожно число плѣнници. Разбира се, съ семъ иначе щѣше да бѫде, ако главната атака бѣ насочена централно, върху с. Кубадинъ (както това искаше щаба III армия), завладѣването на което щѣше да отхвѣрли лѣвото

неприятелско крило къмъ морето, а дѣсното да преприши къмъ Дунава.

Противника вече бѣгаше; само около Черна-вода той още се съпротивляваше и 1 Софийска дивизия можа да заеме тан предмоства крепость едва на 26 октомври . . .

На 22 октомври се почна преследването на противника Конната дивизия тръгна съ усиленъ маршъ край морето и още сѫщия денъ зае гр. Кюстенджа, а на другия денъ настигна отстѫпающитѣ ромъни при с. Кара-Мурадъ, които изсѣче, плѣни и прѣсна.

На 22, 4 Прѣславска дивизия води бой съ рускитѣ ариергарди, а на другия денъ бѣ срѣшната, при гр. Меджидие, отъ частитѣ на 9 Сибирски корпусъ, току пристигнали на фронта, и, съ неимовѣрни усилия и контра-атаки, тя разби корпуса, обѣрна го въ бѣгство и зае гр. Меджидие.

На 30 октомври 1 Софийска дивизия и всички германски части излѣзоха отъ състава на III армия и заминаха за Свищовъ, за прехвѣрлюване въ Ромъния. Останалитѣ части заеха отбранителна линия между езерото Ташавлу и с. Бонасчикъ и почнаха да се окопаватъ. Конната дивизия продължи преследването на противника къмъ Бабадагъ и Хърсово.

На 6 ноември, руската армия (61, 115 и 30 руски дивизии, 9 Сибирски корпусъ, 3 Стрѣлкова бригада и кавалерийски корпусъ) премина въ настѫпване. На 23 ноември, 30 руска дивизия неочаквано се нахвѣрли върху укрепенія пунктъ Веришъ тепе и успѣ да заеме нѣкои окопи, обаче контраподобува бѣ отхвѣрлена съ голѣми загуби. Атакитѣ влѣво и вдѣсно се повториха, обаче и тѣ бѣха кърваво отхвѣрлени. Сборната дивизия задържа своитѣ позиции до край.*)

На 1 декември руситѣ почнаха атакитѣ си върху позицията на 4 Прѣславска дивизия. Подъ прикритието на силенъ артилерийски огньъ, тѣхнитѣ вълни на нѣколко пѣтища достигаха теленитѣ мрежи, даже и ги преминаваха, но всѣкога контра-атакувани бивѣха отхвѣрляни съ голѣми загуби. Особено много жертви руситѣ дадоха по силно укрѣпенія в. 204 (нареченъ Капонира), когато, последователно, три дни атакувана най-усилено. Превѣзходния неприятелски огньъ разсила въздушнитѣ и закритията, обаче Прѣславци останаха твърдо на

*) Поради спречкване съ фелдмаршалъ Макензенъ, командиръ III армия генералъ Тошевъ, бѣ замѣненъ съ генералъ Нерезовъ.

позицията. Не помогнаха и русите бронирани автомобили, отъ които единъ се оплете въ теленитъ мрежи, а другъ, повреденъ, остана предъ окопите.

Най-упоритата атака бѣ срещу 19 Шуменски полкъ, която трая всичко единъ часъ. Русите вървѣха стремително въ нѣколко линии и успѣваха да достигнатъ теленитъ мрежи и даже преминаха презъ първия имъ поясъ. Отхвърлени кърваво, тѣ се спрѣха на 200—600 крачки, и насочиха други части за да ударятъ отстрани върху силно укрепения върхъ 204. Следъ барабаненъ огънъ, тѣ почнаха 6-а атака. Нови, въ нѣколко линии, вълни се покатериха по двата склона на върха и, покривайки земята съ трупове, се доближиха до теленитъ мрежи и почнаха да ги режатъ. Поваленитъ линии тутакси биваха застѫпвани отъ други. По теленитъ мрежи конвулсивно се гърчиха убити и ранени; по склоновете вече се търкаляха около 600 трупа, обаче напора на задните пръдължаваше. Искаха на всѣка цена да завладѣятъ върха. Славния 19 Шуменски полкъ остана непоколебимъ и успѣ най-после да отбие тая първа по устремъ и последня по четь руска атака... Голѣмитъ загуби принудиха противника да мине въ отбрана.

На 15 декемврий, III армия настѫпи на северъ, и следъ сериозно съпротивление на 20-и, по линията северно отъ Сатулъ Ноу-Даутче, тя тръгна на северъ къмъ укрепената неприятелска позиция по линията: предъ Мачинъ — Исакча — Тулча, и, следъ нѣколкодневни боеве, тя окончателно изблѣска противника задъ Долни Дунавъ...

По тоя начинъ, цѣлата добруджанска операция, само вътре въ три месеца, при постоянно настѫпване и атаки, и само два пъти въ положение на активна отбрана, бѣ блѣсъ, каво завѣршена. Добруджа бѣ цѣла освободена.

Едновременно съ настѫпването на III армия къмъ Долни Дунавъ, отиваха и боеветъ въ Ромъния, въ които взеха живо участие I Софийска и 12 Сборна дивизии. На последната се падна при Калугерене да се противопостави флангово на ромунския силенъ ударъ, който на малко остана да отреже Дунавската армия отъ съобщението ѝ и да я отхвърли на изтокъ. I Софийска дивизия действува срещу русите, появили се съ значителни сили на фланга ѝ, които тя успѣ да отхвърли и постепенно напредна чакъ до р. Серетъ...

Изгубихме политически Добруджа, изгубихме после и цѣлата война въ Македония, обаче добруджанская операция, добре замислена и добре изпълнена, съ повалата на Гутранъ, съ боеветъ при Кочмаръ, Сарсанларъ, Добричъ, Кубадинъ и Меджидие, и съ настѫпването къмъ Долния Дунавъ, ще съставлява на вечни времена велика българска гордость и слава на вихровата Конница, на славната Прѣславска, на безстрашната Софийска и на непоколебимата Сборна девизия. Побѣдени долу въ Македония, защото не искахме повече до нещо, ний обзети всецѣло отъ гореща идейностъ, само съ нѣколко замаха, съкрушително бихме горе, съзвателно прѣхме на северъ, за да провалимъ вразитъ.

Въ края на 1916 г., произлѣзоха кървави боеве по лѣвия брѣгъ на р. Струма, между англичаните и частите на 7 Рилска дивизия, при следнето обстоятелство и развитие:

Частите на 7 дивизия, къмъ средата на августъ 1916 г. (едновременно съ операцията на I армия на генералъ Бояджиева къмъ Леринъ), бѣха заели Сѣрското поле по линията по р. Струма — с. с. Хазнаторъ — Елишанъ — Тахинското езеро, пренесъ противникъ владѣющъ мостоветъ на р. Струма (Орлякъ и Камарянъ) и имащи значителни части на висотите по дѣсния брѣгъ на рѣката.

Въ началото на септемврий, английските войски били постепенно засилени. На 10 сѫщи, подъ покровителството на значителна артилерия, тѣ преминали въ настѫпване по посока на с. с. Неволенъ и Караджово (на дѣсния брѣгъ на рѣката), обаче били отбити. На 15, 23, 28 тѣ отново настѫпили, въ посока на с. с. Еникьой — Караджово — Караджанъ, обаче били жестоко наказани и дали много жертви.

Едва на 30 септемврий, англичаните бѣха успѣли да се отвърнатъ при с. с. Долно и Горно Караджово, съ което било заплашено и с. Еникьой. Положението станало опасно, съ завладѣването на това село и на с. Неволенъ, противнициятъ е можалъ да образува обща позиция съ широкъ флангъ и спокойно да съсрѣдоточва значителни части въ съответството на лѣвия брѣгъ на рѣката. И действително, малко, Еникьой било завладѣно и положението на частите на 7 дивизия по равнището станало критическо. Трѣбала ли да атакуватъ и отхвърлятъ английските части задъ линията или сами да се отдръпнатъ и да заематъ твърдо положение по височините около Демиръ Хисаръ.

Необходимо е да се изтъкне, че по-рано още, щаба на II армия, поради силните действия срещу I армия на генералъ Бояджиева, е искалъ разрешение да атакува Круша планина, обаче главното командуване не се съгласило и направените разпореждания за настъпване се отменили, обаче 7 Рилска дивизия е била оставена на изходното си положение по Струмското равнище (щаба на II армия е считалъ, че все ще стане нужда да се спомогне на I армия). Когато положително се узнало, че противника изтегля части и ги прехвърля срещу генералъ Бояджиева, командуващия II армия генералъ Тодоровъ повторно разпоредилъ да се пригответъ частите за настъпване (23 октомври, № 7427), но главното командуване и тоя път не се съгласило, и допълнителна заповедъ не последвала. При подобно положение, новоназнатения началникъ на 7 Рилска дивизия, генералъ Русевъ, нѣколко пъти искалъ да се разреши въпроса: или напредъ, или изтегляването на дивизията отъ равнището и заставането ѝ на задните височини, обаче въпроса останалъ висящъ.

При подобна обстановка, когато 7 Рилска дивизия е заемала фронтъ около 45—50 к. м. и разположението ѝ по равнището било крайно незгодно, англичаните, вече съсредоточили около 30 батерии по северните склонове на Круша планина, преминали въ настъпване. Тъгълътъ тласнали въ атака 27, 28 и 10 Ирландска бригади, съ главна посока къмъ с. Еникьой, отбранявано отъ 13 Рилски полкъ.

Боя започналъ (3 октомври) въ 6 часа сутринта и се завършилъ едва къмъ полунощ, при което с. Еникьой двата пъти е било отстъпвано на англичаните и обратно отнемано отъ нашите, съ ножове. Влезлия въ селото противникъ тутакси е билъ контра-атакуванъ и обръщанъ въ бѣгство, обаче по-нататъшното му преследване е било невъзможно. Тръбвало да се минава р. Струма, която усилено се обстрелявала отъ превъзходната неприятелска артилерия и да се даватъ големи жертви, а пъкъ далечното преследване не е влизало въ съоюзническия съдържанието на по-висшето началство за единъ ударъ въ противника. Понесли значителни загуби, упоритите англичани не се отказали отъ новъ опитъ; тъгълъ, презъ нощта, атакували трети път и отново заели с. Еникьой, и нашите вече били принудени да отстъпятъ. Тъгълъ се отдръпнали и укрепили на задна позиция, на която останали до 4 същи, когато, споредъ получената заповедъ, дивизията почнала да се изтегля и да

се затвърдява по задните височини, обаче съ дѣсенъ флангъ пакъ оставенъ по равнището, като защита на Рупелското дефиле.

Боя, големия бой, се водилъ най-решително отъ двете страни. Англичаните вкарали три бригади, хвърлили около 250—300 хиляди снаряди и то не по цѣлия боенъ редъ, а само на единъ участъкъ около 7—8 к. м. Английските полкове настъпвали стремително, стройно, въ дълги вериги; тъгълътъ се затвърдявали бързо на завладените пунктове, защищавали ги упорито, обаче не издържали удара на ножъ. Отъ 7 Рилска дивизия взели участие въ боя 13 Рилски, 14 Македонски и 17 артилерийски полкове и нѣколко тежки батареи, които действуваха съ отчаяна решителност, а особено пехотата при неудържимия налетъ въ двете контра-атаки.

Загубите отъ двете страни били доста големи. Следъ покът, 13 Рилски полкъ тръбвало да се преустрои отъ 4 въ 3 бружене съставъ. Ирландската бригада също се преустрои отъ 12 въ 9 дружини, при роти само отъ 100 до 120 души. Началниците на 10 Ирландска и 27 бригади били смъртни... и, поради големите загуби, англичаните се отказали да действуватъ по-нататъкъ и не предприели повече нищо друго излезлитъ съ честь съ огнения поясъ около с. Еникьой Рилци, при всичко, че първоначалните имъ намѣрения цѣлили пробиването на фронта, като единъ видъ спомагане на ромънците при действията въ Добруджа, развиващи се най-благоприятно за III българска армия. Ето защо при големите жертви, които бѣха дадени, особено отъ 13 Рилски полкъ, въ този бой, все пакъ тъгълъ се явяватъ изкупени отъ заслугата имъ отразяването на английската офансива, успеха на която, следъ несполучката на операцията на I армия къмъ Леринъ—Невенъ, щѣше да се отрази много зле върху духътъ, пакъ и за одържането на Македонския фронтъ.

По-нататъшните действия на македонския фронтъ бѣха чисто пасивни и, макаръ да се разработваха оперативни планове, частите не мръднаха отъ мястата си, до самия денъ на предишна, 15 септември. Ръководството отъ българското главно командуване се е изразявало повече въ съгласяването на общите усилия срещу неприятелските атаки, които всички биватъ успешно отблъсвани. Щомъ загърмявали топовете, свидетъл отъ които, предавано по Осоговската планина, се слушаше чакъ въ Кюстендилъ и потвърждавало донесението за

силната атака, генералъ Жековъ, заедно съ Н. Ц. В. Престолонаследника, заминавалъ за бойното поле, за да следи отблизо вървежа на боя и да влияе на сърдчително върху борцигъ. Честитъ, а по нѣкога и безразсѫдни излагания на Царския синъ, за да излѣзе незабелѣзано отъ главнокомандуващия къмъ бойната линия и да се изкачи на издаденъ пунктъ за обзиране на бойното поле, удивлявали офицерите и войниците и засилвали решителността имъ за биене на врага. Както въ Добруджа, тъй и на македонския фронтъ, той никога не бѣ изпусналъ случая да се узове на фронта и да застане около най-решителния пунктъ, за което бѣ се сдѣбълъ съ пълната обичъ на офицерите и войниците.

Главното командуване, при новия главнокомандуващъ групата армии, генералъ Шолцъ, бѣ успѣло да уреди по-нормални отношения между двата щаба. Разбира се, че щаба на Шолцъ вършилъ пакъ онова, което му заповѣдали отъ Германия, обаче, преди да пристъпи къмъ изпълнение, той докладвалъ предварителне за одобрение отъ главнокомандуващия.

Презъ 1917 г., съглашенските атаки при Вардар, Добро поле, завоя на Черна, Битоля и между Прѣспанското и Охридско езера бѣха кърваво отбити. Въ май 1918 г. издадената като полуджга, частъ отъ позицията на 5 Дунавска дивизия (на дѣсния брѣгъ на Вардар), тъй нареченитъ „Яребични височини“, засипана отъ превъзходенъ артилерийски огъни, бѣ завладѣна отъ противника. Нашитъ се задържаха по фронта, но понеже не бѣха обѣрнали внимание на вътрешния си лѣвъ флангъ, неприятеля се промъкналъ въ тѣмнината и ударили въ тилъ на позицията, върху 49 полкъ, ротитъ на който не успѣли да изкочатъ отъ скривалищата. Загуби: много убити и ранени и около 1000 пленици. Изобщо 49 полкъ бѣ пропадналъ едва ли не цѣлокупно.

Това за първи пътъ изпускане на единъ нашъ отбранителенъ участъкъ, бѣ едно прелюдие на станалото следъ месеца на Добро поле; единъ силенъ раздрусъ, който спомогна за изпъкването на отрицателните качества у нашия воинъ, а особено въ частитъ на тая дивизия.

Още вечеръта на другия денъ, пристигнали въ щаба дивизията: главнокомандуващиятъ, Престолонаследникътъ генералъ Шолцъ, за да анкетиратъ станалото и да обмислятъ начина за поправяне на злото. Тѣ решили да се отнематъ

*) Памѣтна ми е строгата белѣшка отъ главнокомандуващия при дузерния участъкъ.

обратно височините, за което частитъ да се усилятъ и хвърлятъ въ контра-атака отъ близката II линия. Командуващиятъ I армия и дивизионните начальници изказали пълна самоувѣреностъ въ успеха и били вече направени съответни разпореждания за подготовката.

Да, тоя нашъ пръвъ неуспехъ изтѣкна сериозно западналата бойна стойност на войските ни и даде самоувѣреностъ на противника за по-нататъшни сполучливи действия. Даже и българскиятъ царь, разбралъ вече лошото състояние на армията, бѣ подалъ следната телеграма до генералъ Жекова:

„Благодаря за съобщението касателно обиколката ви по фронта. Много съмъ доволенъ за прегледа на войските и че положението въ 5 Дунавска дивизия е закрепено. Знамъ, че духът на войските е много лошъ, и че тѣ сѫ за жалостъ, свършенно заразени отъ разни престъпни агитации. Действуващата армия е окончателно отровена отъ политически и парижански страсти. Заради туй не мога да разчитамъ, както по-напредъ, на нея. Катастрофалните последствия отъ това грозно положение нѣма да закъснеятъ да тусятъ край на моята дейностъ на Изтокъ“.

На тая отчаяна телеграма генералъ Жековъ отговорилъ съ увѣрение, че положението ще се поправи, обаче предвидъните Царь едва ли се е подалъ на увѣрението за скорото поправяне на положението, което той добре знаялъ, че е вече едно разколебано.

За да се спомогне на контра-атаката на Яребичните височини, 5 дивизия е била подкрепена съ 80 пех. полкъ, и се заново едало на I армия да произведе демонстративно нападение на струмския фронтъ. Главнокомандуващия, увѣренъ вече въ непременното отнимане на изгубената позиция, останалъ, следъ нѣколко дена, гръмнатъ отъ рапорта на командуващия I армия, съ който акцията се представлявала за трудно изпълнима, а поради лошото настроение у войниците и силно паничалиятъ имъ духъ, и за твърде рискована, и се искало отлагането ѝ.

И действително, презъ време на подготовката на контра-атаката, произлѣзли печални нѣща въ 5 дивизия: непокоренъ, колективни протести, бѣгства къмъ противникъ и въ вътрешността, отказване на цѣли дружини да заематъ мѣстата си, заплашвания за да се тероризиратъ начальниците.

Главнокомандуващия смѣнилъ командуващия I армия и нѣкои по-долни началници (но не и началника на дивизията), обаче атаката останала за всѣкога отложена. Макаръ че и командуващия II армия да е донесалъ сѫщото, че частите му сѫ разколебани и ненадежни, все пакъ това изоставяне на контра-атаката съставлява единъ видъ официално признаване на началническото бъзсилие отъ най-горното до най-долното стѣжало на иерархията. Въпроса е билъ отъ особено значение за подиганието на моралът и падналата самоувѣреност у войниците, които съ контра-атаката щѣха да видятъ, че можемъ да отплащаме и че не обичаме да прощаваме на врага Трѣбвало е да се съредоточатъ повече части и артилерия отъ близката II армия, и удара непременно да се произведе още повече, че растоянието е било късно и можело бързо да се стигне до завладенитѣ Яребични височини. А тамъ бѣха гърцитѣ, вѣковнитѣ ни врагове, биението на които не е тѣй мжчно и щѣше да възрадва не само войските, но и цѣлия български народъ.

Тукъ предаваме извлечение отъ предписанието на главнокомандуващия до командуващия I армия, по случай искането на последния да се отмѣни контра-атаката.

„Изложението въ рапорта ви е твърде неприятна за мене изненада. Следъ редъ доклади направени отъ васъ, когато бѣхъ въ армията ви, и следъ направенитѣ наредждания за предприемане на контра-атаката, не можахъ да допусна, че ще искате отмѣнението или отлагането й, понеже нѣкои изпаднали въ малодушие и лишили отъ рицарско чувство началници подали рапортъ, че нѣмали доверие въ своите подчинени.

Още въ деня на катастрофата азъ дойдохъ при васъ не за разходка, а да се запозная съ действителното положение и да ви покаяня да предприемете възможно по-скоро контра-удара и да възстановите честта на 5 дивизия, честта на поверенитѣ ви войски и доброто име на българското оръжие, както и да не се оставя противника да тържествува дълго време съ лесния си успѣхъ. До 30 юни бѣхъ два пъти при васъ и при 5 дивизия и тогава именно трѣбваше да докладвате за недостатъчността на материјалнитѣ средства (които впрочемъ сѫ твърде достатъчни за въпросното бойно предприятие) и за моралната несигурност на войските. Ако тогава се е вѣрвало, че войските, макаръ и изложени до сега

на тежки лишения, ще изпълнятъ своя дългъ на честь и достоинство, не разбирамъ защо сега трѣбва да се изгуби тази надежда, вследствие рапортитѣ на нѣкои слаби и впечатливи началници, които сѫ се оставили да бѫдатъ командувани отъ своите подчинени. Следъ преживѣнитѣ тригодишни трудности и лишения, следъ дълго пасивно стоеене въ окопите при сегашното състояние на духа, действително не е лесно да се поведатъ частите напредъ, и за това началниците, особено офицерите, отъ ротенъ командиръ нагоре, сѫ длъжни да държатъ здраво въ ръцете си своите подчинени, готови да напълнятъ всяка заповѣдь, колкото трудна и да е тя. Войските много лесно схващатъ слабостта на своите началници и се ползватъ, за да облегчатъ, а, ако може, и да отвличатъ тежестите и рисковете на своя служебенъ дългъ.

Не мога да не ви кажа, господинъ генераль, че като представител на главното командуване, никога не съмъ билъ въ такова деликатно положение, както сега, съ нерешителност да се предприеме въпросната контра-атака, проектирана отъ васъ и одобрена отъ мене, чрезъ докладъ на 9 того при щаба на 5 дивизия, въ представието на Н. Ц. В. Престолонаследника и на команда армейската група Шолцъ.

Исканото отъ васъ сега отлагане на атаката за неопределено време, значи, че тя едва ли ще се предприеме нѣкога, не я заповѣдамъ, и ако, за свързанитѣ съ нея рискове, не поема, не само вашата и на началника на дивизията честност, но даже и оная на полковицъ командири. Съ времето ще изчезне и слабото чувство на силно изненадана бойна чест на 5 дивизия, а противника ще се изправи на новата си позиция, където тѣй позорно изгубихме единъ полкъ и създадохме евтина бойна слава на виковенъ врагъ.

Не сме рискували, при неуспеха на атаката, да се комбинира цѣлото положение на 5 дивизия, е предлогъ, за да се оправдае бездействието. При Хума има събрани цѣли полка и моето дълбоко убеждение е, че атаката, добре извършена съ повече отъ 100 ордия и извършена на такова възстояние, по-добре позната мѣстностъ, щѣше да успѣе съпротивъ не по-малка отъ 90%, стига да имаше начал-

ници, които да се решатъ да я предприематъ, като рискуватъ всичко за всичко.

Взето всичко туй предъ видъ и въпреки дълбокото си огорчение, принуденъ съмъ да удобря решението ви, да не предприема сега атака за обратно завладяване на изгубената позиция. Но рано или късно тая атака тръбва да се състои, ако не съмъ сегашнитъ отговорни началници — съ други. Честъта на победоносното до сега българско оръжие тръбва да се възстанови на всъка цена. Азъ не мога да оставя да се понижава духа на войника чрезъ мекошавостъ и нерешителностъ, неизмеримо по гибелни отъ рисковетъ на една атака. Само способните за атака войски могатъ достойно и сигурно да се отбраняватъ.

„Не ще прости никому отъ виновните за тъй печалното изгубване на Яребична“.

Следъ прочитането на горното строго предписание, неволно изтъква въпроса, защо генералъ Жековъ известен по настойчивостта си, се е съгласилъ съ временното отлагане на контра-атаката. Вижда се, че той тръбва да се е убедилъ, че съ подобни морално подхлъзнати части не е възможно да се предприеме нападателна акция и че ще тръбва, преди всичко, тъ да се подтегнатъ и подгответъ за предприемане на ударътъ. Последното се потвърдява отъ сменяването на командуващия I армия и изпращането на поста генералъ Нерезова, комуто било възложено да вземе мерки за подигането дисциплината и духътъ въ частите, и, когато всичко бъде готово, да определи денътъ на контра-атаката. Генералъ Нерезовъ, следъ като разгледалъ новото положение на дивизия и, като намерили, че завладѣването на издадените Яребични височини, само ще отслаби фронта, решилъ да остави дивизията въ разположението заето отъ нея следъ падането на тия Яребични височини, поради което контра-атаката била за всъкога изоставена.

Интересното бѣ, че когато германцитъ бѣха почти изтеглили частите си отъ фронта и духътъ у нашите войски бѣ доста западналъ, щаба на действующата армия, въпреки постоянното искане на германски подкрепления, намери за възможно, въ края на 1917 г., да изпрати, дошлата отъ Добруджа Сборна дивизия на генералъ Кантарджиева за да продължи движението флангъ на македонския фронтъ въ Албания, едва ли не Елбасанъ.

Действително станалото тамъ изблъскване на австрийците войски заплашвало фланга и тръбвало да се помогне на австрийците, обаче, мислимъ, че това не биваше да става същества дивизия, и въ никакъвъ случай за продължително време. Следъ удара тамъ, дивизията тръбваше да се изтегли обратно, и, като отдѣли единъ полкъ, който, засиленъ съ частите отъ II категория войски, намиращи се по албанската граница, да го остави за охрана на крайния дѣсенъ флангъ на армията. Тая дивизия, тъй или иначе, тръбваше да бѫде изпърпана отъ Албания (като се наблюдаваше силно за увеличаването на австрийските войски) още съ падането на Яребичните височини, и непременно вече при положителното очакване на неприятелски ударъ върху Мориховско. Тя тръбваше да бѫде използвана като войска отъ II линия и да се постави централно въ долината на р. Вардаръ. Това не бѣ направено и казавътъ само поради желанието да се владѣе извѣстна част отъ Албания, та при свършването на войната да се получать, като компенсация, българските села западно отъ Дебъръ и важни Призренъ, които, споредъ направления по-рано уговоръ, оставали въ австрийска територия . . .

Изтъквайки всичко гореизложено по оперативната дейност на главното ни командуване, ние ще завършимъ същевното заключение :

Успешните операции сѫ невъзможни, ако не сѫществува едно цѣло и обединено въ едни рѣце, а при това още и родно командуване; ако оперативните идеи не изхождатъ отъ линията на националните стремежи и интереси; ако върху командните функции влияе вмесването на неотговорни фактори, а още повече, ако една чужда висша инстанция се занава съ егоистичните си съображения. Германските военачини, не познавайки българската психика, държащи се искрено и призрително, не искаха, па и не можаха да използватъ мощната импулсъ на българските въждения, и, понеже тѣ имъ допуснато да се месятъ и участвуватъ въ командуването, тъ я караха само съ огледъ на германските интереси, споредъ нареджанията, които даваше германската главна квартира. За да се види още по-добре, възможно ли е било, при голѣмото презрение къмъ настъпъ, тия чужди началници да застанатъ достойно на мястата си, ще си послужимъ съ извалката отъ мемоарите на фонъ Херцендорфъ (началникъ щаба въ Австрийската главна квартира) относно

пасажа за българите и сърбите извлеченъ отъ писмото на графъ Молтке (началникъ щаба, на германската главна квартира), писано въ надвечерието на войната въ 1914 год.

„Съберете всичкитѣ си сили срещу Русия. Даже и италиянцитѣ не могатъ да излѣзатъ такива подли кучета за да ни ударятъ въ гърба. Нахвърлете българите срещу сърбите и нека тъзи дриплюви да се избиятъ едини други...“

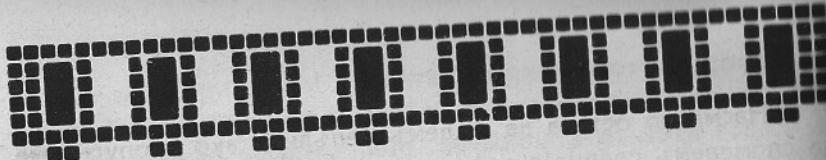
Това го казва най-висшия тогава германски военачалникъ и нѣ може да не бѫде друго, освенъ точенъ изразъ на нахалното къмъ настъпие презъ войната.

При подобни условия, българското командуване се указа безсилно да наложи върнитѣ си схващания; поради желание за лоялностъ къмъ съюзника, то гърпеше наложеното отъ по-горе. Веднажъ то се показа крайно неотстѫчиво и успѣ по-горе. Това бѣ при обявяването война на Ромъния, когато генералъ Жековъ, видѣлъ, че германския планъ — да се отбраняваме по Добруджанския фронтъ, би изложилъ силно Северна България на нашествие, се противопостави категорически и успѣ да наложи собствения си планъ. Бѣрзото и успешно реализиране на този планъ за винаги ще съставлява българска гордостъ и хубавъ атестатъ за върнитѣ български схващания по воденето на операциитѣ, и за проявената въ случая решителностъ отъ главното командуване, ресpektивно отъ генералъ Жековъ.

Всичко това навежда на върната мисъль, че ако операциитѣ въ Македония бѣха предоставени на българското главно командуване, което щѣше да води тогава цѣлата българска войска, подпомогната съ германски отдѣления, идейността въ действията щѣше да изхожда всецѣло отъ възленятия за народно обединение, поради което и самитѣ операции щѣха да бѫдатъ по-сполучливи, отколкото подъ диктовката на германската главна квартира. Напримеръ, при операцията къмъ Воденъ, която въ резултатъ ни донесе сериозно поражение, ако българското главно командуване бѣ самоизстоятелно, щѣше непременно да тласне напредъ и XI армия, и хубавитѣ резултати, даже и разбиването на съглъшениитѣ, биха били неминуеми. Така бива всѣкога, когато къщнитѣ интереси сѫ предоставени на външни хора, а домашнътъ трѣбва само да слуша и да изпълнява това, което му се каже!

Насмалко остана да бѫдемъ непълни, ако пропуснемъ да споменемъ следната грѣшка, направена отъ щаба на действующата армия:

Следъ хубавото употребяване на Конницата и нейнитѣ отлични действия презъ войната въ Добруджа, горади съобразявания за фуражъ и паша и за да се образува подвиженъ резервъ на IV армия, дветѣ конни дивизии бѣха изпратени въ Бѣломорските земи, при гр. Ксанти. Тия съображенія излѣзоха погрѣшни. Не бѣха взети въ внимание лошите климатически условия въ този край, гдето върлува най-злокачествена малария (пападати), и мириядите комари и хапливи муhi, постоянно измъчватъ конетѣ и хората. Конницата скоро бѣ принудена да прати половината отъ конския си съставъ на поправка въ Родопите, и ескадронитѣ останаха съ съвсемъ нико редове. А съвсемъ иначе щѣше да бѫде, ако тая конница бѣше съ средоточена негде въ западна България, напримеръ въ Самоковско, гдето фуражъ е всѣкога въ изобилие, и нахожлението ѝ тамъ щѣше да даде възможность за преглавяването ѹ, въ случай на нужда, най-много за 4—5 дни, на Главния театъръ, на важното Овче поле. Тогава при пропуска на Доброто поле, здравата конница, съ запазения си винъ духъ и пълна дисциплина, нѣмаше да допусне безредното отстѫпване на пехотнитѣ части и мѣжки щѣше да се противопостави срещу вражеското напредване, за което свидетелствува отъличниятѣ действия на оставения въ Македония б коненъ полкъ. За резервъ на IV армия трѣбаше да се дадатъ достатъчно пехотни части, даже войски отъ II категория, а конницата, още съ връщането си отъ Добруджа, да се прати направо въ западна България. — Действително началникъ щаба на действующата армия, генералъ Пурновъ, поиска, въ края на августъ, да изтегли нѣкои полкове, обаче бѣ много късно; конницата бѣ вече имобилирана и ще лошиятъ мѣстни условия, а пъкъ Бѣломорската отбрана, предвидено уволнението на старитѣ призови и върлуването на „пападати“, бѣ станала съвсемъ илюзорна.

ГЛАВА VII.

Последната дейност на българското главно командуване

Главното командуване, виждайки духовния упадъкъ у войските, поради изтеглюването на германските части отъ фронта, не бѣ преставало да иска отъ германската главна квартира — да спре по-нататъшното отслабване на Македонския фронтъ и да изпрати достатъчни подкрепления. Неговото писмо отъ 11 юлий 1918 г., въ резюме казва:

„Последните действия въ Албания, поради слабите австро-италиански войски тамъ, наложиха да се продължи Македонскиятъ фронтъ до в. Топъ (югоизточно отъ Елбасанъ) съ изпращането на една българска дивизия, поради което не можехме да си образуваме поне единъ малъкъ резервъ (IV Преславска дивизия зае по фронта мѣстото на изтеглените германски части). По този начинъ българската армия все пакъ е изтегната въ линия отъ устието на р. Струма чакъ до Елбасанъ, безъ никаква поддръжка, — положение много опасно, особено при слабата маневренна способност на частите. Понеже има силно основание да се предполага единъ големъ неприятелски ударъ, мисля върховното командуване да положи на сериозно проучване положението на македонския фронтъ и да се обсъдятъ начинъ за действителна и свое временно подкрепа на българската армия“.

На горното писмо върховното командуване (германското главно командуване бѣ станало върховно за стъзнишките войски) отговорило и тоя път съ съветъ — да се заеме отъ бранителната линия още по-слабо, та да се спестятъ войски за резерви (понеже то имало сведение, че съглашенските войски били по-малобройни отъ българските), т. е. това, че щаба на действуващата армия вече билъ направилъ отдѣляне на два пехотни и единъ артилерийски полкове отъ разпореждане, а генералъ Шолцъ оставилъ около 7 дружини резервъ на групата армии. — Ето защо главното командуващия тутакси отговорилъ:

„Що се отнася до отдѣлянето на резерви, ние издавахме своевременно нареддане за изтегляне назадъ, колкото се може, повече части. II и IV армии иматъ вече по една бригада въ резервъ, а групата Шолцъ около 7 — 8 дружини, обаче ние не можемъ да надминемъ известни граници, наложени отъ сигурността на фронта. Числеността на съглашенската армия вече възлиза на около 151,000 въоръжени войници, къмъ което, като се добавятъ картечниците и минохвъргачките, ше се получи численост 210,000 бойци, което число значително ще се увеличи съ присъединяването на цѣлата гръцка армия. Нашите сили сѫ значително повечи и, при слабата ни маневренна способност, много е важно да се разполага съ силни резерви. Азъ моля още веднъж върховното командуване сериозно да проучи положението на Балканите и да ми съобщи, какви мѣрки то мисли да взема за подкрепа на българската армия при очаквания, къмъ края на августъ или началото на септемврий, неприятелски ударъ. Моля сѫшо да се въздействува върху Австро-Унгария да изпрати достатъчно войски въ Албания, за да се освободи тъмъ поне 36 полкъ (?)“

Германската главна квартира отговорила изврѣтливо съ писанието: „Германия, въ случай на нужда, е готова да подкрепи България съ всички средства, до колкото положението на другите фронтове ще й позволи да разполага съ войски“. Това, разбира се, не успокоило главната квартира, и, когато, въ началото на септемврий, били поискани да ѝ върнатъ и последните германски дружини, тя разбрала, че българската армия е оставена окончателно сама да се бори сърещу удара, очакванъ вече поденно.

Именно, ей този е биль момента за излизане отъ безнадеждното положение. Знаело се, както казахме по-горе, че войниците са силно изморена физически и духовно; че се е поиздравилъ много на зловредните агитации за свършването на войната; че частите, изтегнати въ една линия, едвамъ заематъ същественъ си фронтове: че липсва артилерия, аероплани и достатъчно снаряди за по-нататъшна борба. Знаело се също, че съглашенците засилени съ гръцката армия, двойно и тройно надвишаватъ нашите войски и разполагатъ също също също непосилна и съ големъ рискъ, поради което настъпва едно отъ двете: или незабавно подкрепяване на

македонския фронтъ съ 2 — 3 германски дивизии, или пъленъ превратъ, за да се тури край на тая война, легната вече само върху българите. Обаче, и тоя път, надеждата дано нѣкакъ се одържимъ и прекалената скруполовъзност за лоялността къмъ съюза, пакъ повлияли за пропускането да се осигоримъ срещу възможното нещастие. Изобщо, едно държание: *тъй и тъй*, или по-добре ориенталско упование на провидението, да стане това, що ни е писано.

За всѣки случай, още на 10 августъ щаба на действуващата армия разпоредилъ да се спре изпрашването на добитъка на паша въ Моравско, а на 26 сѫщия заповѣдалъ пълна бойна готовност въ 2 и 3 дивизии, а следъ малко и въ 4 Преславска, дето се предполагалъ неприятелския ударъ, въ посока на Прилепъ. На 3 септемврий, той предупредилъ щаба на армейската група Шолцъ да засили отбраната на Добро поле, по поводъ на което последният донесълъ, че разпоредилъ да се изпратятъ тамъ 6 дружини, 2 гаубични батареи и 1 картечна рота. При това щаба заповѣпалъ на намиращитъ се въ него разпореждане 14 и 70 пехотни и 24 артилер. полкове да се приближатъ запъ I армия, а после да се преместятъ още западно, та въ случаи на нужда, да могатъ да подкрепятъ и 3 Балканска дивизия. Той зисирилъ и I армия съ 5 гаубични батареи взети отъ II и IV армии.

Телеграмата отъ щаба на групата Шолцъ, че се надава съ резервигъ да противостои срещу всѣка евентуалност въ Мориховско, подействувала успокително и щаба на действуващата армия останалъ на по-раншното становище за пасивна отбрана (съ действия отъ подръжкитъ, колкото да се отблъскватъ неприятелските атаки), за което не счелъ даже и нужно да попълни разпорежданятията на Шолца.

Като на зло, генералъ Жековъ, въ началото на септемврий, т. е. въ очакването на неприятелския ударъ, напусна командуването и замина на лекуване въ Виена^{*)}) Съ това главната квартира изведнажъ бѣ лишена отъ действителното отговорно лице, заангажирано всецѣло въ дѣлото; отъ рѣ

^{*)} Слухътъ, че той нарочно се помахналъ отъ главната квартира, е крайно неоснователенъ, понеже бѣ сериозно боленъ отъ въпаление на вътрешното ухо и потрѣбно бѣ да му се направи сложна операция.

ката, която бѣ навикнала да държи яко браздитъ на управлението; отъ умътъ, който, самостоятелно решаваше въпреки. Земѣстникъ главнокомандуващиятъ, генералъ Тодоровъ, който преди два месеца, въпреки желанието на Жекова, билъ назначенъ за неговъ помощникъ, не е познавалъ оперативната работа на щаба, а пъкъ началникъ щаба генералъ Бурмовъ, намираще се сѫщо отскоро на поста и, работилъ подъ непосредственото ржководство на генералъ Жекова, не билъ успѣлъ да усвои необходимитѣ похвати за управление и да наработи у себе си самоувѣреностъ въ решенията. Командувалъ дивизия, не преминалъ стажа на командуващъ армия и не успѣлъ, въ два месеца вѫтре, напълно да усвои предшествуващата оперативна дейностъ на щаба, той самъ още се е нундаялъ отъ упътване.

По тоя начинъ, презъ най-опаснитѣ дни на войната, главното командуване се яви обезглавено, — положение, което вече никой не бѣ въ положение да поправи. Генералъ Тодоровъ, ако и добъръ боенъ дѣвецъ, не можеше бѣрзо да спреши се легналата върху му тежка задача, да схване основателно общото положение на фронта и да бѫде напълно готовъ съ мѣркитѣ срещу възможни евентуалности. Съ заповѣдъ № 1649 отъ 9 септемврий, той бѣ оставенъ за земѣстникъ на отпѫтувания сѫщия денъ на лечение генералъ Жековъ.^{*)} Узналъ за пробива, на вечерята дадена въ Дворца на 15, въ честь на саксонския кралъ, той призори заминавъ за Кюстендилъ, гдето, като не можалъ да добие точни сведения за произлѣзлото, побѣрзалъ да отиде на фронта, при 3 Балканска дивизия.

Дали генералъ Жековъ, ако не бѣ отпѫтувалъ, би могълъ да поправи работите следъ пробива е въпросъ, на който мнозина отговаряятъ увѣрдително, обаче едно е положително, че той щѣше да бѫде непосредствено при частитѣ и направленитѣ 7 полка за подкрепление щѣха да бѫдатъ превъзигнати въ командна единица и насочени едновременно

^{*)} По тоя въпросъ сѫществува недоразумение: генералъ Тодоровъ, когато бѣ назначенъ за назначението си на 14, когато дошелъ въ Европа и отишелъ да види въ квартирата генералъ Жекова, гдето бѣ изявленъ, че последния е вече отпѫтувалъ. Генералъ Бурмовъ, началникъ щаба на действуващата армия, твърди обратното, че Тодоровъ е знаелъ по-рано и че даже е приемалъ доклади. Горното подразяснение.

менно въ действие, а не частично; че съ авторитета си щъше да повлияе лоне за спирането на безредното отстъпване.

Много интересен е бюлетина на щаба на действуващата армия, издаден на 1 септември, за положението на фронта, въ края на който се казва:

„На македонския фронтъ се намираме въ надвечерието на започването на една по-голъма активност от страна на противника, главно въ разположението на сърбите. Дали тази активност ще се изрази само въ частични нападения за заемане билото Добро поле — Вътреникъ или въ единъ пробивъ съ обектъ Прилепъ, ще покаже бѫдашето, а именно, кѫде ще бѫдат вкарани французкият резерви“.

Отъ горното става явно, че главното командуване е трѣбвало вече сериозно да се готви за посрещане на неприятелската офанзива, още повече, че нѣколконелѣлнитѣ приготовления на противника, наблюдавани отъ Добро поле, положително потвърждавали силния ударъ въ тая посока. Действително, взети били нѣкои и други мѣрки, обаче било е пропуснато най-важното — да се премахне двойнствеността въ командуването, като се отнеме автономността на щаба на групата Шолцъ и да се постави въ пълна зависимост отъ щаба на действуващата армия, който да влезе въ ролята на истински разпоредител. Генералъ Жековъ презъ това време билъ боленъ, а пъкъ не генералъ Бурмовъ е трѣбвало да направи това, а генералъ Тодоровъ, следъ като замѣтилъ Жекова, не се счелъ въ право да извѣрши подобна промѣна въ установилитѣ се, отъ две години, отношения съ щаба на групата Шолцъ. Едно фатално стечение на причини, което тъй много допринесе за катастрофата.

Тъй или иначе, въ тоя сѫдбоносенъ моментъ, германското командуване бѣ оставено самостоятелно да разпорежда, споредъ наложената му отъ германската главна квартира, пасивна отбрана на цѣлия фронтъ (на което бѣ се поддало и нашето командуване). Като права последица отъ това бѣ а) невземане на необходимитѣ мѣрки за подготвяне на възможенъ контра-ударъ, б) слабото засилване на Доброполски участъкъ, само съ 6 дружини и 2 батареи, (отъ които три дружини закъснѣха да взематъ участие въ боя на 15), и въ оставянето на резервите на XI армия и на ония на щаба на

действуващата армия прѣснато и далечъ отъ заплашената посока. Тия три пропуска повлияха най-много за бързия наприятелски успехъ.

И гръмотевичниятъ ударъ, дошелъ не отъ ясно небе, а отъ нависналитѣ цѣль месецъ мълниеносни облаци, съвсемъ смая главната квартира. Едва тогава се разбра, че посоката на удара не е къмъ Прилепъ, а къмъ високата Мориховска мѣстностъ, съ директриса на северъ, режаща централно между I и XI армии. И се разтичаха тогава да притеглятъ странично оставените резерви, да кърпятъ фронта, за се мѫчатъ да наваксатъ пропуснатото и, средъ смущението, пакъ пропуснаха най-ефикасното за излизане отъ тежното положение.

Предвидливиятъ всѣкога търси изходъ отъ бедата въ решението да я предотврати, а когато това е невъзможно, той бѣ готовъ да я срещне мѫжки. Иначе казано, шомъ условията не позволяватъ да се изпревари противника, началника съследоточва залъ заплашения пунктъ достатъчно резерви за единъ контра-ударъ въ време на боя, или, за да може, когато противникътъ навлезе въ позицията, да удари върху му и да го отхвърли кърваво. Германското командуване и щабъ на действуващата армия считайки едно контра-настѫпване за невъзможно, трѣбващо поне да засилить достатъчно участъка на Добро поле и да съследоточатъ задъ него разполагаемите резерви. Подобно централно съследоточаване залъ Мориховско, около Вардар, щъше да даде преимущество да се действува въ права посока и въ сѫщото време да маневрира и къмъ Прилепъ и Дойранъ, въ случай, че противника се насочи за тамъ.

Щабъ на действуващата армия и оня на групата Шолцъ изтовараха да очакватъ отбиването на атаката по сѫщия начинъ, по който по-рано бѣха отбивани десетки други атаки. За Доброполския участъкъ тѣ считаха, че силно планинския теренъ съ позициите по висовитѣ и скалитѣ, нѣма да допусне на противника да реализира голѣми успехи, и че усилването му съ 6 дружини е повече отъ предостатъчно, поне което оставиха резервите на мѣстата имъ, около Прилепъ и задъ I армия,

Отъ картата изведенажъ се вижда, че посоката къмъ Прилепъ е странична и ударътъ тамъ може да донесе само отстъпването на лѣвия флангъ на XI армия, когато завладѣ-

ването на Мориховското било дава преимущество да се опира право на северъ, между I и XI армии.

Да се разчита на непристъпността на терена всъкога е много опасно. Както за качили се на високо дърво човѣкъ има камъни за събяране, тъй и за високите и непрѣстъпни позиции съществува силна далекобойна артилерия, която подготвя завладѣването имъ, даже ако неприятелската пехота трѣба да пълзи, за да ги стигне. Само маневрирането, придвижено съ съответна численост, може да осигури владението на терена; само активната отбрана е въ състояние да посреща възможните неблагоприятни случаиности по бойните участъци.

Наистина, духът у войските се е считалъ падналъ, че частите не сѫ способни за нападателни действия, обаче, и така да бѣ, никой не биваше да неглижира съ задължението: да подготви каква годе настѫпателна акция, като опитъ за спиране на врага; никой нѣмаше право да се откаже отъ преимуществата на активната отбрана, като единствено средство за париране на неприятелския успехъ. За да се подготви подобно нещо, разполагаше се съ достатъчно време, още отъ десети августъ, когато бѣ заповѣдано да се спре изпращането на добитъка на далечна паша, чакъ до 14 септемврий.

Слабостта отгоре всъкога се предава въ голѣмъ размеръ надолу. Въ случая, твърдата воля и решителността на високото началство щѣше да импулсира по-долните начини, и чрезъ тѣхъ щѣше да въздействува и на частите, отъ които по-голѣмата частъ, предъ очевидната опасността за отечеството, бѣха се достатъчно подгнани.

Казватъ че щаба на действующата армия се считалъ спѣнатъ, за да подготви и предприеме единъ контраударъ и въобще да измѣни до тогавашния начинъ на действие, което се вижда и отъ думите на подполковникъ Нойковъ, бившъ началникъ на оперативния отдѣлъ на щаба на действующата армия, въ книгата му „Защо не победихме“:

„Идеята да се посрещне неприятелски ударъ, не чрезъ право противодействие съ резервите, а съ единъ самостоятеленъ ударъ въ нѣкой другъ пунктъ, бѣше удобрена отъ главнокомандуващия. Скоро, обаче, тая идея трѣбаше да бѫде изоставена, понеже следъ заповѣданото нѣколко месеца по-рано приготвяне за настѫпване отъ II армия, главнокоман-

дующия се убеди, че подобна самостоятелна акция е много трудна, още повече, че командуващия II армия бѣ донесълъ, че при съществуващото морално състояние на войските и нинаждната маневреностъ на частите, да се разчита, на успехъ при настѫпване оттъкъ Струма, е съмнително. Когато въ началото на септември стана явно, че съглашенците готвятъ решителна атака, начина за отбиването й даже не бѣше разискванъ въ щаба на действующата армия. Както главнокомандуващия генералъ Жековъ, който замина на лечение на 8 септемврий, тъй и началникъ щаба му генералъ Бурмовъ, стояха на гледишето, че удара трѣбва да се посрещне чрезъ щаба на групата Шолцъ, че той разчита съ разполагаемите резерви да задържи натиска на съглашенците, идеше да успокои щаба на действующата армия върху правилността на взетото решение. Този начинъ на действие, въ продължение на три години, не бѣше се указанъ непригоденъ.“

Така се е гледало на работите въ главната квартира, което, и следъ заминаването на генералъ Жекова, тѣ били оставени да отиватъ по старому. Но, както всѣка рече, щомъ болестта влезе въ опасния кризисъ, се измѣни, тъй и становището на отсѫтствующия Жековъ ставаше неизбежателно за щаба на действующата армия. Споредъ неизвестните на положението, той бѣ длъженъ да избере ново становище. Независимо това, оставането въ пасивна отбрана, неизвестно че не изключаваше, а още и налагаше да се взематъ мерки за пълно осигуряване на тая отбрана.

И при подобна наша обезпеченостъ, средъ вѣрване и невѣрване, командуващия съглашенските войски, генералъ Енере, бѣль вече готовъ съ смелия си планъ за пробива на нашия фронтъ, съ главна атака срещу 2 и 3 дивизии, при поле, и следъ разбиването на последните, колоните да се насочатъ бързо къмъ Неготинъ и Кавадарци, и да преминатъ на две българските армии.

Цели два месеца, той подготвялъ всичко необходимо за настѫпването на атаката. Хиляди и хиляди хора отъ населението идвали по съобщенията въ Мѣгленско и направили множество пътеки за пешаци и коне, и широки пътища за камиони. Идвало и пътуване на августъ, вече се издавали спиралите на две шосеи – Долни-Пожаръ и Кацунище. Построени били гнѣзда за тежките и постепенно било улеснено изкачването на тежките

топове на височина около 1500 м. Засилена била артилерията съ 13 тежки батареи и съ 30 окопни ордия, а също и съ други още десетки тежки английски ордия за газови снаряди. Осигорена била прехраната на осем дивизии съ нови дековилни линии, а превозоспособността на съществуващите до тогава била повдигната до 700 тона. За батериите били складирани 7-дневенъ муниционенъ запасъ, и се стоваряли всъкакви материали, храни, средства и пр. Прекарани били гъсти телеграфни мрежи и поставени слуховни артилерийски постова. Въ надвечерието на атаката, били раздадени на всъка дружина и рота планове за атакуемите участъци. За да не би да се досетятъ българите, генералъ Д' Епере разпоредилъ да се произведатъ редъ демонстрации съ огневи нападения по Битолския фронтъ, къмъ Гевгели и Съресъ. Били пригответъ и голъмъ аеродромъ за аеропланни ескадри, които тръбвало да спомогнатъ на атаката. Въобще всичко било предвидено и организирано, за да се отстранятъ случайностите и да се достигне възможно по-бързъ успехъ.

И тъкмо когато съглашениците вече бъха съсредоточили срещу Добро поле 8 дивизии, съ многочисленна и далекобинна артилерия, ний останахме тамъ съ две слаби дивизии, при 150 топа, всички изтегнати въ една линия, безъ всъкакъвъ отзадъ резервъ, очаквайки безгрижно противника, отстоящъ на сто-тица крачки отъ позицията, отъ гдето, на единъ скокъ може-ше да пробие тънкото ни разположение, прилично повече на аванпостно, отколкото на бойно.

Невземането необходимите мърки за сигурна отбрана, съвсемъ не може да бъде оправдано съ липса на войски, защото, следъ пробива, ний намерихме и изпратихме цели полка съ нѣколко батареи за спирането на противника; защото, когато войските съ малко, съществува начинъ за борене: маневрирането отъ единъ участъкъ къмъ други Това не стана, и частично изпратените полкове, до съставъ около две дивизии, закъснѣха и не можаха да отхвърлятъ противника. То не може да бъде оправдано и съ надеждата, че и той пътъ удара ще мине благополучно, както това ставаше цели две години, защото положението бъде вече съществено изменено. Юначните защитници на Добро поле, отразили по-рано десетки вражески нападения, не бъха същите: високия па триотизъмъ и силния имъ боенъ духъ бъха застъпени отъ деморализация, отъ зложеланието да се подчиняватъ, да и

катъ по всъки начинъ свършването на войната. Всичко това известно на високото началство, тръбаше сериозно да го загрижи и накара да вземе мърки за предотвратяването на злото.

Веднажъ решило да остане въ пасивна отбрана, предъ видъ на значителното съсредоточване на неприятелски сили срещу Добро поле, то бъде свято задължено незабавно да корегира бойното поле, за да се оставятъ по първата линия картечниците, минохвъргачите и бомбохвъргачите, съ слаби пехотни отдѣления, а живата сила, частите, да се отдръпнатъ назадъ на естествено силната главна позиция, на която да съ укрепятъ, до колкото времето би позволило. То тръбаше да се погрижи също за поставяне достатъчни частни резерви, които, въ случай на неиздържане, да поематъ върху тях отстъпватъ и заедно да се хвърлятъ въ контра-атака. Обаче всичко това не стана, освенъ изпращането на подкрепления отъ 6 дружини и 2 батареи, безъ да бъде уредено и действието отъ съседничъ участъци въ случай на неприятелски успехъ.

Тукъ му е мъстото да споменемъ, че презъ тия опасни дни, нашата главна квартира се е намирала въ пълно неподание за положението на западния фронтъ. Тя не е знаяла да лошиятъ социални условия въ Германия, за разслабването на дисциплината въ Германските части, за нежеланието на отпукарите да се върнатъ на фронта, — въобще за големото разслабление въ германската армия и за сериозните и неуспехи, следъ предприетата офансива къмъ Парижъ. Нашия легатъ при германското главно командуване е билъ много доверчивъ за да се остави да бъде заблуденъ за съществуванието на големи германски резерви, поради което той не е виждащъ за истинското положение. Германската катастрофа (на 10 августъ, при което бъха пропаднали нѣколко дивизии (на и ново споменува г-нъ Лудендорфъ) тръбаше да се знае, че нашето главно командуване и съобразно съ това да се вижда нужните мърки. Разбира се че щѣше да бъде и много настично да се напустне съюзницата Германия презъ опасните дни на войната, обаче спасението на малка България, която можеше окончателно да пропадне, тръбаше да едното отгоре надъ всички, още повече, че презъ времето на германското могъщество, ний не бъхме слушани, постоянно политическо и стопанствено ощетявани. Влѣзли въ съюзъ за

постигането на народното обединение, германската политика ни се противопоставяше и стана причина за да се изпустне сръбската армия отъ плът и да не се свърши войната на южния фронтъ още въ края на 1915 год., поради спиранието ни у гръцката граница. При това, напоследъкъ тя ни оставила безпомощни съ издърпването на германските части отъ Македония и допустна успеха на пробива въ Мориховските планини. При подобни условия, лоялността къмъ Съюза бѣ изгубила значението си и ний имахме пълно политическо и юридическо право да почнемъ преговори за сепаративенъ миръ. Обаче, за да станеше това, необходимо бѣ да знаемъ истинското положение на западния фронтъ и въ Германия, да се иматъ точни сведения за произходящето тамъ въ нашата главна квартира, и споредъ това, да се взематъ съответните мѣрки. — Изглежда, че само Царя е ималъ такава, понеже той, по въпроса за сепаративенъ миръ, бѣ влѣзълъ въ преговори съ австрийския императоръ, които, като станали достояние на германската главна квартира, не можаха да се свършатъ успешно. Нашето правителство и главнокомандване продължаваха да съставятъ въ неведение за положението и все още се надѣваха въ благополучния край на войната.

Нашето пълно уважение къмъ коравия германски народъ, който тъй дълго изнесе войната съ цѣлия свѣтъ, та и днесъ служи за удивление поради доблестното продължително пренасяне на тежките последствия отъ тая война, обаче какво друго можехме ние малкитѣ да направимъ, когато видѣхме, че германската загуба цѣли и пропадането на отечеството? Разбира се че трѣбваше да помислимъ за спасението на своето! Ние пропустнахме да направимъ това, поради кое то днесъ сѫщо изпаднахме въ тежкото положение на победени.

Печалното бѣ, че въ надвечерието на пробива се устроиха среши на високи гости: Баварския и Саксонския крале, и че гощавката на последния въ двореца съвпадна съ деня на пробива на Добро поле. Тия среши отвличаха вниманието на главната квартира отъ фронта, когато времето бѣ тъй скъпо за разпореждания. За почетна рота, при посрещането на първия, бѣха назначени отъ 10 Родопски полкъ, намиращъ се на Добро поле, полковия командиръ съ щаба си, двава дружинни командири, 7 младши офицери и 200 подофицери и войници. Извѣнредно старателниятъ полкови командиръ,

представи добре полка, бѣ избрали най-добрите действуващи офицери, поставилъ за редници храбритѣ и будни подофицери и отдѣлилъ най-представителните и окичени съ оръжено и бойно отношение. Когато началникът на 2 Тракийска дивизия, генералъ Русевъ, молилъ, предъ видъ очакваната върху Добро поле, да не се взематъ тия чинове отъ ѝ полка, отговорили отъ щаба на дѣйствуващата армия: „Принципникът я атакува, я не“, при всичко че бюлетинът на тоя изрично сочила на предстоящия върху Добро поле ѿдъръ. Всички тия отборни чинове не успѣха да се върнатъ въ вънешната участие въ боеветѣ при пробива.

ГЛАВА VIII.

**Съглашенски и наши сили.
АТАКАТА.**

Въ надвечерието на атаката, съглашенците разполагали съ следните сили:

a) 8 французки дивизии и 1 конна бригада	180,000 д.
б) 4 английски дивизии (бригади)	120,000 д.
в) 6 сръбски дивизии	140,000 д.
г) 4 италиански бригади	42,000 д.
д) 9 гръцки дивизии	135,000 д.
А всичко	620,000 д.

От тия дивизии: сръбският – Шумадийска, Тимочна Югославянска, и французкият – 17 колониална и 122 дивизии, били назначени да ударят върху участъка на Добро поле: от в. Соколь до в. Петерник включително. Тоя участък се заемал от дясно на лъво: от 1 Тунджанска бригада (придадена към 2 Тракийска дивизия) и от 2 Балканска бригади. Общата численост на тия бригади възлизала на 6000 души. По тоя начин, 45 неприятелски дружини трябвало да се насочат срещу 15 слаби наши (въ тъкът влизат трите дружини от 53 полкъ, пристигнали на подкрепление или иначе казано – 31,500 неприятелски пушки срещу 6 български).

Настиглението трябвало да се поддържа отъ около 15 неприятелски топа, срещу които непосредствената отбрана Добро поле разполагала съ сколо 38 топа. Неприятелската ескадра отъ десетки аероплани щела да урегулира артилерийската стрелба на противника и съ бомби и картечни тревожки защитниците.

От горното се вижда, че съглашенците съ разполагали съ голъмо число превъзходство въ пехота, артилерия и аеропланници, при войски добре отпоминали, здраво облечени и съ боеприпаси, не смънявани две години отъ бойната линия, на

които били силно изморени, окъсани, изтощени отъ лоша храна, въ главно съ отпадналъ духъ и поддалени на агитациите за по-скоро свършване на войната. Полковете имали слабъ съставъ, който бил още повече намаленъ, съ големия разходъ на взетите отъ строя войници за разни домакински нужди (прибиране на храните отъ полето, отглеждане на зеленчукови градини и пр.). При това, станалото, преди няколко месеца, попълване е донесло големъ процентъ отъ небългарски елементъ: гърци, турци, албанци, съ което още повече се е възлабила бойната стойност на частите. Роти отъ по 80–90 души трябвало да отбраняват позиции, всичка около километъръ, т. е. единъ видъ съ стражево охранение. Всичко е било изтегнато въ бойната линия, съ много слаби участъкови панциръчки. Нито единъ аеропланъ е нямало въ целия Мъгленски участъкъ, когато противникът е ималъ цели ескадри.

Нашите позиции не били укрепени; изработена била само първата линия. Въ 2 Тракийска дивизия системно укрепване се е почнало въ юли 1918 г., при дохаждането на новия началникъ генералъ Русевъ (смѣнилъ извикания за началникъ щаба въ главната квартира генералъ Бурмовъ). До това време било работено много, обаче безсистемно и не въ дълбочина. Укрепването въ 3 Балканска дивизия било още по-малко, както се вижда отъ издацената заповедъ на 8 септември 1918 г., т. е. една седмица преди пробива*, която казва: Нещо съ организиратъ позициите, а е пригответъ само първия етапъ, който на мяста даже не е приспособенъ за стрелба; втория и третия линии окопи, преградните и междинни постъни не съ напълно организирани*. Значи и въ туй отноше-
ние войските не съ били готови за посрещане на удара, при които, веднажъ изтласкани отъ първата линия, нямало по-
възможност да се спратъ, нямало поддръжки на които да се опиратъ. При това, най-опасното било, че частите били оставени въ първата линия, а не въ дълбочина, както това се изисквало и подкрепните тогава условия за водене на боя, поради които можали да бждатъ окончателно парализирани и разбити, отъ силно артилерийски огнь на противника, още

* Тая заповедъ е била пригответа отъ щаба на дивизията за започнаването въ отпусъ на началника на дивизията и се е изпълнение само следъ завръщането на последния.

на тая линия, безъ да могатъ своевременно да се отдръпнатъ за по-нататъшна съпротива (както и стана).

На 14 септември въ 6 ч. сутринта, 640 полски, гаубични, и дълги топове, заедно съ минохвъргачите и бомбометите открили бъсень огнь по 29 Ямболски и 30 Шейновски полкове, отбраняващи височините източно и западно отъ Доброполската река... Поради точно измереното разстояние, окопите били буквально засипани отъ разнокалибрени гранати и бомби, и отъ близко пращанитъ мини. Тоя силенъ огнь съ малки прекъсвания, продължилъ цѣлъ денъ и цѣла нощ и почти разрушилъ окопите, подслоните, телените мрежи и наблюдателни гнезда по първата линия и съборилъ нѣкои скривалища и картечни закрития отзадъ; той скъсалъ и телефонните връзки, а главно силно тероризиралъ защитниците, заставилъ ги да се скриятъ и доубилъ окончателно и тѣ слабия имъ духъ... Барабанния огнь, който и тъй е силно потресенъ съ ефекта и пораженията си, вече въ планината съ пръсканията на гранатите и бомбите у канарите, събраяното на дърветата въ лѣсъ, при бѣсния вой на халатъ-еко, е поразителенъ до полуда. Устояването подъ него и най-силните духомъ войски е почти невъзможно, както това се бѣ вече показвало при действията по французкия и руския фронтове. Единственото спасение е само въ дълбокото расположение, при което, най-много изложената подъ артилерийски обстрелъ, първа линия трѣбва да се заема само с машини и слаби пѣхотни отдѣления, а живата сила, частично да чака добре укрити на главната отзадъ позиция, готова да действува при неприятелското навлизане въ отбранителния участъкъ.

Отъ избуха на бомбите и мините, и отъ пожарите въ лѣсъ, цѣлата позиция около Доброполската река е била обвита съ димъ и нищо не можало да се види, а презъ това време, две французки и три срѣбъски дивизии постепенно катерили и групирали срещу защитниците.

Понеже продължителниятъ артилерийски огнь вече показвалъ удара върху Добро поле, генералъ Рибаровъ преди всичко: една пружина отъ 80 полкъ и две роти отъ Загорски полкъ да отидатъ въ подкрепа на 29 Ямболски полкъ, а генералъ Русевъ поставилъ по една пружина на 28 Стремски, 21 Средногорски и 53 полкове, съ 216 германски

картечна рота, задъ 1 Тунджанска бригада. Оценилъ значението на посоката отъ Доброполската река къмъ в. Голѣмъ Козякъ, последния заповедалъ още: а) 6 роти отъ 53 полкъ да застанатъ задъ крайния лѣви флангъ на 30 Шейновски полкъ (задъ в. Шейновецъ); б) две други роти отъ сѫщия полкъ, съ 220 германска картечна рота, да заематъ в. в. Хлѣбарникъ и Вѣтерникъ (задъ дѣсния флангъ на 29 Ямболски полкъ, отъ участъка на 3 Балканска дивизия), отъ гдѣто съ кръстоносенъ огнь да действуватъ срещу вражеския участъ по платото Крѣвица—Шейновецъ, и в) две германски позиционни картечни роти, съ половинъ батарея, да застанатъ в. Голѣмъ Козякъ, затварящъ пътя за тилътъ. П. вече отъ това не можело да се направи, понеже изпратення въ подкрепа 81 полкъ закъснѣло да пристигне.

Цѣлата нощъ противникъ продължавалъ да натъкнется частите си въ близките окопи. Къмъ $3\frac{1}{2}$ ч. сутринта, той се опиталъ да нападне, но посрещнатъ съ силенъ артилерийски огнь билъ принуденъ да се спре. Въ $4\frac{1}{2}$ часа, той вново скочилъ, но сѫщо не сполучливо. Тия негови неуспешни предизвикали още по-силния му барабаненъ огнь, когато въ кѫсъ време изсипалъ нови хилядни съ аряди и мини и доубилъ и скривалищата, и доубилъ окончателно духътъ у защитниците. На разсъмване, възползвани отъ дрезгавите, напълстените въ близките окопи французи скочили и, преминали късото разстояние, ударили съ вълните си върху първата линия (почти вече празна), заплѣнили тамъ останалите и скрили се бойни постове, и бързо нахлули въ вътрешността на позицията. Намерените отзадъ въ галерии и върху в. в. Несторова скала, Канарите и Грѣцки постъ, при пропадната половина отъ 30 Шейновски полкъ и 1 друга отъ 29 Ямболски полкъ (плени и разбѣгали се). Къмъ $5\frac{1}{2}$ сутринта, противника завладѣлъ вече в. Петерникъ (участъкъ на 32 Загорски полкъ), атакувалъ въ флангъ и 2 Ямболски дружини и я пленилъ почти цѣла (спасили се 3 офицера и 10 редника). Сѫщата участъ постигнала и поддръжката на роти отъ Загорския полкъ.

Къмъ 7 ч. пр. пл. остатъците ямболци и полковата походка се оттеглили на в. Продановъ ридъ, гдето указали

съпротива до $10\frac{1}{2}$ ч. и, след като били вече заплашени съ обходъ, отстъпили на в. Кравица, гдето до $3\frac{1}{2}$ ч. сл. пл. се задържали най-упорито.

Срещу 32 Загорски полкъ, къмъ 7 ч. сутринта, противника удари върху 8 рота, на в. Боруна, която се пръснала и дала въ пленъ по-големата си част съ офицерите, спасили се само 31 войници. 6 рота около Петернишката река, също атакувана къмъ това време, била заобиколена и се предала почти цяла въ пленъ съ офицерите си. 5 и 7 роти се съпротивлявали до 10 ч. сутринта, но заплашени отъ двата фланга, отстъпили безредно къмъ в. Зюмбюлиевъ. За да се отнеме в. Боруна, била изпратена 1 рота, но след убиването на ротния командиръ, тя се разбъгала и дала големъ брой пленници. По този начинъ и 2 Загорска дружина пропаднала, като оставила половината отъ състава си въ пленъ*). По-достойно се е държал 3 Загорска дружина, което два пъти успешно контра-атакувала вмъкнливия съ участникъ и противникъ и отстъпила само по заповедъ. Изпратената и въ подкрепа рота на капитанъ Чаушева (отъ 80 полка), като излезла напредъ, отказала да се бие, вигнала бълри кърпи и се предала въ пленъ съ офицерите си. Остатъците Загорци отстъпили къмъ в. Камила; командирът на полка полковникъ Ионковъ, съ около 60 войника, предварително се отеглил къмъ Козяците (!) Също добре се държал и двете дружини на 80 полкъ, по участъка влъво на Загорци, отъ Димчова поляна до р. Куру-дере, които до 11 ч. пр. пл. противостояли на вражеския напоръ и отстъпили, като имъ е било заповеддано.

Загуби този денъ въ II Балканска бригада е имало стотици убити и ранени, обаче пленници и избъгали — иавърдено много.

Едновременно съ атаката на 29 Ямболски полкъ, противника по същия начинъ, нахлула въ левия участъкъ на Шейновски полкъ и пленила частите му, които не успели да изкочат отъ заслоните. Достигнала такъвъ бързъ успехъ, че завий налево и почнала да атакува флангово положение по десния участъкъ, гдето вече частите почнали да укрепватъ сериозна съпротива. На котата 1700, Шейновци се

*) Сведенията съ почерпени отъ анкетата произведена отъ генералъ Кутинчева.

вържали до 2 ч. и 10 м. сл. пл. (споредъ френски източникъ) не, вече обходени, напуснали тоя връхъ. Остатъците Шейновци се отдръпнали на в. Стоянова чука, гдето заедно съ непръжките, продължили да се съпротивяватъ до 6 часа вечеръта.

Разположения, западно отъ Шейновци, 10 Родопски полкъ, не допусналъ да се пробие позицията му и продължавалъ да съ държи упорито, обаче, обхожданъ отъ изтокъ, също бил принуденъ да напусне участъците си. Противника постепено занялъ в. Сипкавата височина, Руйчетата. Сръбски постъ и следъ силно упоритъ бой, който траялъ до 9 ч. вечеръта, занялъ най-после и в. Соколъ.

Къмъ $10\frac{1}{2}$ ч. пр. пл., началника на 2 Тракийска дивизия генералъ Русевъ, узналъ за падането на в. Шейновецъ, заповедалъ на командира на 1 Тунджанска бригада, полковникъ Янакиевъ, да атакува. Изпратени били шестехъ роти отъ 83 полкъ, които начело съ командира си подполковникъ Ламбровъ, бързо се втурнали напредъ, отнели в. Шейновецъ и продължили контра-атаките си срещу настъпващия противникъ. При първата контра-атака, заплашени съ обхождане отъ изтокъ, ротите се върнали, обаче храбрия Ламбровъ повторилъ удара. Заплашени наново отъ фланга, ротите били принудени да се върнатъ. Последвала трета контра-атака, но юнакът Ламбровъ падналъ смъртно раненъ, и ротите, почти вече обкръжени, тръбвало да напуснатъ и Шейновецъ. Издъхващиятъ Ламбровъ, донесенъ при полевинъ Янакиевъ, успѣлъ да долови:

„Заехъ Шейновецъ. Организирахъ отбраната. Атакувахъ и преследвахъ противника. Тъкмо отбияхъ първата и втора вълни, други 4—5 ги връщаха и принуждавахъ и настъ да се опреме. Два пъти ги контра-атакувахъ, но винаги бивахме изгондани отлъво съ големи сили.“

Тези съ именно атаките, че споредъ изложението на француза Фотяди, което ще цитираме по-нататъкъ, съзвали въ трудно положение 17 Колониялна дивизия, по пътя на Шейновецъ—Кравица.

Привечеръ на 15, бойния фронтъ на 29, 32, 30 и 10 полкове билъ вече изгиканъ назадъ въ дълбочина около 9 км. Само 3 Балканска бригада (съсъдна на 5 Дунавска бригада) и 1 и 3 Тракийски бригади, западно отъ в. Соколъ,

**Храбрия командиръ на 53 полкъ Подполковникъ Ламбриновъ
падналъ достойно на поста си при контра-атакитъ по
в. Шейновецъ.**

останали на мястата си. Артилерията и голема част от минохвъргачите и картечниците на 1 Тунджанска и на 2 Балканска бригади станали плячка на противника.

29 Ямболски полкъ далъ плънени, ранени и убити: 25 офицери и 1149 подофицири и войници, и вечеръта ималъ само 15 офицери и около 400 подофицири и войници. 30 Шейновски полкъ ималъ загуби 15 офицери и 1500 подофицири и войници. 32 Загорски полкъ е далъ по-малко плънени, обаче най-много избѣгали, и вечеръта ималъ едва $\frac{1}{3}$ отъ наличния си съставъ.

За боя тоя денъ, ето какво се казва въ реляциите на 2 Балканска бригада?

„Пробиването на фронта съ завладяването на в. Борунъ, бѣ смъдно и съзрѣло за 32 полкъ, защото противника отначало се дължи само съ 20—30 (?) войници задъ в. Петерникъ, атакува да премъти тамъ батареи и застави 2 дружини да напусне позицията, макаръ че по фронта тя се държеше здраво (!). Съ напускането на Петерникъ, откри се фланга и тила на 3 дружина по Баховския ридъ, голято, сълъбъ малко, противника се появи и почна да обстрѣлва вратите на заслоните.

Противника бѣ насочилъ главната си атака срѣщу Гърцикъ постъ и в. Петерникъ. Посоките за настѫпване той бѣ избралъ ония, които почти не се обстрѣлаваха отъ нашата артилерия: Доброполската река, Струпинското и Петернишко перета. Пробилъ фронта на три място, той обхождаше, пънъснатъ позиции въ флангъ и тилъ, и успѣ да ги завладѣе. Преградния огънъ на нашата артилерия бѣ много слабъ, а по зенитъ, където противника насочи главния си ударъ, той огънъ почти не засъгаше. Преградния огънъ на противника, непротивъ бѣ много силенъ и продължи до самия моментъ, когато атакуещите му части се явиха при нашите заслони, съ което на много място нашите войници бѣха засъгени въ тяхъ и не можаха да проявятъ никаква съпротивата. Голямото число пълненици, които дадохме, може да обясни съ това, че противника на нѣкои участъци бѣ се дължалъ въ тилъ, а на други място, подъ прикритието на заслони, бѣ се доближилъ до самите заслони. И трѣбва да признае, че пѣхотата не прояви съпротивата, която се очакваше отъ нея. Такава проявила се стоящите по-назадъ картечници, минохвъргачки и гранатохвъргачки. Двете дружини

отъ 29 Ямболски полкъ, които заемаха участъка Гръцки постъ — Продановата височина бъха напълно унищожени.

По-късна съпротива бъде указана отъ подръжките (стоящи отзадъ) по в. Шейновецъ и Продановата височина, обаче и бъде бърже сломена и съ това целия фронтъ отъ Доброполската рѣка до в. Петерникъ, т. е. участъка на двете дружини отъ 29 Ямболски полкъ и на лѣската дружина отъ 32 Загорски полкъ бъде напълно пробитъ и защитниците имъ избити, плънени и пръснати (т. е. плънени, пръснати и избити. Автора).

Постигналъ вече такъвъ успехъ, противника се яви въ тилъ на дружината (3) отъ 32 Загорски полкъ на Баховския ридъ и въ флангъ на 80 полкъ по Димова поляна. По тоя начинъ, къмъ 1 ч. сл. пл., целия участъкъ на бригадата бъде завзетъ отъ противника, като всички батареи и голема част отъ картечнишите паднаха въ негови рѣце. Само 80 полкъ отстъпи по заповедъ*), а 29 и 32 полкове бъха напълно разбити, и пръснати имъ хора, на групи и по единично, избъгаха назадъ изъ гората и доловете, и чакъ късно презъ нощта се сбраха на втората отбранителна линия. На 15 септември вечеръта, ний вече нѣмахме полкове, а само останки, непредставляващи никаква съпротивителна сила. Отъ 29 полкъ бъха останали 216, а отъ 32 полкъ 529 бойци — сборъ отъ всички роти и дружини».

Горното изложение дава постъпътчна представа за произлѣзлото при 32 Загорски, 29 Ямболски и частъ отъ 30 Шейновски полкове, задопускането да бѫдатъ заловени по скривалищата. То много ясно говори и за големото духовно падение, при очакването на неприятелски ударъ, за по-ранния тамъ разгромъ.

Така е било около Доброполската рѣка и къмъ Петерникъ, обаче съвсѣмъ не тъй по другите участъци, западно и източно, за потвърждение на което, ний ще приведемъ писаното за този бой отъ француза г. Фотяди (преводътъ е помѣстенъ въ кн. X и XI на Военния журналъ 1921 г.):

„При мѫгла сутринь, благоприятствующа на изненадата, пѣхотата изкочи отъ своите окопи и се понесе срѣзу неприятелската позиция. 5 минути бъха минали, и внезапно,

*) Трѣбва да се има предъ видъ, че артилерийския обстрѣлъ при 3-а Загорска дружина и она при 80 полкъ е билъ по-слабъ отъ обстрѣла пърху Ямболци и Шейновци. Авт.

зедъ нашите първи линии, неприятелската артилерия откри силенъ преграденъ огънъ, но бъше вече късно: нашиятъ пѣхотни вълни бъха проникнали въ неприятелската позиция.

Началника на 122 дивизия, генералъ Топаръ, считайки Добро поле за най-важния пунктъ отъ участъка си, насочи срещу него 7 дружини отъ 9, съ които разполагаше, за това участъкъ отъ позицията на Добро поле бъше буквально удавенъ отъ атакуващи вълни. 45 и 84 полкове го заеха много бѣрзо. Но дебуширанието на дружините отъ втората линия на северъ, къмъ самата кота 1700, срънча силна съпротива отъ страна на противника (I Тунджанска бригада авт.), който, съзвезде отъ нѣрвата изнанада, се отбраняваше отчайно, силно подвръжанъ отъ разнокалибрени артилерия. Само следъ вкаране на резервите и съдействието на артилерията, генералъ Топаръ, къмъ 2 ч. и 10 м. сл. пл. стана господаръ на тази височина.

На крайния лѣвъ флангъ на 122 дивизия, при в. Соколъ (отъ участъка на 2 Тракийска дивизия, собствено на Родопски полкъ) боя бъше също ожесточенъ. Тамъ артилерията не бъше успѣла да разрушитъ достатъчно закритията на картечнишите и минохвъргачите. 148 полкъ понасяше тежки загуби. Докато 3 дружина отъ полка настѫпваше къмъ височините непосредствено източно отъ Соколъ, 1 дружина, атакувавша самия в. Соколъ, попадна подъ силенъ артилерийски и миненъ огънъ, даде големи загуби, и презъ целия денъ бъше прикована на 150 метра отъ върха. 6 пѣхотенъ срѣбъски полкъ, отъ западъ на височината, също не можеше да напредне. А тъй като маневра на I срѣбъска армия бъше въ зависимост отъ заемането на върха, а задържането му отъ противника указаваше лошо влияние върху духа на тази армия, генералъ Топаръ изпрати къмъ него и останалата дружина отъ 148 полкъ, обаче тя, поради силно пресечения теренъ, замъни.

Колониялните полкове (черни) отъ 17 дивизия на генералъ Прюно поведоха успѣши действия срещу 3 Балканска дивизия. Отъ 5 ч. до 8 сутринната тѣ преминаха презъ вѣковни лѣсополе, атакуваха ладените имъ обекти отъ позицията и ги завладѣха. 3 колонияленъ полкъ на десния флангъ на дивизията успѣха да прикове защитниците срещу себе си. По-западно отъ него бъха редомъ 1 и 54 колониялни полкове, които успѣхаха да завладѣватъ позицията: Проданова височина — плащъ Кравица — в. Шейновецъ. Тамъ отъ минута на минута

очекваха 95 сенегалски полкъ да обходи в. Кравица. Българите (часть Ямболци. Авт.) се мъчиха да окажатъ съпротива: изкачайки отъ скривалишата си, прави върху разрушените окопи, тъ обсипваха съ бомби настъпащите вълни. Съ едно явно пренебрежение къмъ смъртта, заедно съ пристигналото подкрепление отъ 53 полкъ (подполковникъ Ламбриновъ. Авт.), тъ произведоха 5 контра-атаки, които поставиха 17 Колониялна дивизия въ доста деликатно положение (т. е. че работата е била много сериозна. Авт.). Огъня на 220 германското картечно отдѣление (пратено отъ генералъ Русева на в. Хлѣбарникъ. Авт.) и нанасяше тежки загуби. Дивизията имаше нужда отъ бойни припаси. 122 дивизия, задържана срещу в. 1700 и в. Соколъ, бъ открила левия и флангъ, обаче, отъ изтокъ, лъвия флангъ на Шумадийската дивизия и съдействуваше. Епва къмъ 3 ч. и 30 м. сл. пл., Колониялната дивизия излъзе побѣдителка и завладѣ самия в. Кравица, съ което стана напълно господарка на участъка си.

На крайния десенъ флангъ, Шумадийската дивизия напредваше постепенно и следъ паднѣ вече се катереше по източните склонове на в. Ветерникъ. Авангардите и напредваха по източния брѣгъ на р. Сушица (Куру-дере).

Най-после, следъ общи усилия, къмъ 9 ч. вечеръта, позицията Соколъ—Добро поле — Кравица — Ветерникъ*) бъха напълно завладѣни“.

И всичко това ще рече, че за полното завладѣване на участъка на 29 ямболски полкъ, противника е употребилъ 9 часа, а за ония на 1 Тунджанска бригада цѣли 16 часа; ще рече, че ако Добро поле бъше засилено съ достатъчни подкрепления, съглашенците, следъ като заемеха първата линия, щѣха да изпаднатъ въ тежкото положение — да бѫдато бити и да дадатъ хиляди пленници.

Ето какво пише по тоя бой и полковникъ Калафатовичъ, началникъ на оперативното отдѣление въ бившата сръбска главна квартира**):

„Пълниятъ успехъ на пробива се дължи на щастливата изненада на атаката, на неуспѣха да се заеме една тилна

*) в. Ветерникъ се намира по-северно и трѣба да се разграничи отъ в. Петерникъ, който влизаше въ първата линия и паднаше преди падне.

**) Въ списанието *Revue Militaire G  n  rale* отъ 1920 год.

позиция, на която да се поднови борбата, а също и на грѣшки отъ висшето командуване на групата Шолцъ. Погледното трѣбаше да има на разположение достатъчно резерви за контра-ударъ или най-малко за поемане отстъпвашите отъ I линия части . . . Българските части отъ I линия напълниха честно своя дѣлъгъ и указаха едно по-дълго и по-упорито съпротивление; тъ направиха всичко, което бѣ възможно за човѣка. Ние нѣмаме намѣрене да пѣемъ хвалебни пѣсни на българите, обаче трѣба да признаемъ истината. И най-добритъ германски части, въ едно подобно положение, не бихи могли нѣщо повече да направятъ“.

Така се произнася сръбския полковникъ, обаче вижда се, че той говори само за силната съпротива, срѣшната отъ I сръбска армия по в. Соколъ и западно, която не е допуснала завладѣне на 15 позицията на 2 Тракийска дивизия. Тая съпротива се бѣ изразила така:

Едноврѣменно съ атаката на Добро поле, противникътъ бѣ атакувалъ, съ I сръбска армия, участъците на 1 и 3 бригади отъ 2 Тракийска дивизия, отъ в. Соколъ западно до в. Стравина. Макаръ неприятелските тамъ окопи да бѣха все още близо, както и ония срѣщу 1 Тунджанска и 2 Балкански бригади, и сърбите цѣлъ день да натискатъ на фронта, Тракийци успѣха да запържатъ позициите си. Срѣбъните атаки върху в. в. Змейца, Борцитѣ, Бороветѣ, Вѣнека и Боруна бѣха отбити съ контра-атаки, а когато сърбите заняха предните окопи на в. Борцитѣ, съ повратно нападение бѣха изгласкани обратно. Тъй че, когато на Добро поле и източно, частите бѣха вече прѣснати и плѣнени, двѣ Тракийски бригади оставаха твърдо на мястата си, и само, когато Родопскиятъ полкъ напусна вечеръта в. Соколъ и съ това откри лъвия флангъ на дивизията, тъ отстъпиха презъ нощта по заповѣдъ, безъ да оставятъ ни едно оръдие или инженерна на противника.

Още вечеръта на 15, шаба на действуващата армия винаги за станалото на Добро поле, но се надѣвалъ, че Миръ-Мѣленския участъкъ ще се одържи. Обаче частите били извѣнредно изморени, съвсѣмъ паднали духомъ и окончателно разстроени. Тъ брояли въ 2 Балканска бригада и въ 10 Шейновски полкъ $\frac{1}{4}$ отъ състава си. Изпратения въ подкрепа 81 полкъ пристигналъ едва въечеръта, а германската дивизия и 16 Ловчанска полкъ закъснѣли. Тъй че,

на разбититѣ и останали безъ артилерия, картечници и минохвъргачки части било заповѣдано: по единъ дѣлъгъ неуярѣпенъ фронтъ, да задържатъ противника поне 2 дена, докато пристигнатъ подкрепленията, които, отъ своя страна, трѣбвало да изминатъ около 30—40 к. м., следъ което да се катерятъ по стрѣмнитѣ склонове на планината, и тогава вече да взематъ участие въ боя.

Лесоветѣ, планинската местность, тѣмнина га и общата уплаха силно пречили за възстановяването на редътъ, за възмането на частитѣ въ рѣка. Разбръкани групи и маса отъ дѣлни войници изпълнили тилътъ. Вече бойния редъ на 2 Балканска бригада се състоялъ отъ групички, групи, отдѣленія и разбръкани възводчета и ротички, безъ връзка и безъ командуване. Сѫщото било и въ 30 Шейновски полкъ, който споредъ генералъ Русева (книгата му „Добро поле и 2 Тракийска дивизия“) ималъ много бегълци и цѣли възводове съ оржие си пробивали путь. Запазено отстѫпили презъ нощта само I и III бригади на 2 Тракийска дивизия (следъ като били заплашени съ обходъ откъмъ в. Соколъ).

На 16 септември, нашитѣ стояли на новата линия в. в. при с. Гредешница — Яребичникъ — Царь Фердинандъ — Тунджански гребенъ — Голѣмъ Козякъ — Прѣслапъ. Само 43 полкъ, на крайния дѣсенъ флангъ на 2 Тракийска дивизия, при с. Стравина, и 3 бригада отъ 3 Балканска дивизия на лѣвия флангъ на позицията, останали на старитѣ място.

Още призори, противника предшествуванъ отъ аеропланни ескадри, разузнаващи отъ низко, стрелящи съ картечници и пускащи бомби, миналъ въ настѫпване по цѣлии фронтъ. Срещу 1 и 2 Балканска бригади действувалъ Шумадийската и Гимочката дивизии, а срещу Тунджанската бригада и 2 Тракийска дивизия — три срѣбъски дивизии; Дунавска, Дринска и Моравска. Централно и въ общата посока къмъ в. Голѣмъ Козякъ и Бригаднитѣ височини настѫпвала Югославянската дивизия, задъ която следвали въ резервъ две французки дивизии. Срещу 3 Балканска дивизия противникъ повече демонстриралъ; единствената негова атака била по Преслапъ, която 24 Черноморски полкъ отблъсналъ кърваво.

Генералъ Русевъ осигурилъ лѣвия си флангъ съ изпращанието презъ нощта на пристигналитѣ две дружини отъ полкъ на в. Голѣмъ Козякъ, и дивизията му срещнала про-

тивника при следното разположение: остатъците на I Тунджанска бригада съ 53 полкъ по Тунджанския гребенъ и Бригаднитѣ височини; I Тракийска бригада — по в. Царь Фердинандъ; 3 Тракийска бригада: 21 Средногорски полкъ — по височинитѣ западно отъ Царь Фердинандъ и 43 полкъ — на старата си позиция при с. Стравина.

21 Средногорски полкъ, усиленъ съ 1 дружина отъ 81 полкъ, действувалъ отлично; той произвелъ петъ контра-атаки по в. Яребична и задържалъ цѣлъ денъ противника срещу себе си. 2 и 3 дружини отъ 81 полкъ на в. Голѣмъ Козякъ, ако и атакувани отъ значителни срѣбъски сили, задържали върха, който, два пъти завладѣванъ отъ сърбите, е билъ отнемънъ съ контра-атака. Тѣ отстѫпили привечеръ, когато били обходени отъ изтокъ. I Тунджанска бригада, съ 53 полкъ, вно и силно разнебитена, се задържала на позицията по Бригаднитѣ височини и отстѫпила вечеръта по заповѣдъ. 44 полкъ на дѣсния флангъ на I Тракийска бригада, сѫщо се държалъ упорито. Само 28 Стремски полкъ, който трѣбвало да заеме позиция по в. Царь Фердинандъ, се обѣркалъ при отстѫпването презъ нощта, и, частъ отъ него, вместо да застане на той връхъ, засела задния в. Любеница. Командиря му подполковникъ Стоенчевъ билъ принуденъ да излезе въ първата линия и лично да организира отбраната. Той вече разставилъ частитѣ по позицията и седналъ да пише донесения, но като забелѣзалъ, че почнали да валятъ куршуми отъ мѣстото, главо току оставилъ ротата на капитанъ Банелиевъ, тръгналъ да провери тамъ ли е тая рота. Видѣлъ, че настѫпватъ група срѣбъски войници, той, заедно съ шабнитѣ и прикритието си, се спусналъ да ги залови, обаче въ това време изкочили и отъ тилъ други срѣбъби, и той билъ плененъ. Измѣнника Банелиевъ, съ избѣгването си, далъ възможностъ на противника да обхване полка, да плени частъ отъ него и да го приведе въ безредно отстѫпванѣ*. Това накарало и съседния 44 полкъ да почине да се отдръпва. Тоя неочекванъ инцидентъ компрометиралъ положението на цѣлата дивизия и тя трѣбвало вече да се отдръпне вечеръта на задна позиция, обаче безъ да осъди трофеи на противника.

* На 15 септември 28 Стремски полкъ се е държалъ отлично; на неговите нѣколко пъти контра-атеки се дѣлжи до известна степенъ неуспеха на I срѣбъска армия тия денъ срещу 2 Тракийска дивизия.

На разсъмване на 17 септември, остатъците на 2 бригада отъ 3 Балканска дивизия, почнали да отстъпват и повлекли съ себе си и 1 бригада, следъ което тия части още повече се пръснали и не искали да се спратъ и биятъ. За това свидетелствуват реляциите на бригадата, гдето се казва:

„Отъ този моментъ (около пладне на 17) започна вече деморализацията и явното общо нежелание на войниците да се биятъ. По тия непристъпни планини, по тия стръмни и скалисти долове, може да се задържа и десеторно по-силенъ противникъ, щомъ защитника желаетъ да се съпротивлява. Обща апатия бъше обзела всички и никой не искаше да си даде съмѣтка, че съ нежеланиечо да се биемъ, ние излагаме на катастрофа цѣлата страна“. — Иначе казано, че въ тая бригада, началството не е посмѣло да се противопостави съ оръжие срещу непокорните и се е оставило да бѫде завлечено назадъ.

Началника на 3 Балканска дивизия е показалъ предъ анкетната комисия следното:

„Непокорните заплашваха съ огнь и ножъ офицерите и войниците отъ щаба на дивизията и полицейския ескадронъ, които се опитваха да ги спратъ. Тѣ изглеждаха не убити душомъ, а вървеши умишлено деяние, което оправдаваха съ това, че били разбити и че считали безцѣлно по-нататъшното пропължение на войната.“

Същото се вижда и отъ заключението на анкетата за действията на 3 Балканска дивизии (произведена отъ генералъ Кутинчева), изразено въ следните думи:

„Изобщо на 17 септемврий, 3 Балканска дивизия не е могла да задържи позициите си; почти всички полкове, привечеръ, безъ да е имало особенъ натискъ отъ противника, съ напуснали доброволно позициите си, по общъ типично текстъ: заплашване на флангътъ и тилътъ, отстъпване на съседите, недостигъ на патрони и пр. Презъ тоя денъ се подчертава усилване на деморализацията у всички части на дивизията“.

Въ това време, частите отъ 2 Тракийска дивизия водили бой по новата линия: западните склонове на Пантелеймонскаата долина — в. Пантелеймонъ — в. в. северо-източно отъ с. Полище. Генералъ Русевъ успѣлъ да събере презъ нощта пръснатите 28 Срѣмски и 44 полкове и ги поставилъ въ бойната линия. Неприятеля първоначално натисналъ на въз-

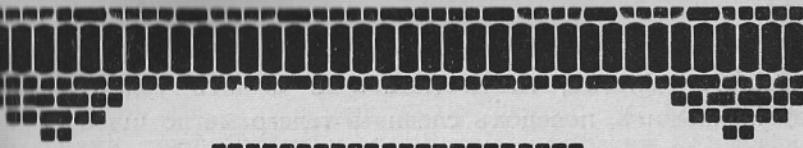
решните флангове на 1 и 3 бригади, по посока на с. Бешише, и, къмъ пладне, успѣлъ да превземе височината около това село, обаче изпратените роти на 16 Ловчански полкъ се хвърлили въ контра-атака и го отблъснали. Къмъ 3 ч. сл. пл., той обходилъ дивизията и се приближилъ на 200—300 крачки до лѣвия ѝ флангъ, обаче и тукъ стремително контра-атакуванъ отъ ротите на 44 полкъ, също е билъ прогоненъ. Съ това противника е билъ принуденъ да се спре. Втората и третя вружики отъ 81 полкъ, отстъпили презъ нощта отъ в. Големъ Козякъ на в. Кучкинъ камъкъ (гдето намѣрили една германска егерска дружина), съ редица контра-атаки успѣли да задържатъ противника и отстъпили чакъ вечеръта, по заповѣдь, 1 Тунджанска бригада, съ 53 полкъ, се бѣ задържала въ участъка между 2 Тракийска дивизия и останалите части отъ Сборната дивизия на генералъ Ройтера (командуващъ по линията на в. Кучкинъ камъкъ).

До 2 ч. сл. пл., положението при 2 Тракийска дивизия било добро, когато пристигнали германски капитанъ Къолнеръ предалъ на генералъ Русевъ заповѣдъта отъ корпусния командиръ, генералъ Суринъ: *Дивизията да се отдръпне на юния бръгъ на р. Черна, дадо щъла да се оттегли и 4 Тракийска дивизия.* Генералъ Русевъ, въ присъствието на щаба си, поискъ да му се повтори заповѣдъта и капитанъ Къолнеръ отново я потвърдилъ, поради което, считайки, че отдръпването се прави по нѣкакви съображения отъ корпусния командиръ, разпоредилъ да се почне привечеръ. Ето този начинъ произлѣзе фаталната грешка: *когато 3 Балканска дивизия отстъпва безредно въ северо-източна посока, 2 дивизия, по заповѣдъ, завива на лъво задъ р. Черна, което се образува голъмъ отворъ, около 50 км., въ който сътинаха само пръснати групи, и противника бѣ вече способенъ да се насочва въ права посока къмъ Вардара.* Мориховски фронтъ вече не съществувалъ и положението било окончателно компрометирано, а за да се поправи трѣбвало е пренесли войски или пъкъ цѣлата XI армия да възвие на лъво и е голъмо ядро да удари, въ флангъ на съглашенците.

Корпусния командиръ генералъ Суринъ, се отказалъ отъ заповѣдта за отдръпването задъ р. Черна и цѣлата вина се завирала върху Русева, макаръ че същесъвуването на тая заповѣдъ да се потвърждава отъ телеграмата № 53577 отъ генералъ Русевъ до корпусния командиръ (щомъ е била получена

заповѣдъта), която гласи: „боя не е особено сериозен и ще се оттегля само поради вашата заповѣдъ“. Истината още повече се вижда отъ факта, че и Сборната дивизия на генералъ Ройтера (1 Тунджанска и Сборната на полковникъ Цонкова бригади и една германска дружина), източна съседка на 2 Тракийска дивизия, служаща за свръзка между последната и 3 Балканска дивизия, и защищаваща важната посока по билото Голѣмъ Козякъ — Кучкинъ камъкъ — Триборъ къмъ Вардарската долина, и тя се е отдръпнала вечеръта задъ Черна. — Ето защо изглежда, че корпусния генералъ, пребързаль съ отдръпването на частитѣ, съ което посоката къмъ Вардара вече останала свободна, за да оправдае грешката си, е стоварилъ вината върху неприятния му български генералъ, смѣната на когото той вече поискъ още на 16-и вечеръта съ мотивировка, че Русевъ не билъ схващалъ върно обстановката и че отстѫпилъ безъ нужда отъ линията: Голѣмъ Козякъ — Тунджански гребенъ — Царь Фердинандъ — Яребичника, безъ да съобщи и на съседната 4 Прѣславска дивизия. Всичкото това обаче не отговаря на действителността. Както казахме вече, 2 дивизия е отстѫпила поради безредното отдръпване на 28 и 44 полкове (инцидента на Любеница), а началника на 4 Прѣславска дивизия е показалъ предъ анкетата: „Не е върно, че генералъ Русевъ не ме е предупредилъ за отдръпването си; когато прочетохъ тоя мотивъ въ заповѣдъта по корпуса, азъ поискахъ разяснение отъ щаба на корпуса“.

Тъй или иначе бѣ смѣненъ българския началникъ, дивизията на който 3 дена бѣ се опитвала да спре вражеското напредване и която, ако не бѣ отдръпната задъ р. Черна, можеше да продължи съпротивата си по задните върхове, та да се даде време да се изкачать на билото иляшитѣ подкрепления.

ГЛАВА IX.

Замѣстникъ главнокомандуващия на фронта.

Както видѣхме по-рано, замѣстникъ главнокомандуващия генералъ Тодоровъ не остана въ главната квартира, а замина за фронта на 16 септември. За да се видять мотивитѣ за това, както и какво е направено отъ него срещу пробива, ще си послужимъ съ даленитѣ отъ него обяснения:

„За да получа ясна представа за положението, заминахъ на фронта и първомъ се отбихъ при щабовете на II и I армии, где то, отъ разговора съ командуващи армии, извлѣхъ впечатление, че войските имъ не сѫ готови за единъ контра-ударъ (между другото — частъ отъ артилерийскитѣ коне на II армия били пратени съ предаденитѣ на I армия батареи). На 17, стигнахъ въ щаба на 3 Балканска дивизия и то сварихъ вече преместенъ въ с. Конопище, при едно тревожно приготвяване за по-нататъшно отстѫпване. Жалко беше да се гледа какъ по въздушната линия се носеха столове, столчета, маси, кюнци и разни дреболии, а по-важнитѣ, бойнитѣ припаси, се оставяха. Дивизионния интендантъ бѣ въ отпускъ и нѣмаше кой да уреди отвоза. Назначения насъкоро началникъ щаба на дивизията едва успѣваше да приеме донесенията и да дава съответнитѣ разпоредби. Генералъ Рибаровъ се суетѣше въ всичко; при всѣко донесение, той отваряше картата и търсеше пунктовете, поради което го заминавахъ: обикалялъ ли е позицията презъ двегодишното стояние на нея, на което получихъ отговора, че не е обикалялъ, понеже билъ боленъ. На повторното запитване: защо не е поискъ да биде съмненъ на време, Рибаровъ отговори, че вчерашня денъ телеграфиралъ въ главната квартира да го заминава, — когато въ сѫщностъ, подобна телеграма той по-дънне на другия денъ, следъ като бѣхъ вече поискали уволненето му.

Понеже видѣхъ съ очитѣ си, продължава генерала, безъ мнението отстѫпване въ тилът и че подкрепленията се из-

прашатъ напредъ, гдѣто могатъ да бѫдатъ увлечени отъ отстѫпающитѣ, подадохъ следната телеграма до щаба си въ Кюстендилъ:

„Тукъ положението е неясено и се мени всѣки часъ. Частитѣ сѫ доста разстроени, особено 29, 32 и 80 полкове, а отчасти и 24 полкъ. Липсва свръзка съ съсѣдитѣ и нѣма предварително решение за стабилизиране новъ фронтъ; както върви работата не е мѣжно противника да печели все нови и нови успѣхи. Ако ли едно отстѫпване се наложи, I армия трѣбва да вземе мѣрки за охрана съ завиване на дѣсния си флангъ по Мариянската планина. Трѣбва да се направи всичко възможно за да се пратятъ подкрѣпления, а особено повече планинска артилерия, и пр.“

За да спра безредието, още на мѣстото разпоредихъ: пристигащите подкрѣпления да се спиратъ северно отъ с. Конопище, дято да се стабилизира единъ фронтъ, къмъ който да се присъединятъ отстѫпающите части, както и резерва, изпратенъ отъ I армия (2 полка и 5 батареи).

На 18, заминахъ отъ щаба на 3 дивизия съ най-грозно впечатление. Войскитѣ отстѫпваха безспирно; не се задържаха на никоя позиция. Частитѣ, разнебитени и излѣзви изрѣцетѣ на началниците си, не слушаха никого; заплашваха съ оржие всѣки, който се опита да ги посъвѣтва да се върнатъ обратно. Цѣли възводове, безстройно и навели глави, вървяха назадъ. На запитване кѫдѣ отиватъ, или не отговаряха или даваха оскѣрбителни отговори.

Вечеръта пристигнахъ въ Шипъ и имахъ разговоръ съ командуващия XI армия генераль Шойбенъ. И тамъ сѫщо нѣмаха ясна представа за положението. Генераль Шойбенъ, не само считаше невъзможно настѫпването съ войскитѣ му, въ че може би че ще се наложи скоро тѣ да отстѫпятъ отъ началниката позиция. Тукъ се съгласихъ съ мнението на началникъ щаба Шверинъ да се не бѣрза съ настѫпването, понеже сме събрахъ, че, следъ нѣкой день, може да стане възможно да минемъ съ дѣсното крило въ настѫпване.

На 19 септември се върнахъ при щаба въ Кюстендилъ, но понеже отъ свѣденията, които се имаха тамъ, разбрахъ че не приятеля се насочва въ посока на Шипъ, решихъ да заминя за Криволакъ и да организирамъ временна тамъ съпротива, да докато пристигнатъ подкрѣпления и се уреди нападъ на не-

приятелиските флангове съ 2 и 4 дивизии и съ всѣските отъ I и II армии. На 20 септември, по шосето за Криволакъ, срѣщнахъ групи войници, омърлушени, мрачни, не искащи да се спратъ; нѣкои даже заплашваха съ оржие. Пѣти бѣ задрѣтенъ съ отстѫпащи обози. Безредица ужасна; всѣки се стреми да се отдалечи възможно повече отъ бойното поле.

На следующия денъ, намѣрихъ тоя пѣти още по-задрѣтенъ. Срѣщнахъ въ отстѫпление 80 и 87 полкове, съ две планински батареи. следъ малко пристигна и 66 полкъ. Въ тѣзи части, сфицери и войници, началници и подчинени, бѣха съвсѣмъ отпаднали душевно и физически. Лица изтощени и изгорѣли отъ слѣнцето, устни попукани отъ жаждата. Това бѣха хора още съ запазена дисциплина и съ съзнание на пѣлга; тѣ ме послушаха, върнаха се назадъ и заеха позицията, която имъ указахъ. Тамъ имаше и 2 ескадрона отъ б коненъ полкъ, съ команда на полка, полковникъ Войниковъ. Тѣ бѣха бодри и дѣйствуваха смѣло. Пѣхотните войници имаха само по 20 патрона на пушка, а въ батареите имъ единъ снарядъ. Тутакси разпоредихъ да се докараѣ танка отъ Велесъ съ камиони и да се доведатъ отъ Шипъ товари за изнасяне на позицията вода и храна. За общъ началникъ на тѣзи войски назначихъ полковникъ Икономовъ. Общата численост на тия случайни защитници на Криволашката позиция едва достигаше около хиляда и двесте души. Нѣмцитѣ и тукъ вече се бѣха намѣсили. Генераль Шойбенъ бѣ изпратилъ нѣкой си майоръ Фалкенхаузенъ, а генераль Шолцъ полковникъ фонъ Плаидманъ (изглеждащъ на изваденъ отъ нѣкоя архива и дошелъ да си създаде кариера на чундѣ грѣбъ). Скрилъ автомобила си въ едни храсти, скучилъ се тамъ съ телефона си, тоя германецъ започна да привиква при себе си началници отъ позицията. Понеже видѣхъ, че той бѣрка на работата, заповѣдахъ да не изпълняватъ заповѣдите му, и тъй като на Криволашката позиция нѣмаше нито единъ германски войникъ, прѣдложихъ му да си върви. Дълго време се мѣжихъ да влѣза въ телефонна връзка съ щаба на дѣйствуващата армия и съ комануващия I армия; телефонитѣ бѣха въ германски рѣчи, и, нѣ послѣ, следъ дълги препирни и заплашване, сполучихъ да взема телефона. Отъ тукъ заповѣдахъ на щаба на дѣйствуващата армия да телеграфира на началниците ни 2 и 4 дивизии да атакуватъ въ флангъ настѫпящия къмъ Криво-

лакъ неприятель. Отъ командуващия I армия поискахъ да отдѣли колкото може войски за да атакуватъ въ флангъ по посока на с. Радня, на което ми се отговори, че може да отдѣли само 14 Македонски полкъ, комуто вече даль тази задача. На 29 Ямболски полкъ, който бѣ миналъ по-рано презъ Щипъ за Кочани, пратихъ заповѣдъ да се върне назадъ. При минаването му презъ Щипъ, пропуснахъ го край себе си; на поздрава ми нѣкои войници отговориха, а по-голѣ- маса часть мѣлкомъ отминаха. Ротитѣ бѣха въ много слабъ съставъ. Виждаше се една злоба у войниците; па и самите офицери бѣха омърлушени. Заповѣдахъ полка да се спре южно отъ Щипъ, въ подръжка на частите при Криволакъ

На 24 септември, неприятеля почна да натиска върху Криволашката позиция и да обхваща фланговете ѝ. На пристигналата от югът тежка батарея заповедахъ да спре и да заеме позиция. Стрелбата от нея подобри нашите войници, и неприятеля, спре напора си срещу дяснния флангъ, обаче къмъ 2 ч. сл. пл., той отново почна да натиска и слабитъ ни части, застрашени от двата фланга и изморени отъ безводието, почнаха безредно да се оттеглятъ. Офицерите не можеха повече да възворятъ реда. Остана пакъ полковникъ Войниковъ, съ своите два ескадрона и картечници, да задържи неприятеля и да дава възможност на пехотата и артилерията да се оттеглятъ. 29 Ямболски полкъ, който бѣ оставенъ отъ мене въ поддръжка, южно отъ Щипъ, още през нощта бѣ изчезналъ. Подкрепленията, за които съобщи шаба на действащата армия, че пристигатъ, не се явиха; германските подкрепления също. При това положение, убедихъ се, че не може повече да се задържи неприятеля, нито да се организира нѣкъде наблизо съпротива и заповедахъ на подполковникъ Икономова и полковникъ Войникова да се одръпватъ постепенно къмъ Калиманската позиция. Въ Радовищъ потърсихъ телефонна връзка съ командвущия армия, обаче не можахъ да я добия; телефона се указава отъ германски обозни офицери, не признаващи никакво българско командуване; за тъяхъ бѣ много по-важно да спасятъ своите обози и това, което бѣха ограбили отъ българското население.

Указаната съпротива у Криволакъ и постепенното събъдие отръпване на 6 коненъ полкъ повлия върху противници

и той почна да настъпва предпазливо по лъвия бръгъ на Вардаръ, съ което бъха спечелени три дни.

По пътя за Радовищъ сварихъ два камиона съ германски войници (отъ ландшурма), идящи на помощ; по-нататъкъ другъ камионъ съ германски картечници. Като ги запитахъ защо не вървятъ напредъ, тѣ ми отговориха, че нѣматъ патрони и газови маски. Това бѣха обещани; германски дивизии!

Въ Радовищъ пристигна генералъ Цвѣтковъ, който бѣ полу-
чилъ заповедь: съ части отъ I армия да атакува флангово непри-
ятеля на Криволашката позиция. Генералъ Цвѣтковъ ми до-
ложи, че разложението почнало и въ 9 дивизия и се съмнѣва
въ устойчивостта и на поверенитѣ му части, а на сутринята,
следъ направената провѣрка, той ми заяви, че войските му съв-
семъ не вдъхватъ довѣrie. Войници и офицери били омър-
пушени, убити духомъ; между първите се слушало рѣмжение
и незадоволство.

На 25 септември, заминахъ за щаба на I армия, който бѣ преместилъ въ с. Баница. Сварихъ го готовъ да отпѫтува за Пехчево. Командуващия армията ми доложи, че войнитъ му отъ денъ на денъ все повече се разлагатъ. Предишния денъ билъ при тѣхъ на Костурийската позиция; всичнитъ му обещали, че ще останатъ тамъ и ще срещнатъ неприятеля, обаче вечеръта тѣ се дигнали отъ позицията и отстъпили. Предложихъ на генералъ Нерезова, като оттегли времето си къмъ Пехчево, да заеме позиция по планините: Мезаръ, Драголева планина и върха Огражденъ, а войнитъ на генералъ Цвѣтковъ да се отеглятъ на Калиманската позиция. Огъ с. Баница продължихъ за щаба на XI дивизия, където съ Князъ Кирилъ, който презъ нощта, съ голѣмъ труда, бѣ успелъ да се промъкне между отстъпващите войски.

(Бъхме пропуснали да споменемъ, че Царския синъ Киприй Прѣславски, командуваше батарея въ 5 Дунавска дивизия и презъ цѣлата война се намираше на бойната линия и, съдомъ съ другите строеви офицери, носеше тежестта и опасността въ първата линия. Авт.).

Къмъ обѣдъ, продължава г-ль Тодороаъ, стигнахъ въ
шаба на тая дивизия, гдeto всичко бѣ спокойно. Следъ обѣдъ
въ щаба на II армия, гдeto командующи армията
ми доложи, че частите му, макаръ още и здрави, не
въ състояние да предприематъ каквото и да е настѫпление.

Като се убедихъ, че не ще може да се спре по-нататъшното неприятелско напредване, че разложението на войските отъ 3 и 2 дивизии е пълно и че е почнало да се разпространява и между войските отъ I армия, за да се запази цѣлостта и здравината поне на II армия, решихъ да предложа на правителството да побърза съ сключването на примирие.

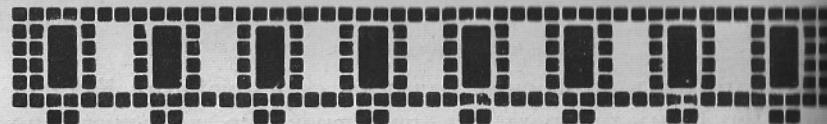
Извикахъ по телефона министър-председателя г. Малиновъ, изложихъ му положението на фронта и изказахъ мнение да се препложи примирие и да се спратъ военните действия".

Съ горното изложение генералъ Тодоровъ прави кратъкъ отчетъ за дейността си като замѣстникъ главнокомандуващия, която, като неизвестна за мнозина, давала поводъ за натяжения върху му, че, съ заминаването си, презъ най-решителните дни, на фронта, биль изпусналъ отъ ръце главното командуване... Азъ, добавя той, при бѣркотията, която сварихъ, съ автономността на германското командуване, при слабото ориентиране, което получихъ, за произлѣзлото при Добро поле отъ щаба си въ Кюстендилъ*), и при нередовното функциониране на телефонните и телеграфни съобщения не можахъ нищо друго да направя освенъ да отида на фронта както постоянно правеше генералъ Жековъ, и да се помъжа тамъ да бѫла полезенъ. Азъ не държахъ сметка за постоянната опасност отъ неприятелските аеропланни картечи или и за възможността да пострадамъ отъ бунтарски ножъ или куршумъ, и заминахъ при частитъ. Наистина не успѣхъ да дамъ щастливъ повратъ на работитъ, обаче, при тежкото положение на новоназначенъ и още безъ авторитетъ замѣстникъ, когото войските виждаха за пръвъ пътъ, азъ направихъ всичко възможно, споредъ собствените си схващания, действуващи на самото място и поддържайки постоянно връзки съ Щаба си, комуто телеграфирахъ да заповеди направо на 4 Преславска и 2 дивизия да атакуватъ въ флангъ. Когато съобщенията бѫдеха прекъснати, азъ щѣхъ да бѫдамъ вече съвсемъ безполезенъ, ако се намирахъ въ щаба, откол

кото като бѣхъ на фронта. Веднъжъ се върнахъ въ Кюстендилъ, но щомъ разбрахъ, че противника се доближава до Вардаръ, тутакси заминахъ отново на фронта, за да уредя съпротива при Криволакъ, съ което спечелихъ два-три дена. За да не навлезатъ враговете въ пределите на Царството, преди сключването на примирието. Изобщо, непознаващъ положението, азъ не можахъ да направя на 16 бѣрза промъна въ завареното становище на щаба, да вземе самостоятелно решение и да го наложа върху онова на началника щаба си и на групата Шолцъ."

Така е, ще добавимъ и ние, защото, при подобно опасно положение, само гениятъ военачалници, които сѫ много редки, взематъ самостоятелни решения, и въобще отиватъ "Van Banque" за повратъ въ действията. Иначе при подобни условия, който и да би билъ отъ строевите началници на мястото на генералъ Тодорова едва ли би могълъ да направи нѣщо за спасението на Отечеството.

* Генералъ Тодоровъ заявява, че (като помошникъ главнокомандуващъ), искалъ да му се опредѣлятъ правата, да му се разреши да обиколи фронта и да се запознае съ частитъ, обаче било нѣ разрешено само да направи прегледъ на частитъ на командуването отъ него до скоро II армия.

ГЛАВА X.

Една българска победа средъкатастрофата, останала безъ последица.

На 18 септември, съглашенитетъ бѣха вече пълни господари на Мориховските планини. Тѣ образуваха силенъ плацдармъ и оттамъ можаха да се насочватъ въ желателната посока, а особено въ свободната вече и най-кжса къмъ Овче поле, та да заплашатъ тила на I и XI армии и съобщенията къмъ Царево село, по Морава и къмъ Скопие. Тѣ почнаха усилено да преследватъ отстѫпащи тѣ части, особено съ аеропланнитѣ си ескадри, и тѣхното нахално увиране, на 21 вече достигна р. Вардаръ. Следъ двудневенъ бой, около с. с. Дрѣновци и Градско, тѣ отхвърлиха пристигналиятъ български подкрепления и окончателно осигуриха по-нататъшното си настъпване. Време за колебание не оставаше и крайно необходимо бѣ да се вземе по-скоро решение: или контраатака съ армишти отъ свободнитѣ крила, или незабавно отдръпване на цъдия фронтъ. Обаче сгоднитѣ моменти през 18, 19 и 20 бѣха безвъзвратно пропаднали. Когато I и II балкански бригади не искаха повече да се биятъ и безредно се спускаха къмъ Вардаръ, тамъ, около Дойранъ, частите на I армия на генералъ Нерезовъ, не само останаха на позициите си, но нанесоха и тежко поражение на английските и гръцки войски. Защо не бѣ използуванъ тоя голѣмъ успехъ, ще видимъ по-нататъкъ, следъ като се запознаемъ съ тоя победоносенъ бой.

I армия имаше следния съставъ и разположение: а) дясната участъкъ — 5 Дунавска дивизия, по дѣсния брѣгъ на р. Вардаръ, на височинитѣ, спускащи се въ източна посока отъ пл. Кожухъ до Гевгели; б) центръ — Планинската и 9 Плѣвенска дивизия, по лѣвия брѣгъ на Вардара до подножието на Бѣласица и в) лявъ участъкъ — една Македонска бригада, по югозападнитѣ склонове на Бѣласица. Общия фронтъ бѣ около 50 к. м., срещу който противникътъ разполагаше съ 4 английски, 4 гръцки и 2 французки дивизии.

На 16 септември (следъ пробива на Добро поле), англичаните, съ около 16 батареи, открили силенъ огнь по позиционитѣ на 9 Плѣвенска дивизия на генералъ Вазовъ (Вл.), и изстреляли около 70,000 снаряди. Частите заели мястата си и останали въ пълна бойна готовност. На 17, въ ранни зори, противника открилъ огнь съ около 550 топа, по участъка на 9 дивизия, а сѫщо и по 5 Дунавска и Планинската дивизии, обаче последния съ голѣми прекъсвания. Той пусналъ веропланни ескадри (за урегулиране на огъня си), а нашия въздушенъ флотъ не биль въ състояние да се противопостави... Артилерийски огнь изсипалъ около 300,000 снаряди, изборилъ на много мяста теленитѣ мрежи, окопитѣ, телефонитѣ и телеграфни съобщения, обаче солидно устроениятѣ гардии — не можалъ да повреди, и пехотата въ тѣхъ спокойно очаквала срещата съ неприятелските части.

На смръкване, противника се опиталъ да настѫпи, обаче биль отблъснатъ. Къмъ 10 ч. сл. пл., неприятелския огнь достигналъ максималното си развитие и продължилъ цѣла нощ. Разположението на плевенци било засипано и отъ снаряди съ задушливи газове, и всички галерии и подслони били напълнени съ дебели задушливи пластове. Наденатитѣ свое временно маски отстранили опасността, макаръ че много воини били опиянени и почти отровени. Това показвало, че вѣната на сутринната е предстояща, поради което нашата артилерия, не обрѣщащи внимание на неприятелската, поддържало усиленъ огнь по закритите пунктове, где се предполагало да има съсредоточени неприятелски части.

На 18 септември, къмъ 4^{1/2} ч. сутринната, артилерийския огнь по плѣвенци отново биль засиленъ, а подъ него вѣната, неприятелските части, придвижени отъ ниско хвърленни вероплани, се понесли въ атака. Огъня на далекобойните топове биль принесенъ въ тилътъ, по пижишата и по-противнитѣ, и даже по щаба и домакинската служба на 9 дивизия. За непосредствено водене на атаката върху плѣвенци били пригответи македонци, английски генералъ Милне насочилъ 10 английски и двѣ гръцки дивизии, и два французки полка, въ около 56 дружини, 550 ордия и 1300 картечници, срещу 10 дружини, 150 топа и 250 картечници, български. Дадения разпореждането на командуващия армията 14 Македонски дивизии, по заповѣдъ на генералъ Шолцъ, биль отнетъ и изтребенъ къмъ Мжленско.

Нашата артилерия употреби усилия да спре атаката, обаче къмъ 8 ч. пр. пладне, противника успѣлъ да отхвърли преднитѣ плѣвенски части и почналъ да се доближава до главната позиция. Нашите картечници, разположени шахматно, бомбардиритѣ и миньоритѣ, и решенитѣ да умратъ пѣхотинци, начело съ началството, се надпреварвали въ усилията си, да спратъ врагътъ... Цѣлия денъ всичко е било забулено отъ прахъ и димъ; виждали се само блѣсъците на ракетитѣ и въздушните хвърчила: слушалъ се само хаосния шумъ на гърма на топоветѣ и минитѣ, на нервозното тракане на картечниците, и на ехото-хала отъ планините. Всичко било съборено, унищожено; здрави били само войниците, готови да посрещнатъ и контра-атакуватъ противници. Борбата вече била въ пълния си разгаръ, а, презъ това време, генералъ Нерѣзовъ нѣмалъ никакви сведения за хода на бои и, ако и да билъ спокоенъ, че плевенци ще изпълнятъ честно дълга си, решилъ да отиде въ бойната линия и съ присъствието си още повече да ги окуражи.

Къмъ 10 ч. пр. пл., когато противника навлѣзълъ въ нѣкои участъци отъ главната позиция, намѣсили се частнитѣ поддръжки на дивизията и армейските резерви, и съ контра-атака, отблъснали неприятелските части и взели обратно изгубенитѣ пунктове. Съсредоточения огънь на нашите батареи нанесаль голѣми загуби на бѣгащия противникъ.

Атаката срещу плѣвенци била отбита, обаче, къмъ 2 ч. сл. пл., една силна колона, собственно Критската гръцка дивизия, подпомогната съ части отъ 28 английска, неочеквано се насочила къмъ лѣвия флангъ на армията, срещу Македонската бригада, намираща се на позиция по юго-западнитѣ склонове на Бѣласица), бояща всичко 3000 борци, 60 картечници и 24 ордия. Цѣльта на атаката била да се овладѣе единственитѣ путь за отстѫпване на армията, шосето Валандово-Струмиш. Тая колона се разгънала въ боенъ редъ и извадила по равнището придвижващите я 9 батареи... Последнитѣ, стигнали на действителенъ артилерийски обстрѣлъ и вече застанали на позиция, били обсипани отъ нашата артилерия съ убийственъ огънь и, въ продължение на късо време, били доведени до несъстояние да действуватъ. Коне, прислуга, упряжъ, заряди и ракли зафърчали на парчета и цѣлата тая артилерийска машина била разнебитена и ордията й изпочупени. А въ това време неприятелските пѣхотни части бѣзо отивали къмъ позициите,

обаче, нашите батареи пренесли огъня си върху тѣхъ и ги обѣрнали въ бѣгащи тѣлпи. При подобна грѣцка напастъ, високата трева, покриваща полето, се запалила и почнала да гори падналите ранени и настигнатите бѣгълци. Бойното поле заприличало на ада на Данте, въ който най-тежката участь се паднала на грѣцката Критска дивизия.

Този е билъ момента за единъ контра-ударъ, поради което генералъ Нерѣзовъ разпоредилъ: невзелата участие въ тази дружина отъ 34 Троянски полкъ да стане задъ участъка на Македонската бригада и самъ отишълъ при германския полкъ (тукъ пристигналъ при армията), та заедно съ поисканата помощъ етъ II армия, да насочи бригадата въ контра-атака. Оказалось се обаче, че германския полкъ е билъ привлеченъ на западъ и, понеже помощта отъ II армия закъсняла, контра-атаката била отложена.

На смръкане боя замрѣлъ, за да не се почне вече никакъ. Гърците оставили на бойната поле повече отъ 1000 жертви, много тежко ранени, и стотици плѣнени, успѣли да се укриятъ въ мъртвото пространство предъ позицията. Предъ 9 дивизия, следъ пладне, боя също затихналъ. Отбития противникъ оставилъ и тамъ хиляди трупове и множество ранени: плячка: 50 тежки и 100 леки картечници, хиляди пушки, бомбомети и снаражения. Заловени били около 400 пленници.

Вечеръта генералъ Нерѣзовъ заповѣдалъ на Планинската дивизия да удари презъ нощта въ флангъ на английските части, все още стоящи, ако и отдалечено, срещу 9 дивизия: Атаката излѣзла сполучлива и осуетила действието на предоточената тамъ английска дивизия, за обходъ на дѣсното крило на 9 дивизия.

На 19 септемврий, преди разсъмване, противника предпинелъ нови нападения. До 3 ч. преди пладне, неприятелската артилерия хвърлила 9 газови вълни върху главната позиция на плѣвенци и следъ това пехотните му части отново тръгнали въ атака. Излѣлъ се новъ урганъ отъ снаряди и се възобновили редица атаки и контра-атаки. Плѣвенци и тоя путь продълвили безстрашие и непоколебимо отразявали неприятелските напори. Въ тоя последенъ и най-сенленъ бой, английските и грѣцки дивизии окончателно били разбити и безредно се оттеглили въ укрепенитѣ си позиции.

Побѣдата при Дойранъ е била спечелена при загуби на 80 офицери и около 3000 войника, срещу 12,000 души гърци и англичани и двойно повече ранени.

Следъ боя, ликующитѣ побѣдители, почнали да се уреждатъ за нови подвизи: да посрещнатъ други атаки или да минатъ въ настѫпление. За да може да настѫпи, командающая армията поискъ подкрепления поне два полка, обаче вмѣсто да му се дадатъ такива, получилъ заповѣдъ да оттегли незабавно цѣлата си армия (заплашена съ обходъ отъ западъ). Това било грѣмъ отъ ясно небе, и, при всичкитѣ противопостави и молби, генералъ Нерезовъ, ако и да виждалъ, че това отстѫпване, следъ тежко изнесена победа, ще деморализира войскитѣ, билъ принуденъ да заповѣда отстѫпването. То се почнало на 20 презъ ношта.

Ето славната победа, която нанесоха частите на I армия; ето какъ доблестно се противопоставиха юнци тѣ плевенци, планини и македонци, срещу двойно по-силния противникъ, действуващъ и съ одушливи газове, и то едновременно, когато французи и сърби нахално гонеха безредно отстѫпващите отъ Мориховско части. Ето какъвъ обратъ получаватъ работите, когато началниците не се стремятъ предъ нишо въ борбата срещу деморализацията, и успеятъ да разведрятъ войнишката заблуда и да възворятъ въ душата на борците чувството на дългътъ за силна противопостава. . . Ето най-после какви резултати могатъ да се получатъ, когато позиционитѣ сѫ укрепени системно и борбата се води при дълбоко разположение на частите, застанали отзадъ на главната отбранителна линия, при едно слабо замане на предната позиция.

Презъ време на тия боеве, съседната II армия не бѣ потревожена и тя не риска да спомогне на атакуваната I армия, или пъкъ, съ частично настѫпване, да се опита да спре развирането на неприятелския успехъ въ Мориховско. Отъ поисканитѣ разяснения отъ началникъ щаба на тая армии, генералъ Сирмановъ, се установява следното:

- II армия въ съставъ: 2 бригади отъ Македонската дивизия — на Бѣласица, 7 Рилска дивизия — около Демир Хисаръ и 2 Тунджански бригади — при Сѣресъ, всичко дружини, е била изтегната на единъ фронтъ около 60 и. Всичкитѣ полкове, поради малариата, имали слабъ съставъ, около 1100 души всѣкой, и едва можели да завзематъ голѣмитѣ участъци. Предварителна подготовка за възможна офанзива не е била заповѣдана отъ щаба на действуващата армия и е останала въ сила директивата за пасивностъ,

ради което не е била направена никаква промѣна въ разположението на армията. При голѣмия фронтъ, било опасно да се отслабва предната линия и предварително да се образува отзадъ маневрено ядро. При това, на предстоящата съглашенска офанзива щаба на II армия е гледалъ като на по-раннитѣ и не е вѣрвалъ, че може да се развие до степень компрометира тѣй силно общия фронтъ. На произходящите боеве около Дойранъ се е гледало спокойно. Знаейки навѣрно силно укрепената позиция на I армия, а особено на 9 дивизия по в. Джѣ, и засилването на тая армия съ батареи, взети отъ II и IV армии, и предаването къмъ нея на 14 Македонски полкъ, генералъ Луковъ е считалъ отбраната на I армия осигурена и че единствената подкрепа, която трбва да укаже на тая армия, е да стои твърдо на позиции си и съ това да запази и лѣвия флангъ на тая армия.

Когато генералъ Нерезовъ поискъ подкрепления, генералъ Луковъ му изпратилъ единствената свободна дружина отъ съседната Македонска дивизия и повече нищо не е можалъ да направи. Освенъ взетитѣ отъ армията му 4 тежки батареи за I армия, било му отнето още и цѣло полско артилерийско отѣление и почти всичката планинска артилерия, което били приدادени на изпратенитѣ, за посрещане на неприятелския успехъ, къмъ Мориховско и Криволакъ, войски, по-рано което осганалята му артилерия вече била безъ врагателни и не можала да се запрегне. За да се спомогне за отбраната на атаката на Критската дивизия срещу I армия, той изпратилъ една тежка батарея по склона на Бѣласица, която, съ фланговия си огънь, съдействувала много за разгрома на дивизия. Тѣй че II армия не е бездействувала, а съ запирянето си по Бѣласица, като ость на връщане при по-нататъшното огъване на отстѫпащите линии между пл. Балъ и Сгумица, е принесла заслуга за ненагазването на противника въ предѣлите на Царството. Ако тя бѣ настѫпила, искнувала е сто на сто да се дезорганизира и прѣсне и, съ това, да постави и I армия въ положение да не може да изтъхи.

Настѫпване съ цѣлата армия за конгра-ударъ било невозможно. Преи всичко не се е разполагало съ коне за запиране на батареите (полски). Круша планина била твърде укрепена, повече отъ позицията на Плѣвенци по в. (у която англичаните си разбиха главата), и срещу нея

нужна е била силна тежка артилерия, съ каквато армията не разполагала. Частитъ първомъ тръбвало да преминатъ 15 километровото равнище по Струма, да завладеятъ първата неприятелска позиция по лъвия бръгъ на рѣката, и, като се прехвърлятъ на дѣсния, да атакуватъ и втората, още по-силно укрепена, неприятелска позиция по Круша планина. По полето всичко се виждало като на дланъ и нѣмало никакви закритии за позиции на артилерията и подстъпъ за пехотата, поради което атакуващите сѫ рискували да попаднатъ подъ накрътенъ огънь, много по-ужасенъ, отколкото англичаните и гърци при Дойранъ. Повече отъ очевидно било, че подобна атака, особено безъ достатъчна артилерия, не е по силите на войските и щѣло е да се свърши, или съ повръщане назадъ още въ началото на кръстосания артилерийски огънь, или пъкъ съ тежко поражение въ последния моментъ. Едното и другото щѣло е да донесе безредно отдръпване назадъ, което гърците би използвали за натикването на тая армия въ тънкото Крѣсненско дефиле и за катастрофалното й тамъ разбиване.

Тия сѫ мотивите, които щабътъ на II армия противопоставя срещу натикванията, че по собственъ починъ, не е заповѣдалъ контра-офанзива срещу Круша планина. Тая аргументация, ако и противна на принципа — да се парира неприятелския успехъ съ удари отъ фланговете, се явява все пакъ основателна, понеже контра-удара освенъ, че не е билъ предварително подгответъ, а напротивъ отслабенъ съ изтеглението на артилерията, па и самъ командуващиятъ армията положително е билъ убеденъ, че при подобни условия, ако той е предприеме, не само нѣма да донесе успехъ, но сигурно повръщане назадъ и паника...*) а тогава: бѣгство по Крѣсненското дефиле и навлизане на гърци и сърби въ предѣлите на България, по-рано отъ сключеното примирие, нѣщо, което съществено е щѣло да влоши положението ни, като побеждено.

*) Презъ май месецъ, когато е било заповѣдано на II армия да иломогне на обратното завладѣване на Яребичните височини, съ един демонстративна атака къмъ Круша планина, спусналъ се, части постепенно се издѣрпали презъ нощта назадъ; просто полето изминалъ съ сърбите и гърци, които дадоха 13 Рилски и 14 Македонски полкове презъ 1918 год., въ тридневните боеве срещу англичаните, а особено при Еникьо.

дени съ силата на оржието. — Ето защо, принудени сме да търсимъ и тукъ вината по-горѣ, у щаба на действуващата армия, който бѣ длъженъ предварително да обмисли въпроса за контра-удара, да заповѣда подготовката му и да наложи „Вие са поп“, решението си на командуващи армиите.

Интересното е, че IV армия, намираща се долу при морето, бѣ държана въ пълна неизвестност за произлѣзлото на Добро поле. Едва на 16 презъ нощта бѣ узнато, отъ частенъ източникъ, че противника е пробилъ фронта, обаче начинътъ сѫ успѣли да се задържатъ по дветѣ страни на в. Гошевъ Козякъ. На другия денъ бѣ узнато отъ II армия, че за отбиването на противника били насочени 4—5 полка, което давали увереността, че противника сигуръ ще бѫде отхвърленъ. На 17 презъ нощта, сѫщо чрезъ щаба на II армия, бѣ узнато за силните боеве, които противника въди въ Мориховско, но всѣка вероятностъ съ изпратените тамъ подкрепления; а когато на 19 вечеръта се получи съобщението, че I армия на генералъ Нерезовъ е останала победителка при Дойранъ, вече се счете, че всичко отива въ наша полза. На 20, за полетими подробности по Дойранския бой, бѣ извиканъ по телефона генералъ Луковъ, който едва вечеръта можа да се яви (бѣлъ на неблюдалния си пунктъ на в. Висока чука на Бѣласица) и съобщи, че I армия почнала да отстъпва (противникъ заплашилъ дѣсния ѹ флангъ). Тая изненада, бѣ допълнена на 21 отъ заловената радиотелеграма за станалия бой при с. Трояци, — т. е., че противникътъ е вече около Варвара. Тогава едва можа да се разбере, че всичко е изгубено. Командуващия IV армия поиска да говори съ щаба на действуващата армия и да узнае подробности по станалото.

И, при всичките направени до тоя денъ безуспешни опити да се влезе въ свръзка съ тоя щабъ, следъ четиричасово и запита: защо не действуваме, на което генералъ Бурмова отговори: „Взели сме всички мѣрки и пристигатъ отъ Германия 6—7 дивизии; само вие се дрѣжте здраво на поясните“. Това хубаво известие, потвърдено и съ официална телеграма, възбуди още повече надеждата, че съглашенцитѣ ще бѫдатъ бити.

На другия ден се получи въ щаба на IV армия телеграфна бележка от генерал Р. Петрова, от София, съ което, като се съобщаваше за ликуването на столичани, поради слуха, че IV армия е завладѣла Круша планина и излязла въ търтия на съглашенците, се добавяше: „Ако не е верно, генерал Тошев непременно да го направи“. Идеята е отлична, обаче късна и не отговаряща вече на обстановката. Зещото IV армия, освен че се намираше долу при морето, а Круша планина бѣ се разполагаше само съ 6 свободни дружини, които, затворени въ точното пространство между Тахинското езеро и морето, можаха да настъпятъ фронтално и то само презъ трите минарани моста на дълбокия Чай-АЗЖ (устието на Струма), за защитата на които бѣ построена предмостна укрепена линия и друга, още по-солидна, по висотите на лѣвия брѣгъ на Чай АЗЖ. Подобна операция съ малко сили (6 дружини), даже и да успее, като отдалечена и оставена безъ подкрепа отъ другите армии, не можеше да укаже влияние върху успеха на неприятелския пробивъ въ далечния Мъгленско-Мориховски участъкъ, и частите й рискуваха да бѫдатъ отхвърлени къмъ морето или притиснати у Тахинското езеро.

Ото картата изведнажъ се вижда, че подобна операция би имала смисъл при общо настъпване съ I и II армии, което трѣбаше да бѫде заповедано, или пъкъ да бѣ съобщавано своевременно за положението въ Мориховско, тъкъ като се влѣзеше въ споразумение съ генерал Лукова, да се предприемаха действия по частенъ починъ. Тогава IV армия, като събереше съ време двата полка отъ 10 дивизия, охраняющи морския брѣгъ, отъ устието на Струма чакъ до онова на Места, и, като оставаше само 38 полкъ на Кара-баиръ, при Чай АЗЖ, можеше да засили II армия съ три полка, или пъкъ да се реши да форсира мостоветъ на Чай-АЗЖ, па иначе би и половината отъ хората да бѫдатъ хвърлени въ въздуха, издавени въ устието на Струма и натъркали по склоновете на Кара-баиръ и по отсрещния брѣгъ.

Докато се разбере истинското положение, побеноносната I армия вече отстъпваше; II армия трѣбаше да се грижи за осигуряване на застрашения си дѣсенъ флангъ, а малката I армия при морето сама нищо не можеше да помогне... Ето защо командуващия IV армия отговори на генерал Петрова: „Обърнете се по въпроса къмъ главното

шандуване въ Кюстендилъ, отгдето получавамъ директиви.“

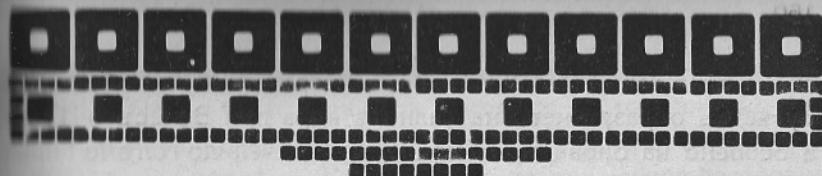
Тъй или иначе момента за единъ контра-ударъ срещу францеския успѣхъ бѣ вече пропуснатъ, като при това и предпринетото париране на противника, по Мориховско, при Градско и Криволакъ, претърпя пъленъ неуспехъ. За целъта щаба на действуващата армия бѣ изпратилъ подкрепления: 14, 49, 47, 81, 37, 54 и 66 п. полкове съ десетина батареи, обаче, разновременно, безъ да бѫдатъ сведени въ командна единица и връчени фактически на единъ начелникъ. При неуредено продоволствие и подъ влиянието на лошото впечатление отъ безредното отстъпване, тѣ не бѣха въ състояние да изпълнятъ врага, па даже и да му окажатъ сериозна съпротива. Противникъ успѣ лесно да ги отхвърли оттатъкъ Вардаръ.

Ето това късно и неуредено маневриране, той пропускъ не се постави по-рано маневрено ядро въ долината на Вардаръ, нейде централно между Градско и Криволакъ, отгдето може да се насочва, споредъ нуждата, въ желателна посока, бѣ главната причина, както за неприятелския успехъ въ Мориховско, тъй и за изпускането да се използува победата на I армия за преминаване въ настъпване.

Оставаше вече единственото решение: Да се извади по-нататъкъ цялата българска армия отъ тежкото положение съ отстъпване възможно по-назадъ, вгнъ отъ влиянието на противника, гдето да се устрои и укрепи. Обаче и за подобно решение пакъ бѣ потребна голъма смѣлостъ; трѣбаше да се намери нѣкой да поеме върху си отговорността за напускане такова голъмо пространство отъ освободенитѣ земи.

Наистина, генерал Шолцъ бѣ заповѣдалъ едно отстъпване, обаче съ малка дълбочина, по една линия теглена отъ Бълласица край Раброво—Валандово—Клепа планина—Надуня и по-нататъкъ северно отъ Битоля къмъ Перистеръ, но и то се измѣняваша само позиционитѣ на I армия, на 4, 47 и 1 дивизии, — отдръпване все пакъ целящо възможно запазване на територия. Това решение бѣ удобрено и щаба на действуващата армия, обаче бързо развилилъ се единия попречиха да се реализира, и разположението остана същото. По този начинъ бѣха изгубени 3—4 дена и, когато щаба на действуващата армия бѣ узналъ, че съществуващите вече достигнали Криволакъ на Вардаръ, той

заповѣда на генералъ Шолцъ: Да се изучи и укрепи една линия отзадъ, по височините северно отъ Тетово. Скопие и Щипъ, и по планините Плачковица и Огражденъ, съ един добавка: отдръпването да става постепенно за печелене на време, поне три седмици, за да пристигнатъ идящите подкрепления. Това важно разпореждане се правеше късно, когато противника можеше за 2 дена, а съ бой най-много за 4, да стигне до тая позиция и да я сваря, може би само изучена, но не и укрепена. Чудно се явява рекомандуването постепенно отдръпване, за да се спечелятъ три седмили, когато подобно нѣщо можеше да донесе окончателното разнебитване на армията, преди още да е стигнала новата линия. Сигуръ трѣбва да се е разбирало, изтегловането на ядрата, подъ прикритието на силни ариергарди, които, постепенно и съ бой, да задържатъ възможно повече противника, както обикновено се прави въ подобни случаи.

ГЛАВА XI.

Още едно българско нещастие, и защо то произлѣзе

Щаба на действуващата армия, стреснатъ силно отъ бързото развиване на неприятелския пробивъ и вече правилно оценилъ положението, бѣ решилъ да се намеси ефикасно въ работите на фронта. На 22 септември той заповѣда на щаба на групата Шолцъ: „Да засили вътрешните флангове на I и XI армии съ голъми ядра, при Щипъ и Велесъ, които да допуснатъ неприятелското напредване къмъ Овче поле, откъдето се заплашватъ сериозно посоките къмъ Скопие и Царево село); а също — да изтегли, отъ дясната фланга на XI армия, I. VI и Сборната дивизии и да ги съсредоточи при Скопие, гдето, заедно съ очакваните подкрепления, да образуватъ маневрена група за контра-настѫпване по долната р. Вардаръ. Решение много верно, за стратегиаеската идейност на което, щаба на действуващата армия заслужава вълна похвала,—решение, което сигурно можеше да донесе—щастливъ повратъ въ действията. На другия денъ началника на оперативното отдѣление подполковникъ Нойковъ, узналъ, че щаба на групата Шолцъ иска да отлага отдръпването на тия дивизии (генералъ Бурмовъ билъ на докладъ въ София), попълнилъ следната телеграма:

„Необходимо е да се бърза съ отдръпването на I, VI и Сборната дивизия; съ усилени и непрекъснати маршове, тѣ трѣбва да стигнатъ Скопие преди неприятеля, и съ това да се попречи да ги откъсне отъ другите наши части“.

Щаба на действуващата армия почналъ вече да гледа спокойно на положението*), още повече, че германското главно командуване съобщило за тръгването на две австрий-

* Щаба се противопоставиль категорически на исканието на австрийското командуване — да остане известно време Сборната дивизия въ Албания за съвместно действие съ австрийските тамъ войски.

ски и една германска дивизия, и на германския алпийски корпус. Съ образуването на силните ядра при Велесъ и Щипъ, а особено на онова при Скопие, се е печелило голъмо прен-
мущество за маневриране, за единъ голъмъ контра-ударъ въ
флангъ на съглашенците. Обаче хубаво заповѣданото бѣ
лошо изпълнено. Поради деморализацията, която бѣ се пре-
дала и въ частите на лъвия флангъ на XI и на дѣсния на I
армии, образуването на тия ядра при Велесъ и Щипъ, не
можа да се извърши и оставаше само голъмото ядро при
Скопие, което, ако успѣеше да се организира, щѣше да бѫде
достатъчно за произвеждане на рѣпъкъ въ историята контра-
ударъ въ флангъ и тиль на увлѣклитѣ се северно сърби —
едно истинско копие отъ едновремешнитѣ, по сѫщия те-
ренъ, удари на Иваца и пругаритѣ му върху Васили Бълга-
роубиеца.

Но уви, за нещастие, и това ядро не можа да се образу-
и. На воения съветъ, станалъ на 18 вечеръта, въ Прилепъ, на-
чалникъ щаба на групата Щолцъ, графъ Шверинъ, заявилъ
че Царя билъ изказалъ желание да не се бѣрза съ отсѫп-
ното на Охридъ, Струга и Ресенъ, и командуващия XI армии
генералъ Щойбенъ възприелъ това гледище. Той останалъ
на него даже и следъ като е получилъ заповѣдта за неза-
бавното отдръпване на I, VI и Сборна дивизия къмъ Скопие.
Замѣстникъ главнокомандуващия, безъ да е знаялъ съобра-
женията на щаба си, одобрилъ това гледище, поради което
отдръпването се почнало на 25 презъ нощта и дивизията
успеха да стигнатъ при Скопие едва на 29 вечеръта, за да
получатъ съобщение за сключеното примирие. Ето това
бобавяне 2—3 дена, поради съобразяване съ царското желание,
съставлява вече изхабяването на последния български козъ.

Царското желание, което бѣ изказалъ всѣки българинъ
за да се задържи възможно повече столицата на нѣкогаш-
ното ни западно царство, е било заявено предъ щаба на гру-
пата Щолцъ, който е знаялъ положението и е можелъ да
осветли Царя, че подобно забавяне трѣбва да бѫде условие,
иначе дивизията рискуватъ да бѫдатъ отхвърлени въ Албания.
Най-послѣ, следъ като му бѣ категорически заповѣдано отъ
българското главно командуване, той щабъ трѣбваше неза-
бавно да разпореди за отдръпването. Изказвалъ ли е Царя
подобно желание, не можемъ да знаемъ, обаче отъ тенден-
цията, която лежи въ по-нататъшнитѣ разпоредби (заповѣдни-
тия),

до 4 Прѣславска дивизия — да се оттегли къмъ Кичево, а не
къмъ Велесъ, която генерель Киселовъ не изпълнилъ), личи
германското желание — цѣлата XI армия да тежи повече къмъ
Кичево — Скопие — Косово поле, та при нужда да послужи
за по-нататъшни действия въ Сърбия*).

Изтѣкваме тоя печаленъ фактъ, за да изнесемъ истината
въ случая, която е, че, ако германското командуване е било
искрено въ съобразяването си съ царската воля, все пакъ не
Царь е виновника, а само тоя щабъ, който е счелъ за
стеснително да разясни на Величеството, че забавянето може
да бѫде катастрофално, или просто да игнорира желанието
му и да разпореди нужното, за което сигуръ щѣше после
да бѫде похвалено. На бойното поле царь е стратегията и
отъ нея само трѣбва да се изхожда.

Датитѣ 29 и 30 септември ще останатъ за всѣкога черни,
дълбоко траурни, за българския народъ, — дни на ужасна
ноба, презъ които се изигра последното юдинско хоро за смаз-
ването на хубава България. Когато предателитѣ бунтари оти-
виха за София и братска кръвъ оплска политѣ на Витоша,
тамъ въ Вардарската долина, около склоновете на величест-
вения Шаръ, произлезе друго българско нещастие, сърцева-
зирателно по сѫщностъ, огромно по размѣри и ужасно съ
последици тѣ си. Тамъ три наши юначни дивизии, цвѣта на
нашето войнство, вихровитѣ български полкове, що смачкаха
Тутраканъ и съ редъ победи освободиха цѣла Добруджа, тия
хубави части, само поради несвоевременно изтеглюване, трѣб-
ваше да сложатъ оржие и да станатъ заложници у враговете.

Останали твърдо на мястата си срещу Битоля и въ Албания
и отблъснали неприятелските атаки, тия дивизии, както
споменахме, почнаха да се отдръпватъ едва на 25 презъ
нощта. Когато на 30 септември, тѣ вече разгъваха при
Скопие бойния си редъ, готови да се втурнатъ и режатъ въ
тиль увлѣклитѣ се къмъ Куманово и Царево село сърби, до-
вдигнали аероплана съ ужасната заповѣдь: понеже е сключено

*) Тая именно възможност накарала щаба на действующата армия да бѫде много предпазливъ, поради което, освѣнъ настояванната си по телефона, той изпратилъ и подполковникъ Нойкова въ Скопие за да поиска категорически незабавното отдръпване на дивизията.

примирие, дивизиятъ да останатъ заложници — пленници. Мълния отъ ясно небе, сгромолясване отъ висините въ дънъ земя, едно потресение до парализия — это какъвъ е билъ ефекта отъ тая заповѣдъ!

Вместо победоносно да гонятъ врага, пушки трѣбвало да сложатъ, топове да оставятъ, знамената, шумели победно въ три войни, да предадатъ, и всички, всички, да преклонятъ глава подъ вражеския яремъ, — это ужасната отплата за славнитѣ дѣла на тия славни юнаци! .. И при грозни терзания, при велика душевна мѣка, само за да не станатъ причина съглашенцигъ да навлезатъ въ България, тия 70000 здрави бойци вече се обѣрнаха на огромни тѣлпи отъ убити духомъ хора, конвоирани само отъ стотица африканци.

Офицеритѣ и войницитѣ проклинали участъта си; първите чупили сабитѣ, вторите бѣсно запратвали пушкитѣ въ общите камари. Трѣбвало да ги убеждаватъ да направятъ тежката жертва за спасение на България. Знаменосцитѣ избѣгали, сѫщо и голѣма часть отъ непокорнитѣ, между които и една голѣма група отъ 1 пионерна дружина съ командиръ си подполковникъ Найденовъ (последното станало следъ нѣколко дни). Останалитѣ, множеството около 70000 души здрави юнаци, на които, само да имъ се продумаше да си отворятъ путь за България, щѣха да се втурнатъ като хала и да посетятъ враговетѣ, трѣбаше съзнателно да понесатъ тежкии жребий, да изпиятъ чашата на грозното отчаяние, на духовната мѣка отъ очакващите ги страдания, като заложници въ умразна Гърция. — Дѣлбокъ поклонъ вами доблестни български синове, вие, победители на западъ, северъ и югъ, що поради братска неиздръжливост и умишлено забавяне за отдръпване, вместо съ лаврови, бѣхте наградени съ мъжнически венци! Вечна память на васъ, български орли, угаснали безшумно по пленическигъ лагери, днесъ забравено почиращи въ незнайни гробове по Солунскитѣ околности! ..

Сърцераздирателно зрелице представлявала тогава долината на Вардаръ, тая свидѣтелница на нашата провала, съ камаритѣ отъ шестдесетъ хиляди пушки, съ оставенитѣ паркови отъ стотини топа и хиляди зарядни ракли, съ множество коне, каруци, санитарни линейки, картечници, минохвъргачки, бомбохвъргачки и пр., всички плячка на противника.

Такава била картина на печалното погребение на българската военна мощь, на станалото грандиозно счупване на

великата българска идейност за освобождението на скъпия родън край, ужаснитѣ последици на ужасната коба, що изведнажъ събори надеждитѣ на току освободенитѣ братя. Вече нова робия се надвесваше върху злощастния край, и хилядни въздишки на неизмеримо отчаяние застѣпваша довчерашнитѣ тамъ светли очаквания и радости.

Стреснатитѣ отъ вѣковния сънь духове на славния Санунла, на юнацитѣ Иваца, Елемага, Несторица, Николица, Фрунини и Кракра, — тия нѣкогашни достойни, по сѫщия теренъ, съперници на Василия Българоубиеца, събрани върху конуса на великана Шаръ, обглеждаха намръщено долината на по-юра и заканително клатяха глава, не на заложницитѣ, а въ северо-източна посока, къмъ Кюстендилъ и София, отгдето произлезе огромното нещастие... И плачеха по градове, села и колиби, и кършаха съкрушително рѣце и жадно съ вслушваша не ще ли пакъ ревнатъ топоветѣ, не ще ѝ отново да грѣмнѣ победоносната българска ура. Уви! Македония бѣ загубена; България бѣ вече смазана!

* * *

Милиардни разходи, 40 години общественъ трудъ и венна дейност, геройски прояви на възвишени чувства и стойческо пренасяне на продължителни изтезания; заслугитѣ съ сто хиляди убити и осакатени доблестни български синове; вѣковни идеали и ярки надежди за осъществяване; хубавото и ореола на славата, спечелени въ редъ победни боеве, винко, всичко това въ единъ мигъ се обезличи, събори. Съвѣненна Македония, Добруджа златна, Моравскитѣ предѣли, Нѣломорскитѣ земи, отново станаха бленъ, неосъществима и та путь мечта за обединение на българското племе.

Юначнитѣ полкове, следъ победоносни удари на северъ, западъ и югъ, останали три години по македонскитѣ висове, почакаха изненадата да изгубятъ войната. Загорци, Ямболци, Шейновци и Сливенци, записали по-рано славни дати по Кайлиланъ, Нидже и Чеганъ, и отбили десетки атаки въ Моравско, саморазбили се вече, и не подкрепени своевременно съ достатъчно резерви, не издържаха последния ударъ. Пропинка, въ 3—4 дена, успе да спечали ефтина слава и рѣшителни резултати ...

Пространството по средното течение на Вардаръ бѣ въ изпълнено съ групи отстѣпващи войници, не искащи да

се спратъ, отказвачи да се биятъ, да защищаватъ родната си земя. Следъ като I армия разби английските и гръцки войски при Дойранъ, безредното отстъпване на частите отъ Мсриховско спомогна на противника да заплаши левия флангъ и тя бѣ сѫщо принудена да отстъпи. И при всичко, че повече отъ половината войски стояха още твърдо на мястата си, готови да посрещнатъ врагътъ, по-нататъшна серозна съпротива бѣ вече невъзможна. Пропуснатъ бѣ за всичката момента за една офанзива и оставаше само издръпването на цѣлия фронтъ назадъ, т. е. стигнахме до положение, безъ да бѫдемъ бити, да бѫдемъ тежко победени.

България, въ старо време, е изпадала въ по-голѣми катастрофи, обаче българските военачалници не сѫ прекланяли глава, докато не опитатъ и последното средство за излизане отъ белата, докато все още иматъ войски за последно отчайно нахвърлюване върху врага. Тѣ сѫ прекланяли глава само предъ силата на оръжието и следъ единъ решителенъ бой, когато вече сѫ бивали разбити и за по-нататъшната съпротива не сѫ разполагали съ сили и средства. Иначетъ сѫ дебняли момента за повратъ въ действията, било съ завличане на победителя къмъ клисурите или съ неочеквано нахвърляване отъ нѣкой флангъ. Историята е пълна съ примери на подобна отчаяна решителност, отъ които ще споменемъ следния:

Въ 1014 г., въ очакване на голѣмото византийско настъпление, гответо отъ Василий II цели 11 години, Самуилъ укрепилъ силно отрумишката долина и преградилъ единствения правъ пътъ за Македония. Настъпилия съ голѣми сили Василий срещналъ извѣнредна съпротива и нѣколко дневниятъ му опити да пробие фронта останали безуспешни. Най-после, той прибѣгналъ до последното средство: изпратилъ пловдивския стратегъ Никифоръ Ксифий да заобиколи планината Бѣласица и да удари въ тилъ на българите. И докато отивалъ силенъ бой въ планината, той стратегъ не забелѣзано прехвърлилъ билото и ударилъ въ грѣбъ Самоиловите войски. Последвало грозно разбиване; българите били прѣснати и дали около 15,000 пленици.

Победителя Василий, считайки всичко свършено, изпратилъ сила колона отборна войска, подъ началството на Солунския стратегъ Теофилакта, да навлѣзе въ Македония. Обаче не всичко било още свършено. Юнака Иваца, той неизвестенъ

днесъ за повечето българи и даже за много военни, реши теленъ военачалникъ, за когото ще споменемъ и по-нататъкъ, вместо да се отчае и уплаши, тутакси вдигналъ войските си и се притеckъль на помощъ. Докато Самуилъ задържалъ гърьшилъ фронтално при кр. Струмица, той съ бѣрзъ маршъ се узовалъ въ фланга на гръцката колона, следваша по долината на р. Тракания (по пътя Струмица — Костурино), и стремително удариъ върху ѝ. Последвала грозна сечь, подъ която легнали всички гърци, включително и военачалника Теофилактъ. Тая неокаквана катастрофа, значително надвишаваша българската при Беласица, изведнажъ поправила положението до тамъ. че разгневения Василии, следъ като избѣгъ очигъ на 15,000 пленици българи (на Марино поле при р. Струма), незабавно отстъпилъ долу чакъ при Гюмюрджина (при стария Мосинополъ). — Ето единъ отъ многото примери на отчаяна решителност, който много можеше да ни послужи при пробива на Добро поле, та да не се плашимъ и отчайваме тъй скоро, а тутакси да решимъ да се хвърлимъ и да биемъ противника. На смелия и Богъ помага! Който не рискува на бойното поле всѣкога губи!

Ето защо съставеното у насъ мнение, че слетялото ни нещастие се дължи на нерешителността на висшето началство да подготви по-рано и да предприеме смели действия въ критическия моментъ, на липсата на инициатива у по-долните началници и на недостатъчната доблестъ у нѣкой строеви офицери да загинатъ достойно, но да спрѣтъ подчинените си, е мнение съвсѣмъ близко до истината. За потвърждение, че въ боя всичко зависи отъ началниците, ние ще приведемъ хубавото извѣршено отъ нѣкои части презъ време на пробива:

2 и 3 дружина отъ 81 полкъ (отъ резерва на XI армия), направени отъ генералъ Русева на 15 септември на в. Годъ Козякъ, срещнали отстъпващите групи отъ 2 и 3 дивизии, който ги убеждавали, че всичко е загубено и да се върнатъ назадъ: обаче шопитъ (полка е билъ съставенъ отъ наведените отъ I Софийска дивизия войници) продължили движението и, къмъ 9 ч. вечеръта успѣли да заематъ обекта си.

Указало се, че височината не била укрепена (имало само недовършени окопи въ една линия и за стрелба отъ колене).

Въ непозната мѣстност и въ тѣмнината, дружините починали да се устройватъ за бой. Свръзки по фланговете не

могли да откриятъ, а също и състоящите отпредъ части. Били само предупредени да внимаватъ да не произлезе презъ нощта събъскване съ частите от I Тунджанска бригада, които тръбвало да минатъ край тъхъ, отивайки на задна позиция. Нощта превалявала, но тунджанци не минали, и дружините, считайки, че още има части отпредъ, били изненадани отъ сърбите, които атакували и завладѣли строящите се окопи. Удара е билъ особено силенъ при 8 рота на поручикъ Райчевъ, по западния склонъ на в. Козякъ, обаче шофиръ бързо се съвзели и съ бомби и ножове отблъснали вмъкналия се противникъ.

На сутринта, дружините, видѣли, че по фланговете нѣма наши и че срѣщу имъ настѫпва цѣла срѣбска дивизия, се приготвили за бой. Неприятеля се приближилъ на 150—200 крачки, засѣдналъ въ канаритъ и почнали да засипва защитниците съ куршуми и бомби. Войниците, въ плитките окопи, почнали силно да страдатъ. 8 рота, която имала само 80 бойци (всичките роти били съ слабъ съставъ), загубила около 40 човѣка; въ картечната рота отъ 53 полкъ картечниците били изчупени, прислугата наполовина избита и единъ офицеръ убитъ и двама ранени, обаче, при все това, дружините продължили да се борятъ самоотвержено. Сърбите скочили въ атака, но посрѣщнати стойко тръбвало да се отдръпнатъ и да продължатъ огневата борба. Задълъзвали идящите отзадъ колони на една французка дивизия, ако и вече безъ здрави бмббохвѣргачки, безъ ржчни бомби, подържани само отъ две гаубични оръдия и понесли значителни загуби отъ артилерийски огнь и отъ оня на аеропланните картечници, дружините продължили да спиратъ срѣбското напредване. Къмъ 5 ч. вечеръта, в. Козякъ билъ буквально засипанъ съ неприятелски снаряди, а, къмъ 6 ч., неприятель отново тръгналъ въ атака. По фронта сърбите били кърваво отблъснати, обаче отъ долината се появили други части въ обхватъ и работата съвсѣмъ се измѣнила. Съсѣдната група ямболци и лѣво-фланговата рота на 2 дружины отстѫпили, безъ да съобщатъ, и увлѣкли съ себе си и находящата се отзадъ 21 допълняща дружина. Лѣвия флангъ се указалъ обходенъ. Сърбите отъ фронта, посрѣщнати съ ножъ отъ 7 и 8 роти, отново се върнали, и само привечеръ, когато тия роти, били заплашени съ отрѣзване и почнали да се отдръпватъ, върха билъ завладѣнъ.

Презъ нощта дружини тѣ достигнали в. Кучкинъ камъкъ, гдѣто сварили дошлата тамъ германска егерска дружина, и звели недовършените окопи. На 17, съ редица контраплатки, тѣ цѣлъ день успѣшно отбивали французки и срѣбски картечници и задържали позицията до настѫпването на нощта, когато получили заповѣдъ да се отдръпнатъ на в. Триборъ. Това отдръпване въ тѣмнината вече е било извѣршено безрепко, и 2 дружины, германската дружина и германската картечна рота не сѫ спрели на в. Триборъ. 3 дружина тръбвало на 18-и сама да задържа цѣлъ день противника и привечеръ, обхваната отъ две страни, наスマлко останало да бѫде плѣнена.

До колко е било силно съпротивлението на тия 600 юнака на върха Козякъ, се вижда отъ срѣбския вестникъ „Епоха“ (отъ 19 септември 1919 гд.), въ който, по случай годишнината отъ тоя бой, станалото се величае подъ название „Епopeя Козяка“, а също и отъ помѣстеното въ книга II отъ Военния ни журналъ отъ 1921 г., въ което (по френски източникъ) се казва, че падналия въ неприятелски ржцъ Козякъ е билъ два пъти отнеманъ съ повратни нападения отъ Българите, а също, че при Кучкинъ камъкъ, нашите сѫ произвели нѣколко успѣшни контра-удара и задържали върха.

Къмъ горното ще добавимъ и нѣкои отдѣлни епизоди, произлѣзли на Добро поле:

На 15 септември: а) подръжката на 30 шейновски полкъ, следъ трикратни контра-атаки за отнемане в. Канаритъ, като вече обходена, тръбвало да си отваря путь съ ножове; б) защитниците на Сипкавата височина, следъ редъ контра-атаки, къмъ пладне сѫ били отхвѣрлени; в) събралата се частъ Шейновци на задна позиция, по в. Стоянова чука, подъ начальството на командиря си подполковникъ Дюдюковъ, задържала противника до 6 ч. вечеръта, когато, заплашени съ обходъ, тръбвало вече да отстѫпи; г) контра-атаките на I Тракийска бригада по в. в. Борцитъ, Боровецъ и Венеца, съ които тя успѣ да задържи позицията си тоя денъ; д) 3 дружина отъ 32 Загорски полкъ, когато съседи сѫ вълни вече разнебитени, съ две контра-атаки е отхвѣрлила противника и отстѫпила по заповѣдъ; е) упорната отбрана до 9 ч. вечеръта отъ 10 Родопски полкъ по в. Соколъ, която запържала напредването на I Срѣбска армия цѣлъ денъ; ж) бѣчаяната отбрана на в. Кравица отъ частъ Ямболци, когато, едва къмъ 3^{1/2} ч. сл. пл., когато били вече обходени, на-

пуснали тоя връжъ; з) отнемането на в. Шейновецъ отъ 6 роти отъ 53 полкъ и трите имъ контра-атаки върху настъпващите неприятелски вълни, и и) стойкото държание на 2-тъ дружини отъ 80 полкъ.

На 16 септември: а) Контра-атаките на 21 Средногорски полкъ, съ които противника бил поставенъ въ невъзможност да завладеетъ тоя денъ цѣлата позиция на II Тракийска дивизия; б) двете контра-атаки на подполковникъ Семерджиева, съ две роти отъ 44 полкъ; в) кървавото отбиване на неприятелската атака върху в. Преславъ, отъ 24 Черноморски полкъ, който заношува на позицията си.

На 17 септември: а) силната контра-атака отъ 16 Ловчански полкъ и отхвърлянето на противника, заели вече върха при с. Бешице и б) успешната контра-атака на 44 полкъ при с. Полище, срещу противника, обходилъ вече лѣвия флангъ на II Тракийска дивизия.

Заслужаватъ особено много да се отбелѣжатъ действията на 6 коненъ полкъ (влизашъ въ състава на окапционните войски на Македонската областъ), пратенъ да пристигне отстъплението и да прегради неприятелското настъпване по лѣвия брѣгъ на Вардаръ. Тоя юначенъ полкъ, известенъ съ решителните си действия още отъ Добруджа, воденъ умело отъ храбреца си командиръ полковникъ Войниковъ, издържа редъ ариергардни сблъсквания отъ позиция на позиция, давайки възможност да се изтеглятъ оръдията, обозите и изостаналите войници, и примирието го свари на позиция, все още готовъ за бой, около Царево село.

Знаменателно бѣ сѫщо и отстъпването на 1, 6 и Сборна дивизии къмъ Скопие (поменато по-горе), при което частите запазиха пъленъ редъ и спокойствие, макаръ че по петитѣ имъ да вървеше противникъ. З Софийска бригада, оставена за общъ ариергардъ, съ ежедневни боевые, прикриваше отстъпването, и, при една контра-атака, плени италиянци 1 офицеръ, 64 войници и 4 картечници. При Скопие 1 Софийска дивизия спокойно се разгъна въ боенъ редъ, обаче въ това врѣме я свари заповѣдъта — да сложи оръжие.

Всички тия прояви на решителностъ, презъ днитѣ на катастрофата показватъ, че по-голѣмата часть войници, колкото и да сѫ били недоволни и зле настроени отъ по-рано, при опасността за отечеството, сѫ се явили юначи борци. Тѣ говорятъ за повдигнатата морална стойностъ на частите предъ

неприятелски ударъ, която е позволявала да се подготви и направи опитъ, за да се отхвърли противника; че е било възможно, съ предварително съсредоточени резерви задъ заплашения участъкъ, да се биятъ зле съглашаници; че високото началство твърде много е подценявало моралната стойностъ на частите, до степенъ да не счete за нужно да подготви за всѣки случай единъ нападъ. Тѣ свидетелствуватъ сѫщо, че малко сѫ били българските началници, що отъ страхъ или подхълъзване сѫ турили револверите въ кобурите и сѫ допуснали да бѫдатъ завлечени назадъ; че почти всички сѫбли готови да се противопоставятъ срещу вражеския напоръ: да биятъ, или да загинатъ. У решителните началници всѣкога ежествуватъ доста духовни врѣзки съ подчинените, за да повлияятъ върху последните да отиватъ подиръ тѣхъ. А единъ смелчакъ улича сто, стотѣхъ — хиляди. Прѣзъ най-опасните кризиси, една само дружина, хвърлила се решително, може да даде начало на силенъ ударъ, да донесе повратъ въ действията. Едно висше началство, готово да срещне опасността, нѣма да изпусне момента за единъ решителенъ, да еко ще би и отчаенъ, ударъ. То не би се помирило съ нещастието, докато не направи и последния опитъ да бие противника. Като примеръ за това ще приведемъ последните действия на военначалниците на нѣкогашното ни Западно царство:

„Следъ смъртта на Гаврила (синъ на Самуила), Василий Българоубиеца, следъ като бѣ покорилъ цѣла северна България (Тракия е била по-рано въ негово владение), и западното царство е включвало въ предѣлите си само: Софийско и Пловдивската мѣстностъ при Витоша, Рила, Перинъ, Бѣласица, Мъгленски планини, западна Македония и Албания, той тръгналъ съ силна войска, за да довърши окончателно това царство. Вмъкналъ се въ Мъгленско и превзелъ тамошните крепости, той се насочилъ къмъ центъра на Македония. По пътя грабилъ, палилъ, разорявалъ, ослепявалъ, съ което винаги ужасъ и трепетъ въ страната. Царь Иванъ Владиславъ попискаль да влезе въ преговори за миръ, обаче войнствените болари, начело съ Иваца, се възпротивили и борбата отново започнала. Тръбвало вече малочислената българска войска, претърпяла по-рано нѣколко поражения, да почне борба на смърть и животъ съ многочислената, добре въсържана и предвидана отъ самия Василий, гръцка армия, която била засилена съ значителни руски и грузински отряди, изпратени въ помощъ отъ сродника му, руския владетель. Тъй че България

била почти на издъхване, обаче именно това запалило юнаците и тършили да умратъ или да биятъ императора.

Родолюбивитъ военачалници: Иваца, Несторица, Елемагъ Николица, Драгомъжъ и Кракра, начело съ царския синъ Фружињъ, запалили бойния духъ у войските, надъхали ги съ отчаяна решителност и ги повели на смърть. Отъ плацдарма си: Охридъ — Прилѣпъ — Велесъ — Кичево — Скопие, тъ започнали удивителни, по идея и изпълнение, маршъ — маневри по вътрешни линии и, съ неочеквани удари въ разни посоки, успели да биятъ нѣколко пѫти Българоубиеца и да го заставятъ да отстъпва. Когато Българоубиеца отивалъ за Дурацо, войските му оставени въ Пелагония (Битолско), били издебнати и до кракъ унищожени отъ Иваца, и Василий, отъ страхъ да не бѫде самъ бить, трѣбало да отстъпи долу чакъ при Солунъ. Тръгналъ следната година за покоряване на Кастроия (Костурско), той билъ пакъ издебнатъ и поразенъ силно, и трѣбало отново да се върне при Солунъ. Тръгналъ другата година да завладѣе Струмица, той пакъ потърпялъ неуспехъ и отново билъ заставенъ да се върне. Настигълъ за покорението на София, и тоя пѫтъ трѣбало да се откаже отъ операцията. Неуспешно се свършила и обсадата на Перникъ, гдето юначия Кракра отбилъ всичките му нападения. По тоя начинъ Василий най-после трѣбало да се откаже отъ завладѣването на средня и западна Македония, и оттеглилъ войските си въ южна Тракия.

Положението на западното царство се поправило до толкова, че Иванъ Владиславъ билъ вече въ състояние да предприеме операции къмъ Адриатика и да обсади важния градъ Дурацо, гдето отъ измѣнническа ржка билъ убитъ. И може да се каже, че благодарение на тия военачалници, които не сѫ се разколебали и предприели отчаена борба, по средствомъ постоянни напади върху значително по-силния противникъ, Западното царство се запазило още 4 години. Катастрофата, произлѣзла само следъ убиването на Ив. Владислава, когато партията на противниците на войната, начело съ царица Мария, патриархъ Давидъ и воеводата Богданъ, повикала Българоубиеца и му предала всичките крепости, включително Охридъ и София. Военолюбивата партия, останала малочислена, се приготвила за отчаяна съпротива и подъ предводителството на царския синъ Фружина, Николиинъ и енергичния Иваца, се оттеглила въ албанските гори и про-

дължавала да действува. Неукротимия Иваца се съпротивлявалъ дълго, и, като видѣли, че не ще могатъ да го покорятъ въ оръжие, гърцитъ прибѣгнали до хитростъ. Въ единъ празникъ дошелъ му на гости Солунския стратегъ Евстатий Дафномилъ и съ измама успѣлъ да ослепи юнака.

Ето едно положение, което е било извѣнредно по-тежко и по-безисходно, отколкото произлѣзлото следъ пробива на Добро поле; ето по какъвъ начинъ нашитъ стари сѫ посрещали бедата и се борили до край. А ние?.. останахме зрители по цѣлия фронтъ, отъ Бѣло море до Висока чука (на Вѣласица) и съ р. Черна до в. Топъ въ Албания, когато само едно помръдане напредъ, щѣше да накара противника да се спре и да почне да осигурява фланговете си.

Не е вѣрно, че съглашенцитъ сѫ обладавали високъ духъ. Макаръ хранени и облечени добре, и въ тѣхъ продължителното стоеене на фронта, далечъ отъ родните прѣѣли, вече бѣ донесло силно разколебаване. Сърбитъ били отчаяни да видятъ скоро отечеството си; гърцитъ, вкарани почти насила въ войната, се плашили да не бѫдатъ въведени въ решителни акции, и за високия имъ духъ не можало дума да става. Обаче тамъ бѣ енергичния генералъ Д'Епере, който разбралъ лошото състояние на войските, замислилъ да го поправи съ единъ решителенъ ударъ върху противника. Той надействуvalъ да му се дадатъ достатъчни средства, подготовкъ операцията, заинтересовалъ подчинените си, и, като влѣль самоувереностъ въ войските, тласналъ ги за атака^{*)}. У насъ липсваше човекъ, който да подгответи операцията, да направи нужната групировка на силите, да разведри атмосферата на одремването, да разпали самоувереността и да бѫде готовъ съ войските да отговори на удара съ ударъ. Липсваше ни вождъ смѣлъ и просвѣтенъ, който, поне презъ време на катастрофата, да поеме отговорността и да вземе възро самостойно решение, съ голѣмъ размахъ. Щаба на действащата армия попадна на истинското решение, едва на 23 септември, когато заповѣда да се образуватъ силни ядра при Щипъ, Велесъ и Скопие, обаче германското командуване занѣсенѣ съ изпълнението.

^{*)} Огъ българските бегълци той е добре знаялъ ниския моралъ на войските на отбраната и обладавалъ точни сведения за състава и разположението имъ.

Да, липсваше ни решително и просветено командуване, което предварително да изготви плана за действие, или, пъкъ, въ началото на пробива, да реши общъ контра-ударъ, поради което се даде възможност на противника да спечели ефтина слава. Иначе, когато щъха да почнатъ да се групиратъ частите, то поветъ, картечниците, минохвъргачите, взети отъ други участъци, когато се видеше, че сила се събира и се готови ударъ самоувереността щъше да порастне до пълна решителност по всъки начинъ да се бие противника. Тъй обикновено става тия нѣща, особено предъ очевидната опасност за отечеството, когато е необходимо да се отива на краенъ рискъ, а не да се чака противника да се наложи.

Врагътъ предъ очитъ ни копаеше гнѣзда за новите си батареи, влачеше далекобийните си топове, ползваше по шъли дни снаряди съ камиони, маневрираще съ частите си, а ний, като хипнотизирани, гледахме на растящето зло и съзни, като хипнотизирани, гледахме на разположение изтегнато по първата това оставихме бойното си разположение изтегнато по първата линия и точно споредъ установилия се шаблонъ: всъка дружина, всъки топъ, картечница и минохвъргачка непременно при своята част. Ний забравихме, че на заплашеното Добро поле дружините сѫ малко и броятъ всъка по 500—600 души, че по цѣлия Мориховско-Мъгленски участъкъ се намиратъ само 151 топа срещу нѣколко пѫти повече у противника. Врагътъ бѣ вече поставилъ тежките си батареи и притеглилъ частите си срещу Добро поле, а ний, при заблуждението за посоката на удара къмъ Прилепъ, германското, а следователно и нашето командуване не счетоха за нуждно да групиратъ централно и по-близо резервите, отгдето да можатъ, споредъ нуждата, да се насочватъ напредъ и по странините. Когато вече противника се бѣ вмѣкналъ безразсъдно въ човала и рискуваше да бѫде пометенъ съ ударъ отъ фланга, тѣ наложиха пасивност на незаангажираните въ боя 4 Прѣславска и 302 дивизии, когато тѣхното малко по даване въ източна посока щъше да накара противника ту такси да бѣга.

Изобщо казано, ний се примирихме единъ видъ съ очакваното зло, предоставихме всичко на случая, дано противникъ не атакува, дано нѣкакъ и тоя пѫть той бѫде отхвърленъ. Когато пъкъ пробива произлезе, гледахме да кърпимъ фронти, мжихме се съ пелеативни мѣрки да спремъ вражеския успехъ, съ което още повече му спомагахме, и съ това допуснахме да се разрасте озлобяването у чиновете на подхлъзналиятъ се

и зложеланието имъ да не искатъ повече да се биятъ и да се отдаватъ всецѣло на отрицателните качества, насадени отъ продължителното истезание, отъ лошите слухове и зловредни агитации. Забравилите се съглашеници вече се спускатъ къмъ Вардаръ, когато, ако се ударяха въ флангъ, тукъ щъха да се спратъ и да изгубятъ спечеленото преимущество. Германското командуване не посме да направи това, и нашето не му се наложи.

Войските ни имаха тогава нищожна маневрена способност, поради което не бѣ възможно да се предприеме настапителна акция", — заявяватъ нѣкои, обаче забравятъ, че подобна акция имаше достатъчно време да се подготви и да нѣмаше да има за цель да се отива на Солунъ, а само да се извѣстятъ на 3 дена, колкото да се застави противника да се отдръпне спре. До колкото е извѣстно, конския съставъ, особено конните, е билъ почти попълненъ и достатъчно охраненъ (още 10 августъ щаба на действуващата армия е телеграфиранъ спре изпрашането на добитъка на далечна паша, а следователно, и да се върне изпратения по-рано). Храна и фуражи имало достатъчно; бойните припаси били въ комплектъ и всяка дума всичко е било достатъчно, за да се спомогне нашеенрената способност на частите. Ше рече, че недостатъкъ се е считалъ въ живата сила, въ степента на моралъ у офицерите и войниците. Обаче повдигането на тая сила бѣ въ ръжетъ на началниците, въ основа умелото и тѣхното въздействие върху подчинените. Самоувереността и куражъ на високото началство бѣрзо се предаватъ по-долните; затуптялото отъ патритическа жаръ началство сърце неминуемо разтува и основа на подчинените. У разколебаниетъ началници, даже и при пълна маневрена способност на частите, упѣхътъ всъкога е равенъ на нѣщо. Имаше се на разположение не по-малко отъ 15 дена да се заплати Огъня, да се настроеи войнишката душа да е готова за момента. Голѣмата опасност се разбираше отъ всички и върху нея именно трѣбаше да се наближи отъ началството, за да се запали и удвои рѣшителността за самопожертвуване, като, въ краенъ случай, се приближи и до най-строги мѣрки. И тогава, ако ли трѣбаше да се мѣкнатъ щъха да се мѣкнатъ отъ войниците, ако ли да се носятъ, щъха да се носятъ на рѣже, ако трѣбаше да се гладува нѣкой денъ, щъха безропотно да

гладуватъ всички (условно гладуване, поради ранцевия запас), и всичко щеше съзнателно да се вдигне за посрещането на противникътъ, та поне съ времения успехъ да се отстрани голъмата опасност за отечеството.

Че моралното състояние не бѣ тѣйлошо се доказано отъ изпратенитѣ слѣдъ пробива на подкрепа: 14, 16, 77, 49, 53, 54, 66, 81, и 87 полкове, които отидаха и се биха, за да преградятъ пътя на противника, и не тѣхна е вината, че неуредба на командуването и поради късното имъ и частично изпращане, не можаха да спратъ противника.

За по-ясна представа на онова, което може да стане при единъ опитъ да спремъ противника, ще възпроизведемъ следната обстановка: Противника, вмѣкналъ се следъ пробива въ планинитѣ на Мориховско, съ обѣрканитѣ си и силно изморени части, съ останала тежка артилерия по южнитѣ склонове на Мѣгленско, при невъзможността да си подзоватъ достаътъчно огнестрелни припаси по стрѣмнитѣ и тѣсни пътища, и въобще съвсемъ още неуреденъ, преживѣва най-очаквана криза—да попадне подъ страшния въ планинитѣ фланговъ ударъ. Въ това време, XI армия (на Битолския фронт) подъ прикритието на 4 Преславска дивизи, решава да тръгне съ 302, 1 и 6 дивизии и, съ 60000 си маса да нападне съ съглашенските части около Битоля и да продължи по-нататък въ югоизточна посока. Едновременно съ нея, минаватъ на същевременно и I, II и IV армии отъ севѣръ и изтокъ. Съглашенцитѣ, изненадани силно, съ вече принудени да спратъ напредването къмъ Вардар, да се отдръпнатъ или най-малко да ослабятъ фронта и да осигурятъ заплашениитѣ си флангове. Съглашенската операция къмъ северъ е спрѣна, което ще рѣче—загубена, а новата й подготовка ставаше въпреки на време, което можеше да се използува за почване преди вори на по-износни условия. Така можеше да бѫде, обаче за жалост това не стана, и за проявената инертность и духовен бѣзсиле, които ще отбѣлжели историята, има много да напомнятъ иднитѣ поколения. Ний видѣхме, слѣдъ пробива на неудовлетворителното физическо и духовно състояние на съглашенските войски и се червяхме отъ срамъ, че се оставихме да ни побѣдатъ, когато достатъчно бѣ да се предприми крачка напредъ и да се ревне пакъ българската ура, да бѫдатъ принудени за всѣкога да се откажатъ отъ желания

да пробиятъ фронта, а даже и да си отидатъ. Имали биле и артилерия и аеропланни ескадри, обаче всички тия машини изведнажъ щѣха да изгубятъ значението си, предъ живата сила, която би израсла съ налета на нѣкой нашъ флангъ.

Нащитѣ стари военачалници, при съзnavане на лошото състояние на войскитѣ и при липса на шансове за успехъ, биха се колебали да свършатъ войната, а ако това е невъзможно, то, съ крайни усилия, съ една извѣнредна строежъ и въздействие върху подчиненитѣ, биха се помъжили подгответа силенъ нападъ, даже и при най-голъми рискове. Вроденото у тѣхъ подушване на опасността, би ги направило да дадатъ последънъ рѣшителънъ бой, съ майсторски маневриране, съ заблудяване на противника и съ неочекано върху му нахвърляне. Тѣ не биха се помирили съ безнадежното да чакатъ противника да се приготви предъ очите имъ и да дойде да ги бие, а, или биха го изпрѣварили съ удара си, или биха му устроили сюрпризъ, та, когато почне боевъ, да го изненадатъ съ ударитѣ си.

Войскитѣ ни, въ старо време, благодарение на хитрия и смѣлъ начинъ на действие, почти всѣкога съ оставали побѣдители. И нѣма да сгрѣшимъ, като кажемъ, че ако начало на войната, въ 1918 г., стоеше единъ старъ нашъ войнъ, то, по същата на вкоренилия се навикъ за маневриране, пробива на Доброта и безрасѫдното съглашенско увличане въ Мориховско, биха му добрѣ дошли, за да струпа по фланговете съ същите ядра и да унищожи противника. Тѣй щеше да бѫде същото, тѣй трѣбаше да бѫде и сега, обаче това не стана. Двогодишната пасивностъ бѣ успѣла да изтика маневрирането и да наложи духовната неподвижностъ у началството, оная хитрия на волята, на творческия интелектъ, безъ който постигането е невъзможна. Когато овчаритѣ спятъ дѣлбоко, съвсемъ не е мѣчно на вѣлкътъ да издебне момента и да издава стадото...

Градешница, като ариергардъ на 5 Дунавска дивизия. II Тракийска дивизия, остатъците на I Тунджанска бригада, 16, 51 и 81 полкове се групираха на лъвия бръгъ на р. Черна за нова противопостава, заедно съ IV Преславска дивизия. Обаче вече нищо не помагаше. Безредието се предаде и въ отстъпващите части на победоносната I армия, които не поискаха да останат на Беласица и се опътиха безредно къмъ Берово — Пехчево. II армия, намираща се на Беласица, тръбваше да загъне дългия си флангъ къмъ Огражденъ и остана на позицията си, както и далечната IV армия. По-нататъшното отдръпване на частите, ако и да бъ извършено въ удовлетворителенъ редъ, обаче въ сраженията около Вардара войските бъха слабо устойчиви. Следъ като съглашенцитъ се прехвърлиха на лъвия бръгъ на р. Черна, на IV Преславска и II Тракийска дивизии, на I Тунджанска и Сборната на полковникъ Цонкова бригади и на трите германски егерски дружини бъ заповъдано да се отдръпнат при Велесъ, гдето да прикрият посоката къмъ Скопие и онай презъ Овче по耶 къмъ Куманово и Страницъ. Обаче IV Преславска не се спре и продължи на северъ.

Противника, следъ като отхвърли изпратените подкрепления при Градско и Криволакъ, бъ задържанъ три дена при Велесъ, а сръбските части по Овче поле бъха приурдени да настъпват по- внимателно и да намалят увирането си. I Тунджанска бригада влезе въ бой при гр. Св. Никола, като ариергардъ по пътя за Куманово, а 6 коненъ полкъ постепенно задържаше противника по пътя Щипъ — Царево Къмъ 28, отстъпващите ни колони по посока Страницъ — Кюстендилъ, Щипъ — Царево село и къмъ Берово — Царево село бъха вече уредени и взети въ ръце. IV Преславска и II Тракийска дивизии, I Тунджанска и Сборната бригади, застанаха на позиции около Куманово, а германските егерски баталиони — по долината на Морава. I Балканска бригада, при новоназначен командиръ полковникъ Георгиевъ (К.), води бой на 29 юни сърбите при Царево село и не ги допусна да навлъгатъ въ България. Полковникъ Георгиевъ ако и раненъ, не напусна бойното поле.

Войските, къмъ деня на примирянето, имаха следното положение:

а) 1, 6, 302 и Сборната дивизии въ отстъпване къмъ Скопие;

ГЛАВА XI.

По-нататъшния развой на катастрофата-позорътъ

Както видѣхме, 2 Тракийска на генералъ Русева и Сборната на генералъ Ройтера дивизии*) се помъжиха да се противопоставят и на 16 и 17, обаче положението не можа повече да се поправи. На 17, безредието и деморализацията въ 3 Балканска дивизия вече достигна у войниците до явно нежелание да се спратъ и биятъ. Ако до това време бъгите страхливци, отъ тоя денъ се започна срамътъ, онова, побуждано, отъ скриващите се до тогава злоумишленци, младѣлски клеврети, нарочно отстъпване на цѣли части, за да се направи невъзможна по-нататъшна съпротива, — престъпление вече равносилно на едно предателство. Окаяниците увљъкоха следъ себе си и други окаянници, и долината на Вардара се изпълни съ тълпи бунтари, постоянно увеличаващи се отъ нестроевите и съ всичко що бъ рекло „назадъ“; искаше само „по-скоро въ България“.

Същият 17, 2 Тракийска дивизия и онай на генералъ Ройтера бъха издърпани отъ корпусния командиръ на лъвия бръгъ на р. Черна и съ това бъ открыта за противника првата посока къмъ Вардара, което му даде възможностъ преследва безредно отстъпващите и да заплаши сериозно лътъ на I и XI армии. Следъ 5 дена вече, Огражденъ, Пловдивъ, Малешевска планина и южните склонове на Осоговецъ, бъха пълни съ бегълци и, съ накладените по тъхъ нъвове, приличаха нощемъ на огромно пиршество на иные диво племе. Жалките остатъци отъ 2 Балканска бригада се спрѣха при Криволакъ и Щипъ, за да продължатъ отново безредното отстъпване. 3 Балканска бригада на генералъ Петрова, запазила редътъ и дисциплината, отстъпчи по завѣдъ, едва на 21, и води бой съ противника по планината

*) Дивизията на генералъ Ройтера бъ формирана на 16 юни отъ 2 Тунджанска и отъ Сборната на полковникъ Цонковъ бригади.

б) 4 и 2 дивизии и 1 Тунджанска и Сборната на полковникъ Цонковъ бригади, около Куманово;

в) 5, 9 и Планинската дивизии между Царево село и Пехчево;

г) II армия по Бѣласица, предъ Демиръ-Хисаръ и Струеъ, и

д) IV армия между Тахинското езеро и морето.

Това положение бѣ крайно несгодно и много опасно при единъ съсреточенъ неприятелски ударъ, обаче то можеше още да поправи положението, ако 1, 6 и Сборната дивизии успеяха да дебуширятъ отъ Скопие къмъ Овче поле, както и ако ли пристигнаха идящите германски подкрепления. Обаче не стана нито едното нито другото. Вмѣсто това, засилени групи на напусналите строя бойци и хиляди нестроеви, съединени въ бунтарски банди, почнаха да буйствуватъ въ тилъти, даже да заплашватъ съ събарянето на държавния строй. Една частъ мина презъ Кюстендиль и малтретира членовете на щаба на действующата армия, друга се опожти отъ Горна Джумая за Радомиръ, гдето разграби армейските складове и направи голѣми пакости на жителите.

Освободения отъ затвора земедѣлчески лидеръ А. Стамбoliйски, пратенъ отъ правителството да уговори бунтарите подъ влиянието на земедѣлеца Райко Даскаловъ, се пристъпди къмъ тѣхъ въ качество на президентъ на обявената република, а последния за главнокомандуващъ, съ началници щаба артилерийския подофицеръ Георги Дамяновъ, и всички потеглиха за София да наложатъ републиканско управление.

Рѣката ми трепери пишейки тия редове; чувствувамъ се смазанъ подъ тежките впечатления отъ произлѣзлата грозитя, отъ она ужасенъ актъ на първо по рода си, отъ освобождението на Бѣлгария, братско сблъскване и проливане на родна кръвъ въ Владайското дефиле, гдето бунтарите, пресечнати отъ частите на Софийския гарнизонъ, бѣха разбити, прѣснати и заловени. Злото бѣ смазано, обаче, водителите А. Стамбoliйски и Р. Даскаловъ успеха да се скриятъ.

Ето какъвъ печаленъ завѣршекъ имаша за насъ Свѣтът на война; ето умопомраченето до което бѣ достигнато бѣлгарина, когато противника побѣдоносно навлизаше въ родните му предѣли; ето какъ престѣпниците юди водили слѣдъ себе си враговете, отваряха имъ свободенъ достъпъ

въ родните предѣли, и, съ междуособищата въ страната, искаха да спомогнатъ за да се тури кръсть на Бѣлгария.

Бѣлгарина никога не е постѣпвала тѣй нико къмъ отечеството; дѣдитѣ ни, щомъ се е появявалъ външенъ врагъ, сѫ забравяли раздори и вѫтрѣшни борби, и дружно сѫ се опълчавали за посрещнегто му. Отъ историята ще спомѣнемъ само два подобни случая.

Слѣдъ убийството на Асенъ I, се възкачили на престола убийца му Иванко, което донесло междуособица въ Бѣлгария, отъ която поискашъ да се възползува грѣцкия императоръ Алексий. Подъ предлогъ за помощъ на Иванка, той пратилъ, подъ началството на Камица, отборни войски за Тѣрново. Отъ грѣцките лѣтописци се вижда, че тия отборни войски, когато стигнали до балканските клисури, въ които тѣрцитѣ сѫ били толкова пжти катастрофално разбивани, не искали да навлѣзатъ въ Бѣлгария, и, като се изплашили да не бѫдатъ пакъ нападнати, втурнали се безредно да бѣгатъ, като че нѣкой ги преследвалъ по петитѣ. Слѣдъ тая несполука, императоръ Алексий самъ повелъ многочисленна войска, обаче, дошелъ до бѣлгарската граница, легионите му отново отказали да навлѣзатъ въ планинските клисури и се разбѣгали. „Каждѣ ни водишъ ти и съ кого трѣбва да се биемъ? Малко ли пжти сме ходили по тия планински пжтища и не само никога не сме достигали нищо добро, но едва ли не ногивахме всички. И тѣй вѣрни се незабавно, вѣрни се и ни запеди въ нашата страна!“—Така казва грѣцкия лѣтописецъ, който за да се скрие истината, че легионите дѣйствително сѫ били нападнати и обѣрнати въ бѣгство, поставя за причина: *само страхъ отъ възможна опасностъ, поради който тия отборъ войски се спуснали да бѣгатъ, като че ли нѣкой ги преследва и поразява съ всъкакво оръжието.* Въ сѫщностъ, бѣлгарската войска и население, ако и въ междуособица, предъ очевидната опасностъ за отечеството, сѫ се опълчили срещу врагътъ и двата пжти сѫ го смазали въ балканските клисури.

Презъ време на Ивайла, когато византийците бѣха въззначиши на тѣрновския престолъ протежето си Иванъ Асенъ III, а Ивайло се е борилъ да отнеме престола, грѣцкия императоръ Михайлъ, изпратилъ въ помощь на Асенъ силна войска за Тѣрново, обаче и тоя пжть размирениетѣ бѣлгари се

опълчили срещу външния врагъ и, на 17 юли 1280 г., унищожили тая колона до кракъ. Следъ месецъ, императора изпрати нова войска, обаче и тя е била унищожена на 15 август въ клисуритѣ на Сръдна гора.

Така е било всѣкога при опасността отъ вражеско нападение. На кѫщата и имуществото си българина е гледалъ, но и сега гледа, като на миниатюрана държава и това си попа и сега гледа, като на миниатюрана държава, на благото на ниятие той пренася върху общата държава, на която той е преданъ и се чувствува напълно свързанъ съ интересите й, а отъ тамъ вече — и родолюбивото чувство и съзнаването на дългътъ къмъ отечеството. Когато той даже е недоволенъ до озлобяване отъ съществуващия редъ, когато е готовъ и на най-крайни постъпки, достатъчно е само да му се посочи, да му се разтълкува добре неминуемото зло, та да се убеди, че действително държавата и общото и частно домакинство сѫ застрашени, за да проблѣснатъ у него залозитѣ на доблестенъ защитникъ . . .

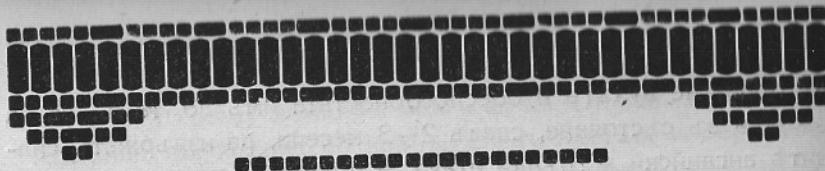
Ето защо, и при катастрофата на Добро поле, когато около десетки хиляди бунтари извършваха предателство, не искаха да се противопоставятъ срещу противника и стиваха да съборятъ държавния строй, други 350,000 верни синове на отечеството продължаваха да оставатъ съ гърди срещу него приятеля. Ето защо, престъпното деяние отъ малцинството предатели не може да бѫде отнесено за смѣтка на голѣмата маса доблестни български борци. I Софийска дивизия, презъ цѣлата война, никога не се разколеба (освенъ веднажъ 25 Драгомански полкъ при преминаването презъ Дунава за Ромъния), защото тамъ бѣха коравите шопи, при здравата ръжка на генералъ Недѣлковъ. Въ Сборната дивизия, дошла отъ Добруджа и тикната въ Албания, най-зле облечена и трудно продоволствувана, поради което бѣ и най-недоволна и постоянно роптаеше; въ 6, 7, 8, 10, Планинската и Македонска дивизии, въ всички тѣхъ имаше роптания, но не и бунтове, и до край останаха върни на дълга си, благодарения на воинишкия патриотизъмъ и на заинтересоваността и служебните такъ на началниците: генералитѣ Кантарджиевъ, Поповъ, Тасевъ, Богдановъ, Петровъ, Сапунаровъ и Златаревъ.

Първоначално, въ частитѣ на 9 Плѣвенска дивизия имаше опити за непослушане и бунтъ, даже единъ видъ комплotti, обаче смѣлия генералъ Вазовъ не се поколеба да пристигне и до крайни мѣрки, и сполучи да успокой войниците,

да повдигне духътъ и боеспособността имъ до тамъ, за да бѫдатъ въ състояние, следъ 2—3 месеца, да издържатъ силните английски и гръцки атаки. 5 Дунавска дивизия, въ която работата бѣ стигнала до явно бунтуване (следъ катастрофата на Яребична), и тя се бѣ вече успокоила и остана твърдо на позициите си срещу гърцитѣ. 4 Прѣславска дивизия на генералъ Киселова, тѣй славна съ боевѣтъ си въ Добруджа и дошла на македонския фронтъ ужасно озлобена за загубата на скъпия български край, ако и попълнена съ голѣмъ процентъ турци, албанци и даже гърци, и тя остана твърдо на позицията *). Нарушила първоначално реда при отстъпването, тя можа да стигне до Куманово готова за бой. Най-после, и въ 2 Тракийска дивизия, съ пристигането на новиятъ началникъ генералъ Русевъ, се е почнало да се работи силно за подигането на духътъ и боеспособността на частите (споредъ заключението на назначената анкета по действията на тая дивизия на Добро поле).

Искаме да изтѣкнемъ, че българина е билъ и ще остане и за напредъ горещъ патриотъ и отличенъ войникъ, снабденъ съ залозитѣ на веренъ служителъ на отечеството, съ неоценимите качества на самоотверженъ борецъ, съ онай несъкрушима сила при нападитѣ, проявена тѣй мощно при открититѣ атаки на твърдинитѣ и на силно укрепенитѣ позиции презъ Балканската и Свѣтовна войни. Голъ, босъ, крайно зле храненъ, три години не смѣняванъ отъ бойната линия и при усилената престъпна дейностъ отъ злосторниците, той все пакъ устоя, презъ последната война, на поста си, почти еднакво съ съюзниците, които при подобни лоши условия и при липса на достатъчно въоръжение не биха могли да издържатъ даже една година . . . Полобно чисто войнишко чело е недосегаемо за позорътъ извършенъ отъ престъпниците и българската честь и слава все още оставатъ незапятнени, за да се предаватъ на поколенията отъ родъ въ родъ, като ония, презъ времето на Крума, Симеона, Самуила, Асъновци и гръко-изтребителя Калояна. Ако и победени, враговете дълги години иматъ да помнятъ добруджанските ни урагани, онай триголицна упоритостъ по македонския фронтъ, атаките и контратаките по Мъгленско, Каймакчаланъ, въ завоя на Черна и около Дойранъ!

*) При намирането ѝ на позиция около р. Черна имало случай на избѣгване отъ млади воиници, обаче взетитѣ мѣрки прекратили повторянето.

ГЛАВА XII.

Има ли предателство на Добро-поле.

Да се хули е лесно, стига само да съществува желание, обаче да се оправдае самъ охулени обикновенно е много мъжко, както това се вижда отъ французката поговорка: „Клеветете, клеветете, все ще остане по нѣщо“. Хулитъ, хвърлени отъ вънъ, като непременна последица отъ умразата къмъ единъ народъ, или отъ желанието да се потули собствената вина, не се подаватъ на опровержение и много мъжко се спиратъ, обаче реагирането срещу имъ е отъ голъмо значение за общественото мнение у всѣки народъ. Ето защо ще се помъжчимъ, за самитъ настъ, да поразчекаме въпроса и да видимъ — имало ли е действително предателство при пробива на Добро поле и въ какво се е то изразило.

Както е известно, моралното подхлъзване на българските части презъ 1917 г., а особено презъ първата третина на 1918 г., бѣ твърдѣ голъмо, даже до опити за бунтуване и единични атентати. Защото търпенето бѣ вече задминало границата на възможната физическа и духовна износливостъ; защото крайно неблагоприятнитѣ усилия за обдържането на войските все повече нарастваха, а пъкъ много началници се указаха слаби да влияятъ и подкреплятъ подчиненитѣ си въ пътя на добросъвестното носене на дългътъ, да се борятъ успешно съ агитациите и подстрѣкателствата на злосторните. Омръзването бѣ се обърнало въ ужасно отвръщение къмъ продължителната война, до едно болестно състояние, обзело войнишкото същество. Достатъчно бѣ да се яви, кой и да е, да говори срещу тая война, за да биде най-жадно изслушамъ. Особено злѣ бѣха настроени върналитѣ се отъ отпусъ войници, видѣли съ очитѣ си покварата въ страната и надъхани революционно отъ разни агитатори и емисари, майсторски използващи тежкото имъ настроения при връщането обратно на фронта, за да сънятъ у тѣхъ съмето на деморализация.

Тръгнали отъ кѫщи при писъкътъ и окайването на съпругите и презъ всичкото време слушали въ вагоните натякванията на съпътниците, войниците стигаха въ частите си напълно подготовени за противопостава и бунтове. Обаче, българската трезвостъ не имъ допускаше подобни крайности и почти повечето успѣваха да задавятъ у себе си горчевината на впечатленията, да забравятъ заканите, съ които се връщаха. По-трудна бѣ работата съ партизаните на земедѣлците, шо, при отиване и връщане отъ отпусъ, считаха за дѣлгъ да посѣтятъ земедѣлческите лидери въ Софийския окръженъ затворъ, да имъ докладватъ за положението и да получатъ инструкции по престъпната си дейност на фронта. Тѣй или иначе, озлобяването все повече растеше, а не се вземаха ефикасни мѣрки за да се подобри положението, да се премахне благоприятната почва за агитациите и подстрѣкателствата.

Смѣната на правителството, въ 1918 г., внесе известно успокоение у войските, обаче все пакъ останаха части силно разколебани и угнетени, при парливото желание: *да се сврши въ най-непродължително време войната*. Това бѣха онни въ планината, що вече приключваха двегодишното си безсмѣнно намиране въ бойната линия, що все още ходеха зле облечени, лошо хранени и бѣха силно изтощени физически и духовно отъ тежкото състояние по Мориховските висове.*). Въ своето озлобяване, тѣ не вѣрваха на слухътъ за скорошно примирие и доверчиво се отдаха на другия слухъ за предстоящо хвърлюване на пушките отъ всички части, ако ли до 15 не бѣле сключенъ миръ. При това настроение, службата у тѣхъ не се подобри, падналия духъ не се подигна, ропота и бѣгствата не се прекратиха. Цели роти демонстративно отказваха да получаватъ храна, да отиватъ на работа, да заематъ известни участъци и пр.

За да се види моралното състояние на частите въ Мъгленско ще си послужимъ съ книгата на новоназначенния тогава началникъ на 2 Тракийска дивизия генералъ Русевъ „Добро поле и 2 Тракийска дивизия“.

„Бѣхъ изненаданъ отъ размѣра на войнишките бѣгства; отъ 1 мартъ до 1 августъ имаше 264 бегълци отъ които 20%.

Новите дрехи не бѣха още раздадени и станаха после плячка на противника по складовете. Също тѣй бѣха оплячкосани и складовете съ материалъ, провизии и бойни припаси.

къмъ врага. Имаше и подофицери избѣгали. Мѣрки срещу това зло не взимани, освенъ нѣкои други преписания, за да има повече канцеларски номеръ. Имаше роти отъ единъ и сѫщъ полкъ безъ никакви беглеци, а други съ 10 — 15 такива; сѫщото въ разнитѣ взводове, както и въ полковетѣ, — а хората навсѣкожде едни сѫщи.

Престжността въ дивизията голѣма; сѫдѣтъ претрупъ съ дѣла.

Отдаване честь, взаимна почитъ и взаимно внимание — съвѣршенно запуснати; единични хора и цели команди не отдаваха честь, лежаха и гледаха офицера отъ 4 — 5 крачки. Цѣли роти ме посрещаха лениво, лениво; кое какъ, ставаха едва; едва отговаряха на поздрава; равнение, хватки — лоши. Всички признания на строеви упадъкъ, липсва на бодростъ, на бойно настроение.

Отношенията между офицеритѣ въ дивизията не навсѣкожде добри. Въ единъ полкъ офицеритѣ бѣха образували две партии и командиря на полка ми се оплака отъ нѣкои офицери, които намирали скрита подкрепа отгоре. На единъ такъвъ офицеръ е била обявена въ заповѣдь по дивизията благодарностъ за укрѣпяването на позицията по представление на... дивизионния инженеръ... безъ да е билъ представенъ отъ неговото строево началство. Събраха офицеритѣ отъ полка на позицията и много сериозно имъ говорихъ, следъ което безимѣннитѣ писма отъ тоя полкъ престанаха, а командиря на полка по-после се похвали, че живота между офицеритѣ се подобрилъ значително.

Чувството на изпълнителностъ въ дивизията заварихъ затжено, а особено въ нѣкои части. Обърнахъ имъ вниманието, че за всѣко разпореждане грѣбва да се напомня и провѣрява дали е изпълнено. Единъ командиръ на артилерийско отдѣление ми доложи, че срѣща голѣми съпротивления отъ страна на подчинениитѣ си при изпълнение на разпорежданията му. Запитахъ какви мѣрки е взелъ, доложи, че обрѣщащъ вниманието имъ... само това!

Много дадени указания за готовността на преградния огньъ, въ нѣкои батерии и сѫщотс, лично заповѣдано отъ менъ на командира на едно отдѣление, не бѣха изпълнени.

Отъ личната провѣрка на позициите на нѣкои роти отъ сѫщата бригада, забѣлезахъ че имаше заповѣди, не само неизпълнени, но даже и не се знаяха; а пѣкъ за оперативната

заповѣдь на дивизията, за да се предаде отъ щаба на бригадата въ щаба на полка. бѣха нужни само три дена.

Желание за изпълнение нѣмаше: имаше просто затжпяване на навика да се обрѣща внимание на заповѣдитѣ, да се изучаватъ и използватъ . . . безусловна сѣтница на усвоено канцеларско командуване въ дивизията . . . което се ограничавало само да пише, безъ да иска да знае дали се изпълнява заповѣданото.

Въ нѣкои полкове, презъ 1918 г., е имало явни бунтове. Единъ отъ полковетѣ, съ запусната служба, въ който е имало откритъ бунтъ и единъ войникъ е стрѣлялъ въ полковия командиръ, го заварихъ да стои още отъ априлъ безъ командиръ. По моя молба, щаба на дѣйствующата армия, напрати замѣстникъ, (подполковникъ Стоенчевъ, Авг.) но пополнения, ако и отличенъ офицеръ, не можеше въ кѫсо време да поправи полка.

Агитациитѣ бѣха въ пълния си ходъ, особено между спускаритѣ, а почва за агитации отлично създадена — въ страната отъ общата непреслѣдвана поквара, а въ дивизията отъ слабото и безгрижно командуване. Войницитѣ явно ми говориха за кражбите и рушеветите въ страната, за износа на храните и суровите материали, за неуспѣха на нашата политика (Добруджа и Маришкия пъпросъ); въ тия тѣхни приказки се виждаха и агитациитѣ, че не е само побѣдата, която може да наложи и мирътъ и пр. . . .

Тая кратка извадка е предостатъчна да обрисува лъшото положение на тая дивизия, при приемането й отъ генералъ Русева, презъ юли месецъ 1913 г.

Че и положението и въ 3 Балканска дивизия не е било добро, се вижда отъ направената, по пробива на Добро поле, въ генералъ Кугинчева, анкета, въ която се казва:

„Военната дисциплина и въобще морала въ частите на 3 Балканска дивизия сѫ били понижени въ значителна степенъ, три-четири мѣсесеца, а може би и повече, преди неприятелското настѫпване, въ септември 1918 г. Командира на 2/3 бригада въ писменния си докладъ за положението на 5 май 1918 г., както и командиря на 3/3 бригада, изтѣкватъ, че духа на войските билъ добъръ само за отбранителни действия, не и за нападателни, което е равносилно съ нежелание да се води борбата.“

Презъ същия периодъ е установено, че войнишките бъгства във вътрешността на царството също се увеличавали все повече; а въ 11 Сливенски и 32 Загорски полкове те починали да се изразяватъ на групи по 8—10 чоловѣка. Отъ ежедневните донесения отъ полковетъ до щаба на дивизията се вижда, че отъ 1 май до 1 септември 1918 г. съ избѣгали общо около 75 войника, отъ които 8 къмъ противника.

Едновременно съ бъгствата, отъ началото на пролѣтъ, увеличили се и случаите на самонараняване, за да се избѣгне отъ тежестите на фронта, както и нарочно просрочване на отпуска, за да бѫдатъ виновните наказани и изпратени въ Поправителния полкъ, въ който не съществуватъ рисковете на фронта.

Почнали да се проявяватъ манкирания по длъжностите за почитъ и уважение къмъ началниците и старшините, подъ претекстъ на несъзиране, или съ отдаване на честта неохотно и съ видимо неудоволствие.

Отпускарите почнали да се връщатъ въ частите доста деморализирани и изобщо съ едно унимие: почнали да проявяватъ непослушность, а негдѣ и колективни претенции по ради храната, облеклото и пр. Засилило се разпространението на вестниците — органи на крайните течения, и на земедѣлческия организацији, абонатите на които въ нѣкои роти достигнало до 30—40 души.

На 8 юни 1918 г. войници отъ 29 Ямболски полкъ хвърлили презъ нощта 3 бомби въ блиндажа на капитанъ Марчева.

На 9 юни също били намерени въ районите на 11, 29, 32 и 80 полкове стотици надписи и позиви, изрѣзани по дървата и камъните, за хвърляне на пушките и напушкането на позицията.

На 13 юни с. г. също били намерени въ района на 29 Ямболски полкъ три анонимни писма съ заплашително и революционно съдържание.

На 9 юли с. г. е била хвърлена презъ нощта бомба въ землянката на командиря на 1 батарея отъ 16 артилерийски полкъ, която контузила последния.

На 10 юли с. г. е била намерена въ района на 11 и 32 полкове революционна плакарда съ надпись „Балканци“.

На 3 септември с. г., група войници съ двама-трима младши подофицери, разтоварили насилиствено дружинната

варница (80 полкъ), за да не отива да готви на в. Шейновецъ, понеже войниците не желаяли да работятъ на тая ви сочина, обстрелявана отъ противника.

На 9 септември с. г., презъ нощта била хвърлена бомба въ землянката на подполковника отъ 24 полкъ Робевъ.

Въобще напоследъкъ се забелѣзвала всичле голѣма индеферентност у войниците къмъ служебните задължения и къмъ устрояванието ротни развлечения и беседи. Отнасяли се апатично къмъ всичко и често съ подхвърляли оскърбителни подмѣтания по адресъ на офицерите. Ако ли ротния гайдарь или свирачъ засвири, недоволниятъ се обрѣщали къмъ него съ думите: „зашто още стоятъ тука като тебе свирачи да свирятъ, за това войната нѣма да се свѣрши“. Следъ устроението увеселения или беседи въ ротите се чувало отъ страната на сѫщите недѣволници: „тѣ съ офицери: това имъ е работата, тѣ не губятъ, ами ние.“

Възможно е да е имало въ частите много повече подобни прояви, добавя анкетата, обаче мнозина началници също умѣлчавали, за да запазятъ реномето на частта, собственото си реноме, още повече, че подобни прояви също се поставяли въ тяжестъ на атестациите и командната стойност на началниците. Фактъ е, че въ ежедневните срочни донесения за времето отъ 1 до 15 септември 1928 г. също били показвани само 4—5 души бегълци, когато въ сѫщността (по други документи), такива също били значително повече; че въ тѣзи донесения за духътъ се говорило: *духъ добъръ; бойна готовностъ пълна*, когато въ сѫщността: *духа, морала, па и дисциплината* също били раз клатени отъ основа и едва е могло да се считатъ удовлетворителни“.

Така казва анкетата, така говорятъ почти всички участници въ Мъгленско. Тамъ два-три мѣсеца по-рано почнала да се осъща скорошната провала, оная удушлива атмосфера на пълното разложение, особено въ гилните и нестроеви подраздѣления, които, като при слаби началници, по лесно се поддавали на зловредното влияние на агитациите. Тѣ собствено също били разносвати на тревожни слухове, на разни писма, възнания, вестници и брошюри, съ бунтовническо съдържание. И всичко това е подготвяло почвата за пълна неиздръжливост при единъ ударъ въ планината, за успѣха на който е бѣжало вече нужда отъ предварително уговоряне за напускане на фронта или отъ нѣкакви подкупи, както казватъ нѣкои. Пло-

доветъ около Добро поле била вече узрѣли и едно само раз-
друсване стигало, за да паднатъ, особено пъкъ, когато съ-
барянето имъ бѣ станало отъ единъ ураганъ. Отъ хора изгубили
идейността и силно подали се на съблазънъта — да се тури
точка на бойнитѣ действия, друго не можало да се очаква.

За да се види какъ частитѣ отъ 3 Балканска дивизия
постепенно сѫ били доведени до разложение, ще си послу-
жимъ съ извадки отъ книгата на подполковника отъ 29 Ям-
болски полкъ Бумарджиевъ; „Има ли предателство на До-
бро поле“.

„Основната позиция на която трѣбаше да се укрепимъ
и останемъ бѣ Каймакчаланъ — кота 1881—в. Соколь—Руй-
четата—Срѣбъски постъ—кота 1700—в. Шейновицъ—в. Кравица—
Зѣбаритѣ—Кукурузитѣ—Ковилъ—Прѣслапъ—Кожухъ планина.
Това бѣ линията, която естествено бѣ най-силната и съ от-
личнѣ закритъ тиль. А ний заехме линия по южнитѣ склонове
на казанитѣ висоти, а нѣкаде и въ полите имъ, — позиции,
съ тиль постоянно наблюдаванъ и битъ отъ неприятеля. Една
презъ м. юли 1918 г. се сетиха да укрепяваме нѣкои отъ гор-
нитѣ пунктове, но бѣ вече късно, защото противника не ни
даде време за това.“

Освенъ всички бойни неудобства на изнесената напредъ
позиция, освенъ многото дадени жертви за заемането и задър-
жането й, освенъ огромната фортификационна работа извѣр-
шена на нея безъ система и планъ, тази позиция имаше и
това неудобство, че извѣнредно много одължи огнената линия
и поглъщаше много повече бойци, а съ това отслабваше бой-
нитѣ сили на частитѣ. Всички тѣзи усилия, ако бѣха насо-
чени за укрепяване на естествената и силна по природа от-
бранителна линия, можеше, въ продължение на $2\frac{1}{2}$ години,
да се изгради непревземаема нова линия на Добро поле, про-
бива на която не щѣше тѣй лесно за два дни да се извѣрши
а напротивъ, твърде възможно бѣ противника да си строи
главата . . .

И така ний сами се поставихме въ най-неизгодни усло-
вия, като останахме на очертаниетѣ, следъ боеветѣ презъ 1916
г., неестественитѣ и изложени на неприятелските погледи „Вой-
нишки позиции“.

Ако следъ боеветѣ презъ септември на 1916 г., се бѣ
направила една щателна рекогнисировка на цѣлата позиция

и би билъ усвоенъ отгоре единъ планъ за укрепяване, ний
щехме да бждемъ отбранители на главната и природно силна
позиция. Лицата на единъ общъ планъ за създаване на по-
ложенитѣ отбрани, които можаха и трѣбваше да се създа-
ватъ въ продължение на позиционната война, отъ май 1916
до пробива, и изнисането на позиционитѣ ни по южнитѣ
склонове и равнината сѫ една отъ причинитѣ за пробива на
Добро поле.

Следъ главнитѣ боеве на 12, 13, 14 и 15 септември
1916 г., се оформи нашата „Войнишка позиция“. Тамъ, гдео
и са окопа нашия войникъ, се издѣлба въ последствие,
най-тежки условия, нашата първа и последна отбрани-
телна линия . . . Трѣбаше следъ това да изправимъ нашата
линия, като напуснемъ неестественитѣ позиции: на Димовия
хълмъ, Кара дере, Грѣцкия междиненъ постъ и Пожарския
хълмъ, чието дѣржане бѣ ненужно и на които се топяха безъ-
зечно въ продължение на двѣ години частитѣ на дивизията.
Благодарение на противника, а не на съ, въ първите дни на
септември, се корегира коренно задържането на Пожарски
хълмъ, защитниците на който, следъ падането на к. 1881, се
точно въ тиль отъ неприятелската артилерия. 46 полкъ
го дѣржеше, само за 24 часа бѣше пресловенъ отъ
противника. За жалостъ, и следъ тази услуга отъ противника,
пакъ не се опомнихме, и останахме изъ гората ниско, по
източнитѣ склонове на Добро поле, въ непрогледнитѣ
хълмове и гори на Грѣцкия постъ, по Струпенския долъ и
хълмъ ридъ, — точно мѣстото на пробива (на 15 септември
1918 г.), фаталното и лобно мѣсто на всичкитѣ ни тру-
пи, мѫки и родни идеали . . .

При все това, дена на пробива свари защитниците на
Добро поле отлично укрепени, но, за жалостъ, само на една
първа и последня укрепена линия. Въ продъл-
жение на 2 години, защитниците на Добро поле бѣха рабо-
ти денемъ и нощемъ, безъ да знаятъ почивка, за да се
избягватъ въ земята. Бѣха построили стотици заслони, дъл-
ги 5—7 метра; разни галерии; 3 реда окопи; много ходове
и обещания до два човѣшки ръста дѣлбоки, и 3—6 метра
тленни мрѣжи и козли (на мѣста по 2—3 линии). За
всички този колосаленъ трудъ бѣ отишъ само
единъ укрепена линия, изложена на погледитѣ на против-
ника и бита отлично отъ артилерията му. — Грѣшка бѣ нѣ

на войника и офицера, а на военните инженери и висшето началство, които не схванаха, още следът октомврийските боеве въ 1916 г., необходимостта да се измѣсти „Войнишката позиция“ и укрепи съобразно съ мѣстните и тактически изисквания, системно, планомѣрно. Твърдението, че съ напушането тая позиция, щѣли сме да дадемъ нѣкои наблюдателни пунктове на противника не е основателно, понеже и безъ това той имаше такива. Напротивъ противникъ не щѣли да ни вижда, ако бихме възприели гореказания начинъ на разположение и укрепяване . . .

Усилената работа по укрепяването, при близостта на противника, страшно източи хората. Работъха въ най-бурното и лошо време, да не чува противника, и повече нощемъ, а това отнемаше единствената имъ нощна спокойна почивка. Борбата съ природата, лошата и продължителна зима, съ нитѣ страшни бури и виелици, придвижена съ тежки линии, ужасно хабеше силитѣ. Всичко това изморяваше и източаше организма на хората, и не можеше да не се отрие върху силитѣ и духътъ имъ.

Лошата и недостатъчна храна и облекло повлия и върху появяването на болестъта „Скорбутъ“, взела особено широка размѣри въ 29 Ямболски полкъ. Имаше времена, когато войника се даваше топка каль, подобна на хлѣбъ, съставен отъ всѣкакви примѣси, но не и отъ жито. Тая каль трѣбаше да яде, съ нея да поддържа организма си за дневната работа, за бдение и борба. Къмъ нея се предаваше голата и безъ всѣкаква питателност войнишка чорба, приготвена отъ овча, често пѫти вмирисана, пастарма, разстройваща стомаситѣ и отваряше почва за всѣкакви болести. Винаги хлѣба на предалия се пленникъ и облеклото му повдигаха апетитъ и завистта на нашия изгладнѣлъ войникъ. Не бѣ редъкъ случай да се среща часовъ наблюдалъ съ открыти срамни части, и при това онакъв положение, съ трепетъ да следи всѣко мръдане на противника. — Много даде нашия войникъ за защита на своя родина и не бива повече да се клейми.

Лютата и продължителна зима затрудни много укрепяването. На 1700 метра надъ морското разнище, гдѣто прѣз $\frac{2}{3}$ отъ годината върлуватъ снѣжни бури и виелици, нашият войници трѣбаше да се борятъ освенъ съ противника, още и съ тѣхъ, и да работятъ. Осъмнали при затрупани-

тѣ окопи и засипани пѫтища, тѣ улавяха лопатата да изтѣтъ рововетѣ, да отравятъ затрупаните си другари и да отварятъ пѫтища далечъ въ тила, за да пристигнатъ товарите съ храна, които често пѫти по 3 — 4 дена не идваха, понеже не биваха посрещани отъ згладнелите защитници. Това се случваше твърде често. Отъ лошата зима добитъкътъ изнаше, и числото му намаля до 3—4 слаби недъгави коне на дивизия, отъ които се чакаше да снабдятъ съ храна и припаси пехитѣ. Това заставяше частите да пращатъ команди, за да изнасятъ до позициите храните и бойните припаси на гръбъ.

Мѣстността въ тила на позицията бѣ извѣнредно претъмнена и отнемаше твърде много хора и средства за направата на позиционни зигзагни пѫтища и пѫтеки. Само който е изкачвалъ отъ щаба на 29 полкъ на позицията, презъ барите, може да има представа за пѫтищата и колосалния нуль, положенъ за направата имъ. При тѣзи условия, освенъ че отнемаха половината войници отъ състава на частите, и самигъ пѫтища бѣха крайно изморителни за хората и битъка, и тежки за подвозвъ на материали по укрепяването.

Превъзходството на противника му даваше възможност да безпокой нашиятѣ зидари и да имъ нанася тежки загуби. Всѣки ударъ на чукъ бѣ чуванъ отъ противника и за мигъ се нахвѣрлюваша мини и снаряди въ нашиятѣ позиции, добре измѣрени, благодарение близостта. А ние, колкото бѣха слаби съ артилерия и минохвѣргачки, толкова сѣ спѣвали и доблестните ни батарейни командири, като се опредѣляше по колко снаряда денонощно да изстрѣлъ. Никога противника не закъсняваше, при всѣко обаждане на наша батарея, да се нахвѣрля съ маса снаряди въ нея. Доброполскиятъ участъкъ, считанъ за второстепенно и природно силенъ, бѣ оставенъ безъ средства за отбрана въ всѣко отношение, особено отъ мѣрата артилерия и минохвѣргачки, за което защитниците му до последния моментъ са изложени на тежки загуби.

Духътъ у войските, поради крайната умора и изтощение отъ продължителността на войната, бѣ лошъ. Въ продължение на две и половина години, частите отъ дивизията не имаха почивка, а непрекъснато стояха на позиция, безъ допълнителни поддръжки, поне за сменяването имъ отъ 1 линия, и за отеглян то имъ по-назадъ. Дружините стояха съсъса несмѣнени отъ 1 линия, а когато ги смѣняваха,

отдръпваха ги въ подръжка, непосредствено задъ окопите на 500—700 м., застъгани не само от артилерийския огън на противника, но и от минохвъргачите му, а това не обича почивка, напротиво, още по-голема умора. Тамъ частите не се освобождаваха от гнета на противника и често пак се ураганъ, сварилъ войниците вънъ отъ заслоните — на пръв или забава... Да се стои $2\frac{1}{2}$ години непрекъснато под постоянният огън на противника не е леко. Крайно наложително бѣ да се изтегли дивизията отъ този участъкъ, за да се подтегне и почине. Всъки камъкъ, всъка долчина напомняше труповете на достойно загиналите другари. бригади и бати".

Подполковникъ Бунарджиевъ завършва своето описание така:

"Защитниците на фаталното Добро поле, през три дишната война до деня на пробива, съ достойнство изпълниха своята дългъ въ неравната борба. Тъй издържаха на Добро поле нѣколкодневните атаки на противника отъ 3 до 21 май 1917 г. и също така и на 29, 30 и 31 август с. г. Въ 1918 г. въ май тъй устояха на нѣколко силни нападения, а също и въ юни на редъ штурмови и огневи удари, всички кърваво и смъртоносно били. Може ли прочее да се допусне нѣкакъвъ пазар на между нашия храбъръ войникъ или офицеръ съ противника на 15 септември 1918 г., както нѣкои го обвиняватъ?"

Ето какъ полковникъ Бунарджиевъ излага извънреднилоши условия, при които цѣли $2\frac{1}{2}$ год. съ били поставени Балканци въ Мориховския участъкъ, какъ постепенно съ били доведени до положението на окончателно падане на дълбочина, до озлобяването, приготвило почвата за възприемане на престъпните агитации и за израстване на зложелания за скорошеннъ край на войната. Мръзали, злѣ облечени отвратително хранени дълго време, тъй търпеливо пренесли всичко, докато най-после, физически и морално изхабени, оставени сами на себе си въ първата линия, подъ артилерийските урагани, не съ били вече въ състояние да изижатъ неприятелския пробивъ.

Що се отнася до уговорено отъ по-рано предателски на Добро поле, ние напълно се присъединяваме къмъ полковника, че такова е нѣмало и не е могло да бѫде. Томъ съмъ имало пълна незаинтересованост презъ продължителни-

стояне на частите въ Мъгленско-Мориховско и отпускането на рѣже, много по-рано отъ пробива, отъ всички началници. Човѣкъ просто не може да отговори на въпросите: какъ тъй, при толкова високи големи и щабове, да не се намѣри нѣкой да рекогнисцира разположението, да провѣри позиционите, да обиколи поне веднажъ бойната линия? Какъ е можало тъй дълго да бѫде оставено бойното разположение на очертанието, направено отъ първата войнишка позиция, презъ боевете още въ 1916 г.? Защо, при наличността на дивизионни, корпусни, армейски, групо-армейски и въ щаба на главното командуване инженери, е било тъй много занемарено системното укрепяване на този боенъ участъкъ?... Вижда се, че инженерите съ се ленили или, по-вѣрно, бояли, да отидатъ и на самото място да изпълнятъ най-главното си задължение; че у началството е липсало желание да се трепи по върховете и да се излага на възможна опасностъ съ цо-близко отиване къмъ противника, поради което, въпрѣки опитите по другите фронтове за разположение въ дълбочина, частите, до самия пробивъ, съ били оставени по първата линия, като сигурна жертва за врага. Иначе казано, въ действията по Морихово-Мѣглянско силно изпъква елемента на големото престъпление, наречено *бездействие* и наказаемо съ смърть, като единъ видъ спомагане на противника.

Право прикосновенитѣ къмъ тая вина началници заявяватъ, че много паки съ ходили на бойната линия, че съ провѣрявали често разположението, обаче въ сѫщностъ излизатъ, че това е било рѣдко, частично и само до бригадните наблюдателни пунктове, безъ да се отиде въ бойната линия, даже до окопите на подръжките. Следъ падането на Яребичните височини, главнокомандуващи и Н. Ц, В, Престолов-наследника обиколили участъците на 3 Балканска дивизия и на 1 Тунджанска бригада, но дължа и силната мъгла не имъ позволили да се запознаятъ съ състоянието на укрепването, и трѣбвало да се задъволятъ съ направления имъ докладъ и съ плановете въ щаба на дивизията, на които били нанесени, като свѣршени, и трите отбранителни линии. Командира на 61 корпусъ също ходилъ на фронта, обаче само до бригадните наблюдателни пунктове. Изпращаниетѣ ревизори отъ българското и германското командуване съ достигнали до дивизионните щабове, где, следъ изслушването на доклада, били отвеждани на нѣкои пунктове за да назърнатъ къмъ

позициите, и, съ това, се считала свършена основателната и на самото място ревизия. Изобщо казано, редицата инстанции включително германските, цели две години съ проявили пълна незаинтересованност по най-главните си бойни задължения. По това, ето какво срещаме въ реляциите на 2 Балканска бригада:

„Ако началника на дивизията, въ продължение на 3 години, бъл обиколил поне веднъжъ позицията, може би много отъ недостатъците по укрепяването щъха да бждатъ поправени. Една позиция, не посетена ни веднъжъ отъ началника на дивизията, отъ началникъ щаба или дивизионния инженеръ, не може да биде укрепена до съвършенство отъ по-долниятъ началници.

Същото говори въ показанията си предъ анкетата и командира на 16 артилерийски полкъ, полковникъ Страйдаровъ:

„Началниците (висшите) редко обикаляха позициите, а нѣкои и никога не посетиха войниците и офицерите въ окопите, Азъ зная дивизия, където никога големия началникъ не е видѣлъ окопите и никога войника не е видѣлъ него. Рѣдко забикаляха и нѣкои бригадни командири, а сѫщо се леняха и по-долниятъ началници. Всички по-високи началници посещаваха фронта само до щабовете и, понеже по тия щабове се правеха заключения за командирите, последните всячески се мъжиха и конкурираха за устройството на добри щабове въ ушърбъ на позициите и окопите. Азъ зная полкове, където по цѣли месеци и сезони, много роти работиха за устройството на хубави щабове, а войниците въ окопите, при дъждъ, стояха въ водата и тинята“.

Още по-добра представа за укрепяването въ 3 Балканска дивизия дава заключението на произведената отъ генералъ Кутинчева анкета, въ което се казва, че само предната позиция на дивизията е била изработена, като въ участъка на 29 Ямболски полкъ втората линия окопи не е била довършена; че междуинната позиция, само въ участъците на 1 и 3 бригади, е била усилена съ кое шо; че на главната позиция (в. в. Големъ и Малъкъ Козякъ, Камила, Мечи камъкъ и пр.) е имала само тукъ-таме стрелкови окопи и почнати галерии.

За собствено оправдание, отговорниците сочатъ на щаба на действующата армия, който не отпускалъ необходимите

средства за завършване укрепяването. Генералъ Рибаровъ заявява: „Въ участъка на дивизията ми бъ направено всичко, което бъ възможно, съ отпуснати мат ераал; че, за да се създадатъ яки съоръжения въ дълбочината на участъка, необходимо бъ много циментъ, желъзария и пр., които, при настоящето ми искания, се отпускаха въ ограничено количество, едва ли стигащо за осъвършенствуване на първата линия. Именно на това се дължи, че задните линии останаха само изкопани, но незасилени съ бетонни постройки, галерии и пр., т. е. съвсемъ незавършени“.

Отъ поисканите по тоя въпросъ обяснения отъ началника на инженерния отдѣл при щаба на главното командуване се уздава, че материали съ били отпусканы въ зависимост отъ имеющите се такива на разположение и споредъ общите нужди на цѣлия фронтъ, т. е. че въ Мъгленско е било отпускано това, що е могло да се даде и на другите части и, че щомъ съ били набавяни такива, тутакси съ били раздавани.

Ето защо на тоя въпросъ, ние ще отговоримъ съ това що казва въ горепоменатата книга подполковникъ Бунарджиевъ, а именно: „Доброполскиятъ участъкъ, считанъ за второстепененъ и природно силенъ, бъ оставенъ безъ средства за отбрана въ всъко отношение, т. е. онова, което старательно избѣгватъ да признаятъ отговорните инстанции. Тъй че отпускането или неотпускането на материали и безсистемното укрепяване на позициите, трѣбва всециѣло да се търси само въ погрѣшното гледище на участъка въ Морийско, като на второстепененъ и естествено силенъ, не нуждающъ се отъ укрепване въ дълбочина, въ нѣколко линии, обединени съ модерни съоръжения. Планинските великанъ, скалитъ и шеметните урви въ тила съ се считали достатъчна преграда за вражеския успѣхъ, поради коего всичкото внимание е било обърнато върху укрепяването на първата линия. Иначе просто необяснимо се явява: какъ тъй германското командуване, толкова сведушо по системното укрепяване на позициите и въобще по начина за отбраната, бѣ пропускало цѣли две години да не се намѣси и да наложи системно организиране и разположение въ дълбочина, което само гарантира якото отстояване подъ вражескиятъ удари... Това погрешно гледище за силата на планинския теренъ е било тъй вкоренено и у по-долниятъ началници, че то не се е из-

мѣнило, даже когато щаба на действуващата армия се е намѣсилъ и съ предписание № 10307 отъ 24 юни 1918 г. далъ следнитѣ упътвания:

- 1) Да се устрои поне две позиции, отстоящи една отъ друга отъ 3—5 км.;
- 2) Всѣка отъ тия позиции да бѫде организирана въ дълбочина съ три линии окопи, по на 80—200 кр. (понеже една единствена линия не е въ състояние да издържи съсредоточения артилерийски огънъ);
- 3) Задъ по-важнитѣ участъци на позицията, на около 300—500 кр., да се построятъ преградни позиции;
- 4) Въ първата линия окопи да се построятъ малки по-слони само за дежурнитѣ отдѣлени и постове; по-голѣмитѣ подслони да се построятъ по втората и третя отбранителни линии;
- 5) Първата линия окопи да не се заема навсекжде; въ нея да се разполагатъ дежурнитѣ отдѣлени (постове), които да поставятъ само двойни часови. Когато неприятел атакува, дежурните отдѣлени оставатъ на мястата си и продължаватъ борбата, и, само когато противника премине изкуственитѣ препятствия, да се оттеглятъ на втората отбранителна линия.
- 6) Неприятелски ударъ се посреща на втората отбранителна линия, която се заема отъ ядрата на ротитѣ отъ боената частъ. Нито единъ отъ защитниците на тази линия нѣ има право, безъ особена заповѣдь, да отстъпи назадъ. Даже ако противника прегази тази линия, борците оставатъ на нея и продължаватъ борбата. Когато противника се спре на първата линия, частитѣ отъ втората линия извѣршватъ повратно нападение веднага, безъ да чакатъ ни заповѣдь, нито да се оттеглятъ отъ третата линия;
- 7) Третата линия окопи е линия на подръжкитѣ и изходно място за повратнитѣ нападения. На нея се разполагатъ ротитѣ отъ дружиннитѣ подръжки, а кога се види, че противника ще я атакува, трѣбва да се притеглятъ къмъ нея и части отъ полковитѣ подръжки. поради което на тая линия трѣбва да се намиратъ достатъчно галерии и заслони за пазване отъ поражение, до вкарването на тия подръжки въ действие.
- 8) Когато противника достигне втората линия, понеже се отъ третата линия повратно нападение, за което

удобния моментъ е, когато той започне да минава втората линия окопи. Тогава съ рѣшилно и безоглядно втурване напредъ подръжкитѣ атакуватъ и възстановяватъ първоначалното положение.“

Иначе казано, щаба на действуващата армия споредъ опититѣ по руския и французки фронтове, бѣ указалъ точно какъ трѣбва да се извѣрши фортификационното усиливане на позициите и разполаганието на войските по отбранителнически линии, и въпреки това и когато другитѣ участъци на македонския фронтъ бѣха напълно организирани, само тамъ въ Мориховско, като че нарочно, укрепяването и разположението бѣ оставено по една единствена линия. Ето защо защитниците тамъ, задавени отъ масата снаряди и мини, пропаднаха всецѣло по първата линия.

Всичко гореизложено се отнася само до вината на висшето началство, германско и българско, което бѣ длъжно да се погрижи за създаването на сила твърдина въ Мориховско и за снабдяването й съ достатъчно средства за борба. Що се отнася до по-долното, строевото началство, до разпоредителитѣ съ живата сила въ боя, тѣ, ако и не виновни за разгрома на частитѣ имъ по първата линия на Доброполе, носятъ друга не по-малка вина: старшитѣ — съ намирането си на далечни наблюдателни пунктове, и оставането на първата линия на собственната имъ участъ, безъ да иматъ въ ръцете си подръжки, съ които въ последния моментъ да се намѣсятъ въ боя за парирание на случайноститѣ; младшитѣ — съ безгрижието си да оставятъ частитѣ да бѫдатъ заловени по скривалищата. Полковитѣ командири, вкарали още въ началото подръжкитѣ си въ сферата на първата линия, а сами останали назадъ, не сѫ можали да посрещнатъ случайноститѣ съ твърдо заставяне отзадъ или съ преминаване въ контра атака. Въ реляциитѣ за действията на 2 Балканска бригада не се вижда каква роля е играла бригадната подръжка, която трѣбваше да се намира нейдѣ по-назадъ за да укаже влияние въ последния моментъ на боя, поне като възприема не себе си отстъпващите части отъ I линия. Подобна подръжка трѣбва да е липсвала, когато непременно трѣбваше да се отдѣли такава, поне една рота. Командиря на 1 Тунджанска бригада, разполагайки съ 2½ дружини отъ 53 полкъ и съ по една отъ 21 и 28 полкове употребява тая силна подръжка само за обратното завладяване на в.

Шейновецъ (6 роти), а останалитѣ две дружини ги запържа задъ центъра и дѣсния флангъ на участъка си за локални действия, и то тамъ гдето напора на противника не е биль все тѣй силенъ.*)

И разбира се, че противника майсторски използува подобни изгодни за него условия. Оценилъ предварително значението на Мориховското било, той бѣ организиралъ атаката за бръзъ пробивъ, който да обѣрка отбраната и да отнеме възможността за по-нататъшна съпротива по висотитѣ въ тилътъ. Сътредоточилъ 8 дивизии срещу Мъгленския участъкъ, той бѣ опредѣлилъ 5 отъ тѣхъ за непосредственъ ударъ върху Добро поле (участъка на I Тунджанска и 2 Балканска бригади), за подготовката на който поставилъ 640 разнокалибрени топа и засилилъ окопнитѣ ордия и минохвъргачки... И когато избухна артилерийския ураганъ съ градушката на барабанныя огнь и се почна 24 часовото непрекъснато обсипване на Добро поле съ чугунъ, олово и мини, смаянитѣ защитници трѣбвало да се укриятъ и да мислятъ само за безопасността си. Най-изложенитѣ по първата линия дежурни части и наблюдателни постове били бѣзо разнебитени и заставени да се скриятъ, пръснатъ и избѣгатъ, съ което наблюдението за противника и охранението на позицията изчезнали. На разсъмване, гъститѣ неприятелски вълни изминалъ късото разстояние, което ги дѣлило отъ окопитѣ, нахлули въ позицията, достигнали скривалишата и заловили въ тѣхъ ротитѣ отъ бойната линия. По-нататъкъ, съ обхващане и обходи, тѣ пленили и дружинитѣ подрѣжки, сѫщо по скривалишата. По тоя начинъ цѣлата бойна линия около Доброполската рѣка и източно отъ в. Петерникъ била разнебитена и сериозна задна съпротива въ тоя участъкъ не можла да се прояви. Липсата на войски отзадъ, не допусна да се спре още въ началото безредното отстъпване, да се приведатъ частитѣ въ рель по задни линии, да се смаже въ зародища бунтовническото настроение у войницитѣ да не искатъ да се спратъ и биятъ.

И именно тоя бѣзо развѣтъ вражески успѣхъ дава голѣмо съмнение за нѣкакво уговорено предателство, — съмнѣ

ние, което и до сега продължава да трови мнозина наши военни и служи за натяквания отъ генералъ Лудендорфа, а сѫщо и отъ австрийския полковникъ Новакъ, въ книгата му: „Сгромолясването на Централните сили“, гдето се казва:

*) Казватъ че дветѣ дружини сѫ били изтеглени отъ начальника на 2 Тракийска дивизия западно.

„Управляющимъ Американската легация, агентитѣ и златото му кръстосваха страната прѣзъ лѣтото на 1918 год. и почна изведнажъ да звѣнти злато по всички джобове, даже и въ войнишкитѣ, които не сѫ могли да го спестятъ отъ заплатитѣ си“, — т. е. иначе казано, че и българскитѣ бойци на Добро поле трѣбва да сѫ били платени, за да не се противопоставятъ на удара.

Горното съмнение още повече се засилва отъ факта, че, десетина дена до атаката, нѣкои швейцарски вестници сѫписали за предстоящия пробивъ на фронта, съ точно обозначение на самата дата. То нараства още повече отъ престъпното дѣржане на страхливцитѣ отъ 8, 1 и 6 роти на 32 Загорски полкъ, отъ 8 рота на 80 полкъ и отъ ротата на капитанъ Банелиева, които, средъ бѣль день, се пръснаха, предадоха въ пленъ или избѣгаха; както и отъ слуха, че една Шейновска рота, при Доброполската рѣка, вдигнала бѣль флагъ и се предала*).

Признавайки това фатално съвпадение на датата и изтьквайки, съ болка на душата, позорната постъпка на страхливцитѣ отъ горепоменатитѣ роти, ние, приценявайки истинското тежко положение въ което бѣха изложени Доброполскитѣ защитници, съ поставянето имъ въ първата линия, все пакъ смѣло твърдимъ, че гореизложеното съвсемъ не е достатъчно да установи предварителенъ уговоръ съ противника, — дѣяние крайно унизително за цѣлата българска армия.

Подобно уговоряне въобще не е могло да стане, понеже, както е известно, военната иерархия въ частитѣ се състои отъ редица: начальници на отдѣления, подофицери, младши офицери, ротни, дружинни и полкови командири които всички заедно съставляватъ свѣрзанитѣ звена на цѣлата служба и само чрезъ тѣхъ се постига общо изпълнение. Ако ли едно отъ тия звена, по разни причини, не е подготвено да възприеме и да предаде по-нататъкъ известно дѣствие, последното се явява осуетено. Веригата отъ тия звена се движи само съ тласъка отгоре и всѣкога по точно установени правила. За да се предприеме известно дѣствие, на-

*) Сѫщото тѣй голѣмо съмнение даватъ беглицитѣ къмъ противника, обаче това е обикновено явление за всѣка войскова част, когато дисциплината и духътъ западнатъ и се продължи дѣлго лошето имъ обдѣржане. При това, въ тѣхното число влизатъ и войницитѣ иноплемени; гърци, турци и цинци.

мираще се вънъ от установения редъ, необходимо е да се осигури поне съдействието на по-главните звена: хилядництвъ, стотництвъ, полустотництвъ, тъй че да не се яви нѣкое неочеквано препятствие при изпълнението. Иначе казано: за да се подгответи едно предателство, по инициатива от по-висшето началство, трѣба да се подгответът серийт по-долни началници, да се влезе съ тѣхъ въ ненормални отношения, да се убеждаватъ за да престъпятъ клетвата си и да станатъ предатели на отечеството, — нѣщо, което и най-разколебания началникъ нѣма да си допусне, па и самите подчинени не биха се замислили да поставятъ такъвъ на мястото му. Подобенъ уговоръ не би могълъ да остане въ тайна и все щѣше да се намѣри нѣкой отъ по-долните да се възмути отъ мерзкото дѣло и да донесе.

Сѫщото се отнася и до уговоръ извѣршенъ по натискъ отдолу, който, като непременно станалъ достояние на значителна част отъ масата, не може да остане неизвестенъ на началството, което щѣше тутакси да вземе мѣри.

Съ гореизложеното искаме да установимъ, че предателство на Добро поле не е могло да се подгответи и да остане въ абсолютна тайна за дружинните и ротни командири, младши офицери и толкова подофицери... И заявяваме, че пробива тамъ всецѣло се дѣлжи само на силния раздробъ на и тѣй изхабенитетъ отъ по-рано нерви; на сильно падналия, поради престъпните агитации, духъ; на изгубването на последната частица воля и на съзнанието у бойците за противопостава. При потресътъ отъ продължителната бомбардировка, изоставените сами на себе си защитници, сильно тероризирани духодомъ, сѫ били изплашени до толкова, че не сѫ можали да мислятъ за друго освенъ за лично спасение.

Ето защо най-енергично ний протестираме срещу цитираниетъ по-горе обвинения върху армията и особено срещу основа на полковникъ Новака за златния звѣнъ въ войнишките джобове. Защото, ако наистина е дрънкало злато, то сигурно у ония на подкупените безотечественици, въ тилътъ, за да подгответъ по всѣки начинъ отечествената Голгота на фронта, съ цената на златните таленти на Синидриона, за да се съспиятъ българските интереси и честта на народното име. Пратениците на адскиятъ кутила, следъ като бѣха изпитали на разни места фронта, най-после успѣха да се загнѣздятъ въ Мориховско и въ неговия тилъ, и да започнатъ да реализиратъ

пъкления планъ на патронитетъ си за поемане по всѣки начинъ държавната властъ. Тия юдови органи, влѣзли подъ кожата на разни слабо културни до простотия чинове, почнаха да смущаватъ войнишката душа съ разни слухове за безцелността на войната, за необходимостта тя да се спре, което щѣло да предизвика застѣпничеството на Америка за българската кауза. Използвайки извѣнредното тежко положение на частите по Мориховско, за да предизвикатъ още по-голѣма съблазнънъ, тѣ пуснаха слухътъ, че всички войници на фронта били решили да хвърлятъ пушките, ако ли до 15 септември не биде сключенъ миръ, съ което успѣха да внѣсатъ още по-голѣма деморализация у защитниците, да съборятъ още по-ниско бойния духъ у частите въ планината и съ това косвенно да спомогнатъ за успѣшния ударъ на противника върху Добро поле.

Българските офицери и войници, ако и смазани отъ ефекта на продължителната силна бомбардировка, не бѣха способни да извѣршатъ юдинско предателство на отечеството. Тѣ се явиха въ опасния моментъ крайно паднали духомъ, не въ състояние да се противопоставятъ на вражеския успѣхъ, и ако ли има грѣхове у нѣкои началници, презъ време на боя, тѣ не могатъ да служатъ за доказателство на уговорено предателство, още повече, че оцелѣлите групи защитници все пакъ продължиха да се борятъ, на 15 до мръкване, по задните пунктове. Последствията отъ престъпните агитации и злоумишлеността у защитниците се появиха после, следъ пробива на Добро поле, когато деморализацията и озлобленето, поради разгрома, взеха врѣхъ надъ съзнанието за отечествения дѣлъ; когато слабото началство съвсемъ се обезличи и загуби, та да не смѣе съ оржиѣ да спре бунтарите.

Следователно, пробивътъ на Добро поле и по-нататъшната му развой сѫ чиста последица отъ редица командни и технически грешки, отъ голѣмото бездействие въ всѣко отношение отъ горе до долу.

ГЛАВА XIV.

Пръвки причини за подготовка на катастрофата.

Сангвиническия ни темпераментъ ни прави буйни външни напредъ, много нетърпеливи при дълго застояване и твърде чувствителна при отстъпването. Обзети от пламънна една идееностъ, ние самоуверено летимъ на полесражението, при пълно желание, съ силни удари да свършимъ по-скоро войната. При всъщност дълго забавяне, а най-вече при продължителната пасивност, идееността у насъ почва да се изпарява, настъпва едно омръзване и разколебаването вече става неминуемо. Тая наша особеност тръбва да се има предъ видъ при намесата ни въ Световната война и да се отива непременно въ темпъ съ диктовката ѝ, още повече, че и въ всяка армия продължителното бездействие донася морална умора, която силно влияе върху боеспособността ѝ. Ако ли пъкъ при това съществуватъ и причини, заставящи злъ животъ и службата на войските, тъй вече влечатъ разложението, а, следователно и поражението. Ние по-рано на тъкнахме, до колко лошо се отразиха върху простата военнишка душа крайните неблагоприятни условия: продължителността на бсрбата, гладуването, окъсването, обосяването, мръзнето по планините, безсънното тригодишно стояние въ бойната линия, изгубването върху у съюзниците, лошото положение въ страната и пр., при които условия, никоя друга армия не би могла да устои срещу моралната поквара, на която се кущението за бунтуване. По тоя въпросъ намираме за нелишно да се повръщаме и тук ще зачекнемъ само влиянието, което тия неблагоприятни условия упражниха върху строевите началници, офицери. Намиращи се въ бойната линия редомъ съ войниците, при постоянната опасност отъ шрапнелиът и бомбата, въ калта и влагата по окопите, съ лекло ужъ по-здраво, но по видъ и чистота неразличими се отъ войнишкото, тия строеви началници, не съмънявани години отъ огнената линия, постепенно отслабнаха въ

нието на служебните задължения, а особено по духовното влияние, което тръбваше да указватъ върху подчинените си. Отъ уморения водачъ на хорото не може да се иска кръшно тропане, особено ако то му е вече противно съ продължителността си. Необходимо се явяващите вече силно въздействие отъ по-високото началство (отъ полкови командири на горе), въ крайни случаи съ принудителни и най-строги мерки да се подтикнатъ разпусналите се по-долни началници.

Значителна част отъ по-високите началници също изморени отъ продължителното духовно напрежение, отъ бездействието и еднообразието по носенето на бойната служба, също бъха се поддали на морална леност и на отслабване волята: да бждатъ по-често въ близка връзка съ подчинените, да контролиратъ дейността имъ, да проверяватъ на самото място изпълнението на разпоредбите, и въобще периодически да обикалятъ бойното разположение. Тъй постепенно се бъха свикнали да се припържатъ повече до формата, до писане на предписание, до предаване на заповеди и въобще до канцеларшината, като единствено средство да стоятъ частите на позицията, да се одържа фронта, който по нѣкога тъй виждаха отъ далечния наблюдателенъ пунктъ. Тая началническа леност и игнориране на духовната страна въ командуването бъха станала едва ли не обща и за нея съществуватъ сума анегдоти. Тя се вижда и отъ покладването на представителя на главната квартира при щаба на XI армия, подполковникъ Мархолевъ предъ главнокомандуващия: че началникът на дивизията и командирът на бригадата и полковите не обикалятъ позициите, не виждатъ войниците си; че и наело ротни командири, които не познавали бригадните си командири и пр.; същото се вижда и отъ поклада на командуващия групата армии Шолцъ.

Понеже обиколката на позициите изисквала физическо напрежение и е била съпрената съ опасности, по-високите началници бъха се свикнали да оставатъ продължително време въ щабовете си и даже по-редко да отиватъ на наблюдателните пунктове. Когато тръбвало да се взематъ мърки, което налагало непременно да се излѣзе на първата линия, тъй прибѣгвали до телефоните, безъ да считатъ за нужно да минаватъ нѣкой денъ и на мястото да проверятъ извършеното. Ненадбна разслабеност отгоре неусътно бъха се предала по-долу, гдето също почнали да не се стѣсняватъ да се на-

домиратъ по-назадъ, въ бараките, отколкото при частите. Доминирането на типичното: всичко е благополучно, правени несенията, чрезъ щабовете, когато всички тамъ съзнателно знаели, че съвсемъ не е благополучно, привикнали и по-долните къмъ неетичния обичай да скриватъ истината, която, въ повечето случаи е била много неприятна за по-високото началство, искаше непременно да бъде всичко благополучно. Въобще беше почнала да се проявява слаба заинтересованост отгоре, слаба заинтересованост и отъ доле, при едно привидно старание къмъ работата, представлявана всъкога за безуспоризнене. Едно беше утешително, че тая духовна разслабеност все пакъ не беше обща, че все се намираха още части, въ които добросъвестното носене на началнически задължения не беше засегнато отъ омръзването, отъ моралната леност, отъ страхъ за лична безопасност. Тамъ началниците, благодарение на импулса на личния си манталитет, държаха въ ръка командуването и управлението, следяха зорко службата на подчинените си и се бориха успешно със неблагоприятните условия, пречещи на издръжливостта и дисциплината между подчинените.

Особено силно беше повлияло за отслабването на началническата дейност, станалото формиране на нови полкове, което повлече и формиране на нови щабове и подразделения повишение въ длъжност отъ ротни до бригадни командири.*.) Много отъ добрите и опитни ротни и дружинни командири се оказаха неотговорящи на по-високите постове. Това повишение повлече и онова на поручиците и подпоручиците, и мястата имъ тръбаше да се заематъ отъ младежите, свършили набързо школата за запасни подпоручици. На последните липсваха достатъчни познания, опитност и похват за командуване на полуротите и взводовете, поради което тъкъ бързо се видяха въ зависимост отъ фелдфебелите и подофицерите. (Тръбва да се признае, че свършилите по-рано тая школа младши офицери бяха показали похватност и извънредно старание при носенето на длъжностите си, и горе

*) Това формиране на нови части, съ изваждане по един дружина отъ дотогавашните четири-дружинни полкове, съставлявало най-големия минусъ на организационната дейност на щабъ на действащата армия. То намали бойната сила на старите полкове и създало импровизации, безъ сцепление, безъ всъкакви традиции.

тъма часть отъ тяхъ се отличи въ боевете презъ Балканската и Съюзническата войни).

По тоя начинъ, много отъ началнически мястата се указват заети отъ посредствени и неподгответни за по-високи постове началници, а пъкъ подпоручиците, които тръбаша да бждатъ въ прекъ контакти съ войнишката среда, почти никогдан за командуване и ръководене на подчинените си подофицери и войници. Службата почна силно да куца, особено духовната й страна; властта и подчинението при новите началници взеха да ставатъ условни; моралните връзки съ подчинените бяха или запустнати, или, още по-лошо, за началническа популярност, обърнати въ неразбрано дружаруване.

Подчинените успяли да схванатъ стойността на по-нови новоназначени началници, се разколебаха въ понятието безусловно подчинение, въ почитъта и уважението, което те дължатъ къмъ началството. Това беше вече единъ веществен крахъ по стъпалата на военната иерархия, който постепенно доведе до желанието за менкиране, за недоброволно изпълнение на възложените поръчки. Предоставените сами на себе си войници почнаха още повече да се поддаватъ на зловредното влияние на агитациите. Събрани тукъ нейде въ леса или въ някоя долина, тъкъ въ общо колело, слушаха внимателно покъргителните (често пъти преувеличени) разкази на върналите се отпътвачи за лошото външната, или жадно четеха броевете на „Земедълско Знаме“ или пуснатите отъ неприятелски аероплани възвания за бунтуване. Появи се нарочито неотдаване на военната външност, едно нежелание за изпълняване на заповедите, заплашения съ разни плакарди и даже опити за атентати.

Слабото началство почна да се прави, че не вижда и не дано е какъ се размине злото, обаче то не се разминаваше. Лошото ставаше все по-лошо, и изплашените началници още повече се изгубиха. „Лошо, много лошо“, казваха и смирено поглеждаха презъ прозореца на щаба къмъ позицията на фронта.

Ето какъвъ край взе работата, гдъто по-високото началство не умѣеше да стои достойно на поста си или, поради измързване или за да не си създада неприятности, то беше вече смирило отъ правата и задълженията си, и обичаше да

прѣкарва врѣмното въ щаба, гдѣто можеше да се похапне да се слуша спокойно случаено избухналия органъ по позицитетъ и въобще да не рискува съ срѣша на противопостава отъ подчинениетъ, при което нему изнасяше да се намѣси, или явно да прояви боязънъта си. Тая слабость схваната добре отъ подчинениетъ, като леностъ или страхъ за собствена цѣлостъ, доуби и тѣй убития авторитетъ на подобни началници и тѣ не можаха вече да се реабилитиратъ, да се освободятъ отъ съобразяванията си съ волята на подчинениетъ. Частитѣ имъ останаха до край деморализирани и свободни въ пронитѣ на зложеланията, и тѣмъ именно се и дължи цѣлата катастрофа.

А при това служебно отпадение, щаба на действуващата армия не бѣ прѣстаналъ да дава упѫтвания, да разпорежда да иска най-точно изпълнение, обаче, обрѣгването бѣ вече донесло навика да се гледа на тия разпореждания като на несбодима канцелярщина, която трѣбва да предизвика смѣтака въ по-долнитѣ щабове, — дѣйностъ съ перо, съ преддаване отъ горѣ надолу заповѣданото, указаното, исканото слѣдъ което се считало, че необходимото е вече направено, че е избѣгната опасната припирка за неизпълнение отъ високото началство. А между това, не писане е трѣбало, въ по-чести обиколки и даване упѫтване на самото място, където при това се отстранеше и влѣзлия въ обичай болнавъ влут изѣмъ — когато се попаднатъ виновни, да не се преслѣзватъ съ пълната строгостъ на закона а само да се смятатъ отъ длѣжностъ. Послѣдното снисхождение даваше въможност на виновнитѣ да се окайватъ и роптаятъ, като по-традали отъ началническо преследване, и съ това се възвиши навикъ у другитѣ за любоугодничество и хитруване предъ по-горнитѣ, като се скрива лошото и всичко се представи за благополучно.

Необходима е била по-честа и основателна ревизия отъ ревизицата по-горни инстанции и, споредъ добититѣ резултати, се предаватъ бездѣйниците подъ сѫдъ, престѣжностъта на които въ никой случай не е могла да се оправдае съ пропускане или незнание. Трѣбало да се даде вѣкиму да разбере, че инспектиращия иде не за гощавка, че угодата на вкуса му нѣма да повлияе върху безпристрастната оценка на служебната дѣйностъ, съ което лицеприятието и триумфъ на началническото равположение щѣха да се премахнатъ за началническото равположение щѣха да се премахнатъ

вѣжки щеше да се опира само върху добросъвестната си работа.

Така изобщо отиваше служебната дѣйностъ на много хвѣста по фронта, (както казахме по-горѣ, имаше добросъвестни началници, работящи съзнателно, по собствена подбуда), когато най-послѣ злото не можеше повече да се скрива. Проявите на незадоволство, на опити за бунтове и агентати трѣснаха началството и предизвикаха силно подтегнане по носенето на службата, — едно събуждане отъ инертността, наложена отъ еднообразието и продължителността на пасивната отбрана и поради причинитѣ изложени по-горѣ. Шабо-ватъ трѣбаше вече да заработятъ живо; началниците да се въбулятъ и да почнатъ да посѣшаватъ по-често окопитѣ, да разговарятъ съ войниците и да контролиратъ дейността на по-долнитѣ началници. Това усърдие отгорѣ се предаде и на по-долнитѣ началници, на старшитѣ строеви, вече силно заинтересовани за носянето на службата и за духовното състояние на подчинениетѣ, и повели интенсивна борба срещу зловреднитѣ агитации.

Действително тая дѣйностъ изискваше голѣма настойчивостъ. Необходимо бѣ дреди всичко да се предизвика и импулсира измореното оберъ-офицерство, младите началници и полофицери, непосредствено влияющи върху войниците, за да се отърсятъ отъ привидното носене на службата, да се освободятъ отъ придобитата апатичностъ и обрѣгване, да станатъ по-горѣ отъ разслабеността и отъ разколебаването въ успѣха на дѣлото. И ето че, въ края на полугодието на 1918 г., вече можа да се отбелѣжи съживяване на началническата енергия за да се въздействува за повишението на дисциплината и военния духъ въ частите. Разбира се, че пълно оздравяване бѣ невѣзможно; че нѣкога все пакъ пропализаха прояви на незадоволства, на ропотъ, обаче тѣ бѣха главо колективни и бързо отстранявани, за което много спомагаше и надеждата за недалечния свѣршекъ на войната.

При подобно посредствено духовно състояние, дойде практика да не произлѣзе нѣкой новъ Яребичникъ по фронта, когато лонесе още по-силно отрезвление въ повечето части, един още по-голѣма заинтересованостъ у всички началници. Това стана даже и въ най-зле облеченната и почти обосѣла Еборна дивизия въ Албания. На прегледа, направенъ отъ главнокомандуващия, на 20 юли 1918 г., на една дружина отъ

19 Шуменски полкъ, подофицера Стефанъ Ивачовъ, наперенъ, но много окъсанъ и безъ подметки, си позволи да заяви демонстративно: „Голи сме, боси сме, гладни сме; ще потраемъ още малко да ни облечете и обуете, но гледайте по-скоро да се свърши войната; иначе не можемъ трая повече, И тун е тежко, но ще го търпимъ; обаче не можемъ да търпимъ това що ставо въ селата ни; тамъ обраха и иззеха всичко, а ние ходимъ боси и гладни“^{*)}). Същото, стана само въ още по-голѣмъ размѣръ, при прегледа на новопристигналия 71 полкъ, въ който около 600 души бѣха боси и презъ скъсните дрехи се виждаха голитѣ меса на войниците. Когато главнокомандующия почна да говори, всички съ наведени глави и застанали въ положение да демонстриратъ износното си, искаха мѣлкомъ да отговорятъ на хубавитѣ думи на висия начальникъ. Така бѣ, обаче, при все това, тая дивизия, освенъ че остана на мѣстото си, но още и презъ време на пробива, атакува и зае частъ отъ неприятелската позиция по Мокра планина, следъ което по заповѣдъ отстѫпи въ пъленъ редъ къмъ Тетово.

За потвърждение на повдигнатия, въ надвечерието на удара, дужъ, може да послужи и следното:

IV армия, тамъ у Бѣло море, бѣ най-слабата по съставъ и налично състояние. Комари и разни хапливи муhi бѣха силно изтошли конетѣ, а злокачествената малария бѣ прѣ половина числото на хората въ ескадронитѣ и ротитѣ. Кавалерията бѣ принудена да изпрати половината отъ конския съставъ на поправка въ Родопите; службата на сътаналите въ строя войници стана извѣнредно трудна. Ротитѣ отъ Бѣломорската отбрана брояха само по 50—60 човѣка, кони освенъ началствующите, всички други бѣха албанци, необучени и

^{*)} Когато този подофицеръ свърши оплакването си, генералъ Жековъ, възмутенъ отъ дрѣзката му постѣжка, заповѣда да го престане да говори и да даде подъ сѫдъ, обаче Н. Ц. В. Престолонаследникъ узналъ чрезъ доклада на Генералъ Тошевъ, че виновния подофицеръ е лѣмъ храбрецъ, че презъ вечеръ участва въ патрулнитѣ нападения, застѫпи за него, и генералъ Жековъ го извика предъ фронта благодари му за смѣлата откровеностъ, прости го и му поръчава да лични писма да продължава да съобщава за нуждите на дружината. Този своеобразенъ жестъ на главнокомандующия бѣ единъ пресрамяване на по-долното право началство, което се стараеше представи всичко благополучно.

чени и съвсемъ неразбиращи бѣлгарски. Тъй че отбраната съ опълченската бригада отъ р. Мѣста до р. Марица бѣ номинална и всичката надежда се възлагаше върху презполовената конница, на която сѫщо бѣ ладенъ крайморски участъкъ. Когато новоназначения командуващъ армията генералъ Тошевъ, пристигна въ августъ той остана изплашенъ отъ лошото положение на армията, донесе обстойно съ рапортъ лично се яви на докладъ въ главната квартира. Той намѣри почти въ сѫщото положение и 10 Бѣломорска дивизия, която заемаше съ частъ Струмския фронтъ, по в. Кара-байръ (при устието на Струма), а съ друга — морския брѣгъ отъ Струма до Кавала. Разницата бѣ само въ по-правилното и по- внимателно носене на бойната служба и въ задоволителната дисциплина, за която щаба на дивизията бѣ взель най-серииозни мѣрки. За да се смѣни силно изморения, отъ продължително стоеене въ бойната линия, 40 полкъ, стана нужда да се иззвади 38 полкъ, който до тогава не бѣ влизалъ въ действие и се считаше недостатъчно надежденъ при една сериозна неприятелска атака. По лицата на всички чинове се четеше едвамъ скрития страхъ и слабото желание за охотно поемане на опасната бойна служба въ първата линия, което задаваше сериозни грижи на щаба на дивизията. Обаче застаналъ вече на позиция, на 400 крачки отъ противника, тоя новакъ полкъ понесе старателно службата, а следъ десетъ дена, презъ време на Доброполския пробивъ, обсипанъ съ гранати и бомби, отблъсна грѣцките атаки по Кара-байръ и остана тамъ непоколебимъ до деня на примирието, като отстѫпи, по заповѣдъ, въ пъленъ редъ...

Стрѣскането отъ пробива въ Мориховско съживи всички части отъ IV армия, които сѫщо тъй останаха на позиционитѣ презъ целото време и се отдръпнаха безъ всѣкаквъ инцидентъ, следъ примирието. Така бѣ въ слабата IV армия, така бѣ и останалитѣ $\frac{3}{4}$ части отъ македонския бронтъ. Макаръ и да имъ липсваха способностъ и средства за настѫпателни действия въ пространство, все пакъ тѣ бѣха въ състояние да предпоиематъ къси удари, т. е. именно това, което бѣ нужно за да се парира силната неприятелска атака.

Действително при подобно задоволително морално състояние, въ което се намираха останалитѣ части на фронта и другите ни армии бѣха въ състояние да посрѣщнатъ достойно неприятелски ударъ, ако той се насочеше срещу тѣхъ. Обаче констатирайки това, ний не можемъ да скриемъ

истината, че подобно подигане на духът бъде само изразъ на послѣдно морално напрѣжение, което можеше да донесе даже единъ нападъ, обаче щомъ се наложеше отстѫпване следъ боя (както стана за 1 армия) или, следъ като противника бѫдеше битъ, ако не се почняха преговори за миръ щъщъ да се предизвика ново избухване на отрицателните качества, до пълно безредие и напускане на фронта отъ цѣли части. Защото, както всѣки организъмъ, следъ продължително боледуване, линѣе дълго време и, при мало-малско ново усложнение, загива, тъй и армията, подвръгната цѣли три години подъ тежкитѣ условия за обдѣржане, почивка, моралъ, изхранване и при двойствено командуване, не можеше вече основателно да оздравѣе и се поправи. За да станеше това необходимо бѣ: избавяне отъ продължителното бездействие, и съ решителни удари да се наложи сепаративенъ износенъ миръ.

Признавайки горното, ний трѣбва да добавимъ, че въ сѫшто почти състояние се намираха и армиите на съюзницитѣ. Продължителността на войната и у тѣхъ бѣ понесла разколебаване и голѣмото желание за скорошъенъ миръ; и тѣ, по-рано отъ насъ, бѣха вече записали голѣми неуспѣхи, равни на катастрофа. Наистина тѣхното влизане въ войната бѣ станало една година преди нашето, обаче и ние, току излѣзли отъ две предшествуващи войни, 1912 и 1913 г., бѣхме силно изморени и материјално изтощени, а по ториялнитѣ загуби съ Букурешия миръ, още и морално разслабени. Ние тръгнахме на бой слабо подгответи въ техническо отношение, при липса на спомагателни средства, безъ достатъчно облекло, припаси, складове и уредени интенданства . . . и при все това, тѣрпяйки крайни лишения, нашите части издѣржаха войната цѣли три години, при каквито условия германската и австрийска армии едва ли биха могли да устоятъ даже една година. Коравия германецъ, навикналъ на удобства даже и по бойнитѣ полета, не би могълъ да изтѣрпи парцаливото облекло, презъ което проглеждаха голите меса, продѣненитѣ обуша, босото ходене, царевичния хлѣбъ, постоянното хранене съ голата чорба, която полковникъ Новакъ нарича *томия съ лукъ*, и онова безсмѣнно стояне 2—3 години подъ огъня, въ първата линия.

И при подобно положение, само тамъ въ Моравско, разколебаното началство не бѣ въ състояние да

се издигне на висотата на положението си, да спечели изгубения си авторитетъ, да въздействува за възворяването на дисциплината и високия духъ у частитѣ. Апатията у него все повече се е усилвала; разслабването на дисциплината и злонежанието за непослушане у подчиненитѣ все повече нараствали. По-старшитѣ началници — въ баракитѣ, при единъ удовлетворителънъ комфортъ, или най-много — на наблюдателнитѣ пунктове; подчиненитѣ — въ окопитѣ и закритията, при най-мизерна обстановка. Еднитѣ и другитѣ, всѣки за своя смѣтка, безъ често единение, безъ общностъ въ мислите и предназначинанията, и то до толкова, че когато остатъците отъ Доброполскитѣ защитници вече успѣха да излѣзатъ отъ сферата на ужасната бомбардировка, не искаха повече да слушатъ и да се подчиняватъ, и началниците имъ бѣха безсилни за да ги спратъ и заставятъ за по-нататъшна съпротива. Духовното падане у частитѣ е немислимо безъ онова у началниците. Генераль Рибаровъ, на 15, два пъти заповѣда на команда 2 Балк. бригада да спре частитѣ на близка отзадъ позиция, обаче последния не бѣ въ състояние да изпълни тая важна заповѣдь. Нищо хубаво не може да се очаква въ боя, когато началството не е готово да се пожертвува въ опасния моментъ и, съ личенъ примѣръ, да увлече подчиненитѣ си за самоотверженъ подвигъ. Извиненията, че войниците заплашвали съ оржжие, когато ги карали да се спратъ и биятъ, нѣматъ никаква стойностъ, понеже никой отъ началниците не се бѣ опиталъ да заплаши бунтаритѣ съ силата на сѫшто, да употреби последното, даже при явенъ рискъ на загинване. Като се изключатъ офицеритѣ, които паднаха въ боя, всички останали благополучно се върнаха, заедно съ непокорнитѣ, въ България. Питаме: защо не се повтори сѫшто, както въ подобни случаи бѣ ставало въ другитѣ армии, за да заиграятъ сбитѣ и револверитѣ и да се спратъ непокорнитѣ? Где бѣ прочие военната доблестъ у тия началници?

ГЛАВА XV.

По-ранни социални и отъ вътрешно естество причини, повлияли за катастрофата

Нашето пропадане, съ всичко произлѣзло, следъ склоненото примирие, не бѣ инцидентно, или само поради недостатъците въ командуването и лошиятъ политически и вътрешни условия, а право последствие отъ верига гръщи и недостатъци презъ 40 годишното ни свободно съществуване; отъ онай още отъ началото безсистемна дейност, политическа, обществена, стопанска, педагогическа, административна и военна, която продължи неизмѣнно до почването на Балканската война. Новаци въ свободния животъ, ние, още на първия кръстопътъ, се объркахме, и, вместо да вземемъ върнатата насока къмъ прогреса, посредствомъ постепенна еволюция, тръгнахме прѣко, дано настигнемъ изпреварилитъ на народи. Ние се подадохме на подражание и почнахме да прилагаме чуждото модно върху нашия битъ, безъ да държимъ сметка, че презъ етапитъ на западната култура сѫ преминали цѣлл поколения.

Най-напредъ, по просвѣтата ние прекалихме съ реинността — да снабдимъ учащите се съ възможно по-широки научни познания и възприемемъ всецѣло системата и прогрѣмитъ на първокласнитъ средни и висши учебни заведѣнія на Западъ. Това увлечение изтика на заденъ планъ възпитателната страна, за да се добива споредъ субективните съ万家 на учащите се. По тоя начинъ оставенитъ, сами на себе си, младежи, естествено склонни къмъ крайности, взеха лоша насока въ самообразоването си и се предадоха на социалистическиятъ вѣяния, на ония на интернационализма, за които много спомогнаха и самитъ учители, нѣкои отъ които, поради демонстрацията на крайнитъ си убеждения, успѣваха да наватъ за мѫченици въ борбата срещу държавния строй. Единъ видъ апостоли на новото учение. Въ туй отношени

особено много допринесоха ония отъ паланкитѣ и селата, които, поставени зле въ материјално отношение, колкото само да се препитаватъ, бѣха силно озлобени и тласнати въ пжтя на комунистически въжделения. Тъй сѫщо спомогнаха и нѣкои отъ опозиционнитѣ водители, що въ желанието да печелятъ симпатии и привърженици между учащата се младежъ, и да създаватъ неприятности на правителствата, я подсирѣкваха по нѣкога къмъ бунтове срещу преподавателитѣ. Даже и нѣкои министри по просвѣтата не останаха чужди на новото вѣяне за отрицание на обществените задължения и за борба срещу буржуазния строй. За да се покажатъ напредничави, тѣ отидоха да покровителствуватъ опасното течение учителитѣ и допуснаха съюзитъ имъ, които, вместо да спомагатъ на просвѣтата, почнаха да образуватъ, едва ли не, автономни организации, подкрепящи интереситъ си и налагачи своеобразнитъ си нововъведения, даже и върху самото министерство на Просвѣтата. При подобна колегиална гарантираностъ, учителството вече можеше свободно да насаждда семето на интернационализма, даже и на комунизма, средъ учащата се младежъ и население.

Вниманието, съсредоточено изключително върху общо образователния отрасъл на просвѣтата, оставилъ на страна и техническата подготовка на младежитѣ, отъ която се имаше много голѣма нужда. По партийни съображения, постепенно се отваряха гимназии следъ гимназии, подготвяши голѣмъ комплектъ учень пролетариатъ, който, постепенно увеличавашъ се, не можеше да бѫде удовлетворенъ съ чиновнически и учителски мѣста. Свѣршилитѣ и останалитѣ безъ средства младежи биваха принудени или да ставатъ върли партизани или да се присъединятъ, като фанатизирани дѣйци, къмъ крайнитъ течения въ страната.

Новитъ вѣяния въ учителската среда постепенно изтичаха на заденъ планъ преподаването на отечествената история, считана вече като предметъ за насаждане на шовинизъмъ въ младежъта. Преподавателитѣ ѝ не се назначаваха споредъ основателното познаване на материала или по желание да пренесатъ полза, а, въ повечето случаи, отъ останалитѣ свободни при разпределението на предметитѣ, на които все трѣбва да се предвидятъ известни часове. По тоя начинъ, често пжти попадаха преподаватели изучаващи историята по самитъ учебници и не обрѣщащи никакво внимание върху

поучителността, която тръбва да се извлича отъ нея. Ако ли пък нѣкой отъ тѣхъ се попаднеше добросъвестенъ, той биваше презиранъ и подиграванъ отъ колегитѣ си, като ретоградъ и голѣмъ шовинистъ. Съ това, изучаването на историята ставаше съ обикновено, както за всички сухи предмети, изучаване, безъ да се вниква въ сѫщността, пълна съ поука и назидание за младото поколение. Придобититѣ по тоя начинъ познания, затрупани подъ баласта на другите сведения отъ общеобразователно естество, постепенно се замъглиха и отъ тѣхъ оставаха само кратки спомени: кой царь е покръстиль българитѣ, че Крумъ отсѣкалъ главата на Никифора, че Симеонъ билъ великъ царь и пр. А между това имаме светли ери отъ старото минало, които тръбаше да се знаятъ за подхранване на народната гордост; имахме и тежки робства, причинитѣ за които необходимо бѣ да се изтъкнатъ и добре да се запомнятъ за поука въ новия ни политически животъ.

Още по-зле бѣ въпроса съ историята на културата на нашитѣ стари, която ако и бедна съ образци на народно творчество, включва прояви на просветна тогавашна дейност и предаване на съседитѣ писмеността, на кипящата българска мисъль, богоизлъчването, преминало презъ западна Европа и запалило чакъ Франция, — предшественика на Реформацията. Тая история не само не бѣ преподавана, но никой не се сети да потърси материали и поне колко годе да я възстанови.

А при подобни условия на пренебрежения къмъ старото минало, разбира се, че възпитанието на младежъта, на интелигенцията, а следователно и на народа, не можеше да донесе друго, освенъ слабо скъпение съ отечествената гордост и други, голѣмо отслабване на жаркото роднитѣ интереси, голѣма любие и спомагане за насадата на интернационалните убеждения.

Тѣй, че когато възраждащата се България имаше голѣма нужда отъ истинско просвѣтни и родолюбиви граждани, съ девиза: „България надъ всичко“, се работеше планомерно за възприемането на най-крайнитѣ социалистически вѣянія, което скоро разколеба националната идейност и почна силно да пречи за подготовката на съзнателни и самоотверженни борци. Постижващитѣ въ казармата почнаха да донасятъ съ себе си отрицанието на отечествените задължения, на военитѣ добродетели и пр. На понятията: отечество, знаме, об-

щественъ дѣлъ, на самопожертвуването предъ народния олтаръ, почна да се гледа, като на измислици, на военна сколастика, които отъ немай кжде тръбва да се заучватъ, безъ да е нужно да се възприематъ поуки за добросъвестно служене на отечеството.

Неразбраната насока на обществения животъ, поради криво съвлачане на конституционните свободи, донесе погрѣшни понятия у гражданитѣ — да търсятъ само права и да не хаятъ съ задълженията си къмъ държавата и обществото. При голѣмото желание да печелятъ партизани и съмишленици, водителитѣ народни забравяха дѣлъ си за възпитанието на обществото въ пжтя на граждански добротетели, тѣй необходими за всѣки културенъ човѣкъ. Тѣ всекѣло се отдаеха на гореща партийна борба и внесоха между гражданитѣ кипежа на прѣкалено партизанство, на раздори и преследвания. Тѣхнитѣ голѣми амбиции за министерски постове и за лидерство доведоха раздробяването на партийтѣ, което внесе още по-голѣма неразбранщина и ожесточение въ борбите. Зловрѣднитѣ агитации, съ абсурднитѣ обещания: намаление на данъците, подаряване на държавни гори, построяване желѣзници до най-затънтенитѣ градчета, шосета, мостове, водни привилегии и пр., и всичко това непременно придвижавано съ отвратителна демагогия, за да се въздигнатъ своите и да се охулятъ противниците, — отровиха българската душа и създадоха опасното настроение на пессимизъмъ и охладяване въ понятията за общественото благо. И най-простиятъ разбра, че властъта и борбата за нея не сѫ освенъ средство за узаконено своеволие, за лични и партийни облаги.

И раззврати се силно народътъ и настяпилъ голѣмъ мораленъ упадъкъ до степень: общественото благо, благото на отечеството, да се разбира само въ благото на партията, т. е. въ всѣко обществено предприятие партийниятъ интересъ да стои по-горѣ отъ отечествения. И разцѣпи се масата на партии и партийки, и започна се интензивна борба да се събори Иванъ, да се настани Драганъ; а по-крайнитѣ: работническото съсловие отиде на лѣво, гдѣто сладко се вѣщаеше за неговитѣ права върху капиталътъ, а голѣма част отъ многоголъганата селска маса — къмъ земедѣлческата организация, която обѣщаваше подобрене на земедѣлието и разширяне на правата на селското население. И дветѣ тия течения постепенно намѣриха много последователи, за което

правителствата тръбаше вече да държатъ смѣтка, а Министерството на просветата и онова на войната да поведатъ интенсивна борба срещу общественото зло, нѣщо, което първото просто не смѣеше да направи, а второто можеше да го достига само чрезъ казармата. Лошото третиране на офицерството въ обществото, което тъй много допадаше на крайните течения въ страната и за което тъй много работяха между младежите, бѣ влѣзло въ мода почти у всичките слоеве на обществото, като една психологическа необходимост да се подрови престижа на марсовитъ синове, наричани царски преториянци, и да се подкопае началническиятъ авторитетъ предъ долните чинове въ военната иерархия. Утопистите лѣвичари се стремяха постепенно да съборятъ цѣлия воененъ институтъ, а неразбраниятъ дѣсничари не съзнателно спомагаха на тая имъ разрушителна лейностъ.

Вместо да отиватъ въ пѣхия на съревнованието къмъ прогреса и културното повдигани на страната, партийтъ, постепенно се изродиха въ слизарии, които при дохаждането на властъ, поемаха камшика на своеолието, въртящъ вчера отъ противниците. И дохаждаха и поемаха управлението, единъ следъ други, разни кабинети, и управляваха тѣ, първоначално въ името на народовластието, обаче, следъ заангажирането си въ борба съ противниците, започваха да се отбраняватъ, да преследватъ другите, да пазятъ интересите на своите и да прокарватъ въ парламента само онова, което шумно ги рекламираше, като просветени ревнители за общественото блато. Въ демагогското желание да се показватъ пестовни при разходванието на държавната пара и въ същото време, за да не бѫдатъ обвинени въ ретроградство, тѣ обикновено биваха щедри за другите ведомства, а старательно отбѣгаха да отпускатъ достатъчни средства за създаване на силна армия. Тѣ, повечето пѣхти, силно обрѣзваха военния бюджетъ и довеждаха щатовете дѣ тамъ, че частите, съ лични си съставъ и съ началническия персоналъ, едвамъ можаха да функциониратъ като строеви единици. Тѣ намаляваха сумите за домакинско издръжане до толкова, че частите тръбаше да се обрѣщатъ въ майсторски, на домакински команпи, и командирите сами да търсятъ начинъ за издръжане на частите (посредствомъ казармевитъ дюкенчета, отглеждането на зеленчукови градини, заготовление на сѣно и продажба на конски торъ и пр.). А всичко това отнемаше отъ строя го-

лѣмо число войници и силно пречеше за обучението и възпитанието.

Едновременно съ горното, отиваще и неотпускането на суми за заготовление на необходимите предмети и материали за военно време. На милионитѣ, които ежегодно тръбаше да се гласуватъ отъ камарата, като свѣрхсмѣтъ кредитъ на Военното министерство, се гледаше съ лошо око отъ всички партии и такива се отпускаха рѣдко.*)

Наистина, при либералните кабинети въ 1890 и 1904 г. армията бѣ значително увеличена и модерно въоружена, обаче необходимо бѣ всѣка година да се предвиждатъ достатъчни суми за попълване на облеклото, снаряжението, бойните припаси, медикаментите, материалите отъ разно естество и пр., тъй необходими да се заготовятъ своевременно. По тоя начинъ, подготовката на армията за военно време бѣ постоянно оставяна на последенъ планъ, поради което, и въ трите войни, ние се оказахме въ много отношения неготови: безъ достатъчно облекло, модерно въоружение, снаряжение, болнични принадлежности, инструменти, лѣкарства и пр. и пр. липсата на които причини толкова жертви и страдание на славните юнаци. Разчиташе се много на реквизицията, като се забраняваше, че повечето отъ недостигащите предмети не се намиратъ у насъ, а да се изпишатъ въ навечерието на войната е трудно и ще костува лесетърно.

Ето защо, още съ тракането на барабана за мобилизация, ние хуквахме да купуваме на бѣрза рѣка нужното и, понеже голѣмъ количество отъ него не можеше да се намери, тръгвахме съ това, що криво-лѣво се дотъкмиваше.

И събираха се реквизиционните комисии, като по третога и се залавяха за онай огромна и трескава до полуда работа. Искаха имъ изведенажъ: фуражъ, масъ, сирене, кашкавалъ, говеда, овце, кола, коне, каруци, платове, шаеци, ножи, превързочни материали, цѣрви, навуша, сѣдла, самари, въжета, чулове и пр. и пр. И при подобна бѣркотия, тѣ пропускаха много необходими нѣща, обѣркваха нарядите, по-грешно опредѣляха вида и количеството на предметите и пр. Забравили да заготовятъ храна за коларите и фуражъ за до-

*) Подъ страха отъ злоупотребления отъ страна на военните разпоредители, за каквито се слушаше, че е имало, армията се отговаряше да бѫде неговата, когато тръбаше само да се издирватъ злоупотребленията и да се наказватъ виновните.

битъка по съборните пунктове, тъй като принуждаваха хората да гладуват още от първия ден, а пъкът добитъкът да изяде шумата и да огриза коритъ на овощните дървета, а при прашането му за бойното поле, да измира съ хиляди по пътя.

Дрехите, от които голема част бъха кърпени и полуизносени, едва стигаха за строевите части, а нестроевите войници и ония от тилните формации тръбваха да тръгват съ собствените си дрехи. Етапните болници заминаха съ волски и биволски кола; дивизионните болници, парковите роти, продоволствените и инженерните транспорти — също.

През последната война ние се оказахме въ всъко от ношението значително по-зле. При това липсваха ни достатъчно тежка и планинска артилерия, като имеющите се тежки батареи тръбваха да се возят съ волски впръжове. Картечниците бъха малко; минохвъргачи и бомбохвъргачи — почти никакви; артилерийски патрони и бомби крайно недостатъчни, споредът съвременните нужди на боевето, които изискватъ хиляди снаряди на едно оръдие. Телефони, полски телеграфи, кабелни жици, локомотиви, вагони, материали за разедни станции и за мостове, разни инструменти отъ техническо естество, достатъчно телографни и инженерни паркове, всички недостигаха, а нѣкои и съвсъмъ липсваха. Нѣмащите организирани продоволствени, артилерийски и инженерни депа, Яви се нужда да се заема отъ съюзниците, а по липса на железнопъженъ материалъ и попготвенъ персоналъ, част отъ железнниците тръбваха да се отстъпятъ за експлоатация отъ германците.

Нашите болници също бъха лишени отъ необходимото за гледане на болните и ранените. Лъкарите тръбваха да прилагатъ извънредни усилия, за да стъкнятъ оттукъ-оттамъ принадлежности за инсталациите на леглата, за снабдяване съ болнични принадлежности и домакински потреби. И, ако не бъде плячката, която се падна отъ болничните складове въ Македония и Сърбия, рискувахме съ пъленъ крахъ въ санитарно отношение. На македонския театъръ все още спомни гаше евакуацията по железнницата, обаче тамъ въ Добруджа бъде проявена пълна неготовност за посрещане на санитарните нужди на армията. Стана нужда да се инсталиратъ непровизирани болници съ помощта на населението, и ранните да се отзоватъ цели преходи съ волски и биволски кола и да се излагатъ на ужасни страдания по пътя.

Дрехите скоро станаха на парцали, а нѣмащите отъ где да се заменятъ и, понеже липсваха долни дрехи, у много войници се виждаха месата. Продънението ботуши тръбваше да се завързватъ съ тель или да се хвърлятъ безъ да могатъ да се замънятъ съ цървули; башльци и кожухчета не достигаха съ хиляди.

Действително, презъ войната съществуваха специални учреждения въ страната, на които главната задача бъде да обдържатъ армията и да не допускатъ експлоатация съ храните, предметите и сировите произведения и въобще да се борятъ срещу злоупотребленията отъ всъкакво естество, които допринасяха скъпотия и създаваха несносенъ за населението животъ. Обаче на тия учреждения не имъ вървеше; тъй не бъха подгответи за действията си и сръщаха големи спънки при прилагането на мъроприятията.

Първоначалният комитетъ, споредът професоръ А. Цанковъ (книгата му „Последствия отъ войната“), въ цѣлата си дейност е билъ безплоденъ и, освенъ че не направилъ нищо, но билъ още и вреденъ съ работата. Той действувалъ безсистемно и безъ програма. Ако и обремененъ съ големъ съставъ и канцеларски персоналъ, не му достигали сили, за да разбере, че, безъ да се организира производството и пазаря, борбата съ злото е навъзможна. Живота отъ денъ на денъ ставалъ все по-тежъкъ и спекулацията вземала застрашителни размѣри. Въпреки усърдието на този комитетъ — да нормира цени и печалби за повечето стоки, последните бързо изчезвали отъ пазаря, а нормираните цени ставали база, на горѣ отъ която растѣли цените на спекулацията.

Съ прехраната на населението и армията работите не вървели по-добре; комитетъ и нея не можалъ да разреши, нито даже да я подеме правилно. Обществото, подъ натиска на незгодите и лишенията, предъ страха, че хранителните припаси сѫ на изчерпване и една криза въ прехраната е неминуема, се вълнувало и явно негодувало противъ него. То обвинявало въ неспособностъ да разреши възложението му задачи и искало премахването му. Подъ тоя натискъ, а особено подъ натиска на страха, че гладътъ въ армията и населението е неминуемъ, правителството поискало да създаде нова система за обществената предвидливостъ и нова организация за урегулиране на стопанския животъ. Това то направило съ закона отъ 26 августъ 1916 г., който е билъ се-

риозенъ опитъ да се тури редъ въ общото стопанско безредие, да се организира стопанския животъ, да се уреди използването на економическите сили на страната.

Тоя опитъ е билъ направенъ късно, когато безредието въ економическия животъ било пълно, когато обществото съ недоверие и скептицизъмъ, дори и съ равнодушието съ отнасяло къмъ всичка инициатива, целяща да тури по-добре, бъръ редъ въ прекхраната и продоволствието. Новия комитетъ, съставенъ отъ представители на политическите партии, носилъ съ себе си и добродетелите, и недъзите, и пороците на тия партии; при това той билъ сложна и мъжко подвижна организация, т. е. неекспедитивна, когато въпросите по прекхраната и разпределението не търпели протакане.

Кризата въ прекхраната, въпреки усилията на комитета, се изострявала. Стремлението му да тури редъ въ разпределението и събирането на продуктите и да постави подъ свое ръководство по-важните отрасли на промишлеността, му наложили противопоставата на военните власти, особено на тиловото управление и главното интенданство. Обществото, не държащо смѣтка за препятствията, съ които се бориътъ комитета, се отнасяло равнодушно, а понѣкога и враждебно къмъ него. Опасността отъ морално разложение на армията и обществото, разложение за което вече имало сериозни признания, и усиливашето се общо бедствие, — всичко това подготвило нова промѣна въ организацията на производството и продоволствието. Така се създали условията, които наложили Дирекцията за Обществена Препвидливост и Стоп. Грижи.

Тая дирекция била вече военно учреждение, съ широки, едва ли не съ абсолютни, права, които само въ известни случаи съ можали да бѫдатъ контролирани отъ Министерския съветъ. Ней били подчинени продоволствената и интенданска секции при главното интенданство, а също и главната реквизиционна комисия, и тя имала право да се сношава съ всички учреждения. Наредбите й били задължителни за военните и граждански власти, които подъ страхъ на наказание трѣбвало веднага да се отзоваватъ за съдействие и изпълнение.

Собствено тая дирекция О. П. С. Г. се бѣ явila още по-късно, когато стопанствения животъ е билъ вече съвършено разстроенъ, а търговскиятъ външни сношения били ограничени само съ тогавашните съюзници. Хаосътъ и безредието били до висшия си предѣлъ; въобще, тя заварила по-

ложение навѣващо тъга, страхъ и безнадежностъ. Гладътъ вече заплашвалъ да разстрои дисциплината въ армията, а спекулацията на пазаря морила обществото, което ту негодувало срещу безсилето и неспособността на държавната властъ, ту се подавало на уловките на хитритъ спекуланти и само неволно сломагало на дезорганизацията на пазаря. При все това, обаче, Дирекцията имала вътре въ силите си и заработила съ съзнанието да изпълни единъ общественъ дѣлъ и, безъ да създада илюзии въ обществото, да оправдае довѣрието на последното.

При безвластието, сварено отъ Дирекцията, при слабата способность на властта да реагира срещу увеличаващата се анархия, при абсолютното дискредитиране на управлението, ней се открила просторна, дори необятна областъ за работа. Първата най-важна задача, която имала тя да разреши, била: установяването на размера на нуждите подлежащи да се удовлетворятъ. Тя почнала съ сметка: на необходимите зърнени храни за изхранване на добитъка, за застѣване и за прекхрана на населението и на българските и съюзни войски; на количеството на добитъка за отвъждане, работа и клане; за производството на растителните масла, сиренето, кашкавала и настъта; за захаръта и зеленчуците; за засилването на текстилното и кожарско производство и пр. Тя милитализирала фабриките за вълнени материи и платове, за предене и плетене и за памучни платна, а също и кожарските и обущарски работилници. Въобще тя прѣприела мѣроприятия, които засилили, доколкото било възможно, земеделското производство, наследодателните посеви, производството на млѣчените продукти, захаръта и зеленчуците; намаляването на хлѣбната и месна дажба и на блажните дни презъ седмицата. Презъ 1917 г. Дирекцията успѣла да получи за 9 месеца около 470,339 метра униформенъ платъ и годишно: 155.079 чифта чорапи; 15035 плетени ржкавици; 121237 фланели; 132978 едри и 20551064 дребни кожи. Тя поставила подъ възбрана всички провизии и сирови произведения и се противопоставила на безразборната имъ продажба за износъ, като взела строги нѣрки срещу спекулантите, и се помѣчила да уреди и търговскиятъ сношения съ съюзниците държави.

Ето ей така плодотворно, споредъ думите на уважаемия професоръ, е действувала Дирекцията О. П. С. Г., за да внесе редъ въ стопанството на страната, да отговори на голѣ-

митъ нужди презъ войната. Тя е работила съ широкъ за-
махъ въ старанието си да уреди въпросите за вноса отъ
вънъ, да запази българските интереси отъ ощетяване, да не
допусне експлоатиране средствата на страната отъ съюз-
ниците. И при тая си умѣла и решителна дейност тя е сре-
щала голѣми спѣнки, поради което експлоатацията и мизе-
рията въ страната и лишенията все пакъ не можали да се
отстранятъ.

Причинитѣ за това, споредъ насъ, трѣбва да се търсятъ
въ липсата на подготвени второстепенни и третостепенни орга-
ни—изпълнители, които трѣбаше да прилагатъ на дѣло на-
режданятията й; въ липсата на добросъвестни агенти и на ад-
министративни, общински и реквизиционни власти за прилага-
нето на законните мѣрки и да слѣдятъ за експлоатацията, за-
укриването на въз branenитѣ предмети и произведения и про-
даването имъ тайно на високи цѣни. При това, понеже раз-
поредбите и бѣха въ разрѣзъ съ интересите на нѣкои вли-
телни лица, особено съ германските крупни искания, тя стана
умразна и трѣбаше да влѣзе въ конфликтъ съ пруското во-
енно министерство и герман. командуване, които често доби-
ваха своето чрезъ наблѣгане върху правителството, поради
което тя стигна до конфликтъ и съ последното. Упоритостта
на Дирекцията предизвика оставката на директора генерал
Протогеровъ и на поддиректора П. Петровичъ.

Тъй или иначе, всички целесъобразни мѣроприятия
Дирекцията С. Г. О. П. при приложението имъ отъ по-дол-
ните, неминуемо се извртаваха и, вместо полза, въ повечето
случаи донасяха вреда. Това, което се поставяше подъ възбра-
на, което подлежеше на изземване или пъкъ експлоатиране
му строго трѣбаше да се преследва, тутакси се скрива-
ше за да се продаде на висока цѣна на германците за износ
или на гешефттаритѣ за експлоатация на бедствующето на-
селение. Сиренето, кашкавалътъ, мастьта, захарътъ и пр.
че потъваха въ земята; донасяните отвънъ по контрабанден
начинъ манифактурни предмети достигаха баснословна стой-
ност. Оризътъ, бобътъ и маслото съвсемъ рѣдко се нами-
раха. За да издържатъ семействата си, офицерите, поло-
церите и войните почнаха да пращатъ отъ фронта
сами да носятъ дома си това, което можеше да се купи отъ
населението въ етапната зона или отъ германските
излишества. Това даваше възможност и за злоупотрѣбленіе

отъ нестроевите долни чинове, които почнаха да циркулиратъ
по треновете и да търгуватъ съ евтино купените предмети.
Твърде тежко бѣ да се вижда какъ окъсания и разчорленъ
български отпускаръ се мѫчеше да прекара човалчето съ
купеното; още по-тежко бѣ да се гледа жалката физиономия
на тоя нещастникъ, когато тѣва човалче бѣ отнемано на
нѣкоя гара. Висшето началство бѣ разпоредило да се кон-
фискува подобна придобивка, когато пъкъ германските вой-
ници всѣка седмица постоянно изпращаха на семействата си
въ Германия сандъчета съ купени провизии*).

При всичките строги мѣроприятия, поради неуребда въ
тила, редовното изпращане на хранителни припаси на армията
не можа да се подобри, още повече, че желѣзниците въ
етапната зона бѣха въ рѣжетъ на германците, които всѣкога
даваха предимство на своите пратки.

Частите на фронта почнаха да обработватъ, въ операцион-
ната и етапна зона, голѣми пространства земя за жито,
нарича и зеленчука, да отварятъ мандри за сирене и кашка-
въль, да отглеждатъ добитъкъ и пр., съ което действуващата
армия се обѣрна на интендантска, грижаща се повече за
собственото си препитание, отколкото за силата и готов-
ността си срещу врага.

По едно време оголяването и обоязването на частите
тигна до тамъ, че производителна България трѣбаше да
вземе 100 хилъди комплекта войнишко облекло отъ Германия;
трѣбаше да се почне заготовката на дървени обуши (единъ
видъ налъми) въ интенданството на съединените армии; да
се събиратъ долни дрехи отъ населението, което само вече
ведствуваше. Липсата на достатъчно провизии принуди час-
тите да получаватъ такива взаимообразно отъ германските
кладове, които, кой знае какъ, всѣкога бѣха пълни, редомъ
на нашите сиромашки. Смѣшно, обаче много печално!

Ний нѣмахме излишства и напоследъкъ останахме почти
нищо, безъ онова, за което въ другите държави още въ
пръво врѣме сѫществуваха магазини, складове и депа, и
уредено отъ по-рано интендантско ведомство съ подготовкени
нари и попълнени съ специалисти запасни. Нашите малки
интендантски части се изгубиха при попълването имъ съ

*) Зле биеше въ очи, че, когато на войниците се отнимаха
придобивките, офицерите не биваха обезпокоявани:

запасни, отъ които едни бѣха само чиракували по разни занаяти, а други — протежета, безъ всѣкакви домакински познания. Надъ тая сбирщина се поставяха не специалисти началници, а повече старитѣ и негодни за строя. При подобна импровизация, старшитѣ интенданцки началници, отъ които нѣкои имаха известна теоретическа подготовка, се явиха бессилни въ дейността си. Особено когато настѫпи нѣмътъ и трѣбаше да творятъ, тѣ се видѣха спѣнати въ мѣроприятията отъ неумението на подчиненитѣ, а понѣкога и отъ злоупотрѣблението имъ. Изобщо интенданцките учреждения, жизнени тѣ артерии на армията, лошо функционираха и съвсемъ малко удовлетворяваха потребностите на организма — армията.

Редомъ съ германските етапни органи, развиващи наложена дейност не само въ тила (България, Сърбия и Добруджа), но и на самия фронтъ, нашитѣ интенданцки части се явиха просто жалки, заети повече съ спазването на формалностите, съ писане и отписване, съ изготвяне на ведомости и протоколи, а живата работа, бѣрзата доставка на предметите и своевременното снабдяване на частите, като да не бѣ тѣхна работа. Когато се проявяваше такава, всѣкога биваше инцидентна, която повличаше отново продължителни почивки.

Германските началници, благодарение на подготвени добросъвестни етапни органи, които се ползваха съ пълни довѣдие при функциите си — да купуватъ и да продаватъ само съ лични разписки, не знаеха какво ще рече нѣманъ и частите имъ никога не тѣрпяха лишения. Тѣхните продоволствени складове, както и депата съ разни материали, всѣкога бѣха пълни; войниците имъ се храняха добре, живѣяха въ сносни помещения по позициите, разполагаха съ малки читалища и съ развлечения (кинематографи) въ близкия тилъ; се ползваха при пѣтуването съ хубаво уредени войнишки домове по станциите, и всичко това — чиста последица отъ разбрано насочена и бѣрзо извѣршвана дейност, само размѣрно по-скоро да се спомогне на борцитѣ.

Войниците имъ имаха по два ката здраво облекло, нашитѣ, редомъ съ тѣхъ, изглеждаха много жалки съ сини канитѣ шапки, съ разкъсанитѣ вратници, съ изгубили формата си ботуши, съ кинарлийтѣ вълнени чорапи.

Освенъ слабата организация и липсата на подготвени органи, нашето интенданцко ведомство се явяваше спѣнато и отъ централизацията въ управлението, а особено отъ установената отчетностъ за произвеждане и оправдаване на разходите, която бѣ въ пълна противоположностъ съ спешността презъ време на войната. Армейските тилови управление и интенданства трѣбаше всичко да очакватъ отъ главното тилово управление, което отъ своя страна трѣбаше да иска отъ главната реквизиционна комисия и често пакъ да чака разрешение отъ Военното министерство, съ което, докато се изпълняха формалностите, доставките до продължително закъсняваха и се пречеше за обдържането на частите на фронта.

Поради липса на предвидливостъ и при тѣсенъ стопански кръгозоръ, тилните учреждения пропуснаха своевременно да се погрижатъ за заготовяне на запаси по облеклото и обущата. Когато вече настѫпи крайна нужда, оказа се, че голѣма част отъ изобилната българска вълна е била изнесена задъ граница; че голѣма част отъ суртовитѣ кожи е издѣрпана въ Германия, а другата — изхабена (солене и сушене въ частите) и продадена на низки цени въ полза на пържавата (!). А пъкъ габровските и сливенските фабрики, които какъ да е работеха, можаха всецѣло да бѣдятъ използвани за своевременно заготовяне на обмундировачни предмети. Тия фабрики трѣбаше своевременно да се снабдятъ съ достатъчна вълна, съ каменни вжгища, съ масла и запасни части, тѣй че да могатъ да отговарятъ на нуждите на цѣлата действуваща армия, а не да работятъ само за подчинените на Военното министерство въ страната части. Ботушарските майсторски, открити по гарнизоните, трѣбаше да се разширятъ до степень да могатъ да заготовятъ обуша за цѣния фронтъ, а после вече и за войниците отъ допълняющите пружини*). Съ подобна небрежностъ скоро се стигна до положението войниците на фронта да носятъ бойната служба страшно

*) Заготовения отъ фабриките шаекъ е билъ почти всецѣло употребенъ отъ главното интенданство при Военното министерство за облекло на допълняющите дружини и ботушарските работилници по гарнизоните шиели обуша само за тѣхъ, тѣй че съвсемъ малко е било дадено за частите на фронта. Ето защо, когато допълняющите дружини бѣха пратени при своите части, тѣ имаха здраво облекло и обуша, а бойците — не.

окъсани и съ 25% безъ обуша, срамувайки се отъ неприличния си видъ.

А, като на зло, войната, въпреки очакванията, се затегна много. Българскитѣ юнаци, отишли първомъ неохотно въ бой, постепенно се обземаха отъ патриотически жаръ, съзнателно маршираха на западъ, северъ и югъ и нанисаха тежки удари по сръбскитѣ планини, по добруджанскитѣ и дакийски полета, по лабиринта на македонскитѣ балкани и даже чакъ до Адриатика и, следъ всичко това, ги накараха да заседнатъ две и половина години за отбрана на южния фронтъ.

И гладуваха тѣ тамъ, сладъкъ залъкъ не видѣха; окъсаха се съвсѣмъ, почти обояха; по висовете възвѣ – Богъ мръзнеха, зле страдаха... и безсмѣнно носеха тяжестите на бойната линия, изложени постоянно подъ огъня и на миризия, служащи за присмѣхъ даже и на сенегалцитѣ тамъ,

А при подобно тежко положение, намѣси се и онова отвратително чувство на безпомощност и забрава отъ събитиетѣ. Тамъ, вътре въ страната, все по-малко почваха да се интересуватъ за фронта. Жаждата за обогатяване постепенно бѣ вече обзела обществото. Печеляха всички, включително последния баѣалинъ и разносвачъ на дребни предмети; царевуларя; интердженяга; шапкаря; месаря; заможнитѣ и съобразителни, безъ разлика на партия, лица; банкитѣ и търговскитѣ спружения и пр., и то много и много пари, за каквито нивга не бѣха помислювали. Скъпотията порастна чрезъмѣрно и бедното градско и селско население бѣ подложено на лишения отъ най-необходимото, особено войнишкитѣ семейства, нѣмащи дома способни за работа членове. Независимостта на администрацията и покровителството на своите, своеволията и злоупотребленията на кметовете и секретарь-бирницитѣ още повече влошаваха тежкото положение на нещастниците, за които съвсѣмъ рѣдко нѣкой застѫпяше.

И заваляха на фронта оплаквания отъ кѫщи, и заприказваха върналитѣ се отъ отпусъ войници за лошото въ страната. И смути се тогава простата войнишка душа, заболѣвала българското сърдце и настѫпи постепенно падане въ пониженията за войнишкия дѣлъ, въ името на който борецъ трѣпеше постоянно да се излага на опасност и да пренася търпеливо дѣлгитѣ страдания. При подобни крайно лоши усло-

вия намѣси се и озлобяването за загубването на Добруджа и за повдигането на Маришкия въпросъ, а сѫщо и разочароването поради слуха за германски неуспѣхи на западния фронтъ, както и за присъединяването на Америка къмъ Съглашението. Засили се сѫщо и пагубното влияние на политическитѣ агитации и подстрекателства, добавени отъ съблазънъта, че, съ 14-ти Уилсонови точки войната вече е станала безцелна и че Америка щѣла да подкрепи България, ако сключимъ миръ. И всичко това още повече смути измѣчената войнишка душа и разслаби извѣнмѣрно издръжливостта на изтощения вече организъмъ на борците.

Доколко зле се бѣ отразила нашата неготовност за войната и онова безредие въ вътрешността, може да се види отъ краткото извлечение отъ доклада, направенъ въ 1918 г. отъ главнокомандуващия до Царя, което привеждаме тукъ:

„По-рано съмъ ималъ не веднажъ случай да докладвамъ на Ваше Величество за лишенията, на които е изложена българската армия на фронта, поради липса на надлежна организация вътре въ царството и на слабъ подвозъ на най-необходимото за войската. При сегашната си обиколка имахъ най-осезателънъ случай да констатирамъ на самото място нарастналото обезпокойтелно бедствие на войските.

Храната, особено недоброкачествениятъ хлѣбъ, е недостатъчна да задоволи тѣзи, отъ които отечеството иска днесъ свръхмѣрни усилия.

Поради слабъ подвозъ отъ вътрешността, частитѣ живѣятъ отъ днесъ за утре, доядатъ последнитѣ си запаси, или заематъ по малко отъ германскитѣ складове. Хлѣбътъ, увеличенъ по моя заповѣдь на 900 гр. за бойците, е дополнителенъ, преимуществено царевиченъ, което още повече увеличава недостатъчността му. Месо армията нѣма и за това на войските се дава едва два пжти, а въ нѣкои части дори единъ пжъ селмично месна храна. Частитѣ живѣятъ още само съ зеленчука отъ собственитѣ си градини задъ фронта.

Изгледи за подобреие въ това отношение, до новата реколта, съ срѣдствата на армията, нѣма. Новата реколта щѣ засетитѣ отъ самитѣ части земи е много добра и на мѣсто отлична, обаче кризата ще трае още $1\frac{1}{2}$ месецъ. Вънъ отъ това, много части се прехранватъ вече съ заемане отъ

германските магазини, за сметка на това, което ще съберати през август от нивите си.

Липсата на храна, главно хлебъ и месо, задава обезпокойтелно загрижване и прави да отпада духа.

Обаче бедствието на армията по отношение на облеклото е още по-големо. Ако за храната се има поне малка надежда да бъде подобрена след новата реколта, то за облеклото тази надежда не съществува. Войниците съзаголемили и боси. Има части 25%, съз боси нозе, а дрехите им, изобщо взето, съз съвсемъ парцаливи. Не съз ръдки случаите да се виждат голи меса подъ създри и износени куртки и панталони, базъ никакво долно облекло.

Азъ видяхъ 54 пех. полкъ, намиращъ се въ участъка на 5 п. дивизия и опредѣленъ да участвува въ предстоящата контра-атака, съ боси войници, които ще тръбва да бъгатъ съ устремъ срещу врага, безъ обувки по острите камъни.

Шинелите на войниците съз също изпокъсани и вече тъй изтънели, че не съз достатъчни да топлятъ изъ планините на 2000 м. височина — както е въ З Балканска дивизия, даже въ сегашния лътень сезонъ.

Вместо фуражки, има случаи войниците да носят нѣкакви парцали отъ скъсанни чувалчета за пръстъ.

А зимата наближава. Това, което за лътото съставлява още достатъчна покривка на тѣлото, следъ есенните дъждове ще бъде само една паяжина върху изтощеното вечно отъ дълго криене въ влажни окопи и отъ липса на достатъчно питателна храна, войнишко тѣло.

Облеклото на офицерите е също мизерно. Тѣ нѣма отъ кѫде да си набавятъ материали и съз се обезличили между войниците по външностъ.

И войници и офицери се срамятъ и окайватъ въ това положение, а съ никакви материали не се разполага за да имъ се помогне.

Днесъ не може да се прави илюзия, че духа на войските е този отъ началото на войната или какъвто бѣ мината година.

Пълната осъждица на най-необходимите средства на живѣне и сващането, че далечния край на войната ще върши прогресивно това положение, влияятъ гибело на духа.

Гладния стомахъ, голотата, загрижеността за вътрешността и недовѣрието, че нашите съюзници ще ни подирятъ

пять честно въ стремежите ни — это кое прави войната апатачна, въпреки досегашните победи на нашата войска" . . .

Лошото положение на фронта действително е било известно на Царя, който много пъти е пращалъ Н. Ц. В. Прѣстолонаследника въ Военното и на Вжтр. работи министерства, за да изисква нужните подобрения по обдържането на частите. Тия искания съз били възприемани съ готовност, обаче, както всъкога, щомъ е пропуснато своеувѣрѣнно да се поправи течания съдълъ, вече нищо не помага за да се спре изтичанието на съдържимото, тъй и правителството, даже и да искаше вече, не можеше да уреди вътрешното положение, да заведе система въ използванието на домакинските средства и правилното имъ раздаване за обдържане на армията и населението. Страната бѣ заприличала на огроменъ водоемъ, съ големи пукнатини, всецѣло използвани отъ съюзниците и отъ тѣхните агенти, запушването на които бѣ вече късно и можеше да костува напускането на властта отъ правителството, което тъй много скъжеше съ задържанието й. Работите се бѣха обѣркали дотолкова, че само една брутална и право режаша, като германската, етапна властъ би могла да спомогне за уреждането на продоволствието на българската армия, обаче, поради противността въ интересите, това не можеше да стане. Оставаше единственото спасение: създаването на специаленъ законъ за преследване на спекулантите като врагове на отечествената кауза, обаче тръбаше да се намѣри камара, която съ пълно вишегласие да гласува подобенъ строгъ законъ. Правителственото большинство, разцепено по тоя въпросъ, щеше да бѫде засилено отъ заинтересованата опозиция за да се провали подобенъ законъ...

За да се види също, колко тежко е било положението на фронта и какъ съз гледали на насъ съюзниците австрийци, привеждаме следните редове отъ книгата на австрийския полковникъ Новакъ „Сгромоляването на Централните сили“:

„Бѣгаха (разбирай българските войници), поради деморализация и одриплivость, онни, които бѣха по планината при Битоля и Перистеръ, горе въ Добро поле и при Черна. По планините предъ Солунъ тѣ треперяха цѣла зима, почти на 2500 м. височина, на в. Томорозъ, въ снѣга и безъ шинели; тѣ живѣеха въ дупки и краката имъ бѣха премръзнали. 20% отъ тия хора нѣмаха обувки. По нѣкога си заемаха единъ

други дрехи и обуща. Долни дрехи нѣмаше никой. Съ настѫпването на зимата, която на Добро поле продължи до края на априль, отъ дѣлги месеци храната бѣше много оскаждна и безъ сила (не съдѣржа хранителни части). Тѣ пиеха и ядеха всѣки денъ помия отъ лукъ, понѣкога имъ се даваше старъ царевиченъ хлѣбъ. Даже офицеритѣ отъ щабовете не виждаха тѣй често силната супа отъ овнешко месо, а когато имаха такава, въ нея плуваха очитѣ и жилитѣ на животното, като примамка (деликатесъ). А супа отъ лукъ и царевиченъ хлѣбъ не даваха сили; царевичния хлѣбъ бѣ толкова лошъ, че приличаше на пѣсъкъ.

Германскиятѣ войници бѣха принудени постоянно да си раздаватъ скритомъ това, което тѣ получаваха като храна, понеже българитѣ гледаха на по-добрия хлѣбъ съ завистъ, съ ненавистъ, която се пораждаше отъ страданието на тѣло. Храната имъ не биваше вече да се раздава близо до българскиятѣ войници, а на страна отъ тѣхъ, по-на 2—3 к. Германскиятѣ командни щабове съзнаха, че трѣбва, доколко могатъ, да помогнатъ. Отъ Германия сѫщо помагаха съшинели, униформи, обуща, но никаква помощъ не стигаше. Нито храна, нито облекло... Може би, покварата въ българското тилово управление да е станала причина да се увеличатъ още повече лишенията въ войските, отколкото сѫ допускали това средствата на страната. Въздушни желѣзници по планините презъ зимата още нѣмаше и всичко тежеше върху преносватѣ, чиято подготовкa и работоспособностъ бѣха различни.

Всѣки български полкъ се продоволствуваше самъ отъ опредѣлената му зона, която Богъ знае кждѣ се намираше... Голѣма бѣше бѣркотията въ подвоза отъ всички стопанствени области, увеличена още повече отъ формироването на нови полкове, на които не бѣше опредѣлена никаква пропълвоствена зона, и тѣ трѣбваше да заематъ отъ тукъ отъ тамъ отъ зоната на другите полкове.

Помощта, която германската администрация изпращаше⁽⁷⁾ не всѣкога достигаше до българскиятѣ войски. Облекло, шапки, преди всичко, на драго сърце се задържаха въ София, като запасъ за мирно врѣме или отиваха въ допълняющитѣ дружини задъ фронта. Свиканитѣ новобранци носеха сиви германски дрехи, шапкитѣ нѣмака козирки и, ту съ германски, ту съ български кокарди, както се случи...

Физическата немощь и всевъзможнитѣ лишения създаваха у войскитѣ на фронта състоянието на човѣци безъ самозащита, при което болезнения за душата зародишъ се приемаше охотно и помагаше на разлагането въ армията".

Така полковникъ Новакъ рисува положението, което, ако и точно представено, все пакъ е въ съкратена форма и не засѣга причинитѣ отъ вѫтрешно естество, повлияли тѣй много за деморализацията, за онова пагубно влияние на потайната дейностъ на крайнитѣ течения, които умѣло използваха грешкитѣ на властующитѣ, на командуването и на германитѣ, за да подровятъ отъ коренъ военната акция.

За да се види още и лошото положение въ страната и каква въплюща нужда се е имало отъ коренни подобрения, ще си послужимъ съ извлечения отъ донесението (отъ 15 юни 1918 г.) на генералъ С. Савовъ, въ качеството му командуващъ IV армия, до главнокомандуващия:

„Единъ военно-полицейски чинъ презъ дене си дочулъ следния откършлекъ отъ разговора между двама отпускари: „Нѣма да се оправявъ работитѣ, докато всѣки отпускаръ не отнесе съ себе си 4 бомби“... Ако можеше всѣки отпускаръ да бѫде проследенъ отъ единъ военно-полицейски чинъ, което не може, па и не бива, ако дори отпуската се прекрати, което пакъ е гибелно, мислитѣ на отпускаритѣ пакъ никой не ще може да проследи, ка то не ще може да се проследи и какъ се рисува въ главата на редника, почиващъ отъ страхотиитѣ на барабана огънь, неговото бѫдеще въ Велика България...“

Този редникъ има само име и презиме; мобилизацията го е заварила ратай, или малъкъ чиновникъ, или дребенъ занаятчия, или беденъ търговецъ, оставилъ, въ колибата си, или въ наетата си кѫщурка, нѣколко дребни деца и работна жена. Познатитѣ сѫ: кметъ, секретарь-бирникъ, едри търговци, бэнкри, племеници и внуци на властниците, оставилъ ги „да се биятъ до последна капка кръвъ“ въ... партийнитѣ клубове, въ тилътъ. Той често пжти, уви! много често, се сѣша за тѣхъ, много по-често отколкото тѣ за него, когато между две атаки му попадне въ рѣче единъ вестникъ, когато получи писмо. Геройския му погледъ се спира върху доволнитѣ имъ сити лица, които презъ отпуска си ги среща. И, сетиъ се за тѣхъ, зърне ли ги, завистта реагира или съ презрение, или съ по-вече или по-малко потаенъ ропотъ.

Нѣма да бѫде преувелечение, ако твърдя: този редникъ, това съмъ и азъ, това сте и вие, Господинъ Генералъ, това е цѣлата ни армия, слѣдъ тригодишна вече война.

Чувството, което се вълнува, което се поражда въ него, това е духът на армията. И нека кажа веднага, безъ да окачествявамъ по-подробно този духъ: духът е поне безпокойтеленъ.

Ако можеше само съ отридането на такъво състояние то да се премахне, азъ ще бѫда първиятъ да го отричамъ.

Отъ моята перспектива, като командующъ отдѣлна армия, всѣко оптимистично залъгване би ме натоварило съ отговорност, която не мога да поема нито като войникъ, нито като гражданинъ, нито като баща, нито като българинъ, който е убѣденъ, че всичкото добро, що ни носи войната, ще го използватъ, може би, и синоветъ ни, но за всичкото зло, за всичките грешки ще плащатъ внуките и правнуките ни.

Какъвъ е духът въ тила на армията? Тильтъ ли влияе върху армията, армията ли на тила? Какъ реагира въоръжениятъ народъ и какъ гръбначниятъ му стълбъ, който съ една непълна словесна фигура се нарича тиль? Отговорътъ ще намѣрите за всичките тѣзи въпроси, както въ това съмъ убѣденъ сигурно, че сте намерили вече, въ донесенията на Вами подчиненитѣ военни органи за известнитѣ манифестиации въ Плевенъ, Стара-Загора, Пловдивъ, Сливенъ, София. Обстоятелството, че не Ви моля да изучите полицейско-административни сведения за тези манифестиации, говори само въ себе си и Ви огорчава, както огорчава и менъ. Върно е, че това сѫ сведения за отдѣлни случаи и описание на известни симптоми, както е върно, че съчетанието на нѣколко съмента не дава още картина на една опредѣлена болестъ, но.. Господинъ Генералъ, повърнете се къмъ злокобното последно мото на тези ми редове. Разговорътъ, отъ който мотото е само една частичка, се е водилъ, следъ като на фронта станаха известни гореспоменатитѣ прискърби манифестиации.

За да бѫдемъ готови за „утрешния денъ“, за да не залѣзе слѣнцето, въ „дена на разплатата“, всредъ кърви и пламъци, трѣба да се поправятъ, докато не е късно (всѣки изгубенъ часъ само приближава катастрофалната разрѣзка), най-важнитѣ грешки, които сѫ родили злото; да не

оправятъ, за да може не само да командуваме, но и да владѣемъ армията.

По моето мнение, съставено и провѣreno отъ общество съ чиноветѣ отъ поверената ми армия, предстои ни да поправимъ преди всичко една коренна грешка, която азъ ще нарека: непълната мобилизация на българския народъ.

Какъ ще се поправи тази грѣшка, това ще бѫде грижата на практицитѣ и политицитѣ, но за нась е неумолимо необходимъ единъ новъ законъ. Мотивировката му може да се състои само отъ едно предложение: *никой български гражданинъ не може и не бива да се обогатява презъ и чрезъ войната.*

А самиятъ законъ може да се състои само отъ нѣколко члена. При редакцията имъ именно трѣбва да се има предъ видъ посочената вече непълна мобилизация: ние започнахме, водихме и водимъ войната само съ мищите и главите на въоръжения народъ (въ най-тѣсния смисълъ на това понятие), но безъ мобилизация на родните богатства. Ние пренесохме войната веднага вънъ отъ предѣлите на България, разширихме самите този предѣли, за да дадемъ просторъ на хищническите апетити на една шепа безсърдечни хора, за които всѣки подвигъ на хубавата ни армия бѣ потикъ за борсова игра. Отъ всѣка банкнота, отъ всѣка златна монета въ каените на новите ни богаташи лъхва миризътъ на потъта на измъчените въ окопите наши войници, на кръвта на толъкъ паднали непрекалими герои. Азъ нѣма да проповѣдвамъ нито конфискация, нито социализиране на натрупаните богатства, но едно нѣма да престана да моля, отъ името на армията, отъ името на всички, които въ мѫжителни нощи сѫ се замислювали за сегашното положение: да се поправи стояната неправда и да се постанови, че войнишкия животъ нѣма еквивалентъ. И поне едно трѣбва да проникне до най-изложения секретенъ постъ: че всѣка печалба, надминаваща нормите заварени въ мобилизацията и придобити презъ време на войната (придобити, преди всичко, поради войната), припадлежи на държавата.

Такъвъ законъ блѣнува изнемощѣлите въ прикритията войници и ние трѣбва да имаме нравствения куражъ да настояваме да бѫде редактиранъ, ако не днесъ, най-късно утре“.

А през това време на голъмо стопанствено, административно и военно-административно безредие въ страната и на фронта, при постепено засилващето се незадоволство у войските и усилената потайна дейност на противниците на войната, когато положението вече изглеждаше силно застрашено, намираше се време и желание у партийните водители въ че да търсят съпартизани между македонското население. Въ центровете на етапната зона, гдето ехото не преставаше да донася ревът на топовете от близкия фронт, бѣ вече почнала борба за бѫдещо партийно большинство въ този край. Бѣ вече почнато да се дѣли мегданъ въ по-голѣмите градове, гдето компрометираните административни органи бѣха успѣли да възбудятъ срещу си населението и да го тласнатъ подъ влиянието на демократитѣ.

Едновременно съ това, положението въ Македония се заплашваше силно и отъ сепаратистичното движение между мюсюлманското население, създадено отъ посещението на Енверъ паша и отъ намирането на Македонския фронтъ на една турска дивизия, чиноветѣ на която явно пропагандираха панислямската идея и по кафенета и джамии подхранваха претенциите за бѫдеща македонска автономия подъ турски протекторатъ. Подобно положение наложи вдигането на турската дивизия, обаче бѫдящата опасност не се премахна, а още повече се увеличи. Разни агенти на германската тайна полиция почнаха да привикватъ при себе си ходжи и бегове, да събиратъ статистически сведения за населението и да влизатъ въ сделки съ тѣхъ за купуване на цифлици и голѣми земи, посредствомъ стари писмени обезателства. Това бѣ един майсторско подготвяне на здрава почва, която, при бѫдящия миръ, да ни създаде невъзможни условия по дѣянія бръгъ на Вардаръ, който щѣше тогава да се оспорва отъ турцигъ, като большинство, и отъ германцитѣ, като владетели на голѣми пространства земи . . .

Въ началото на 1918 год., работитѣ, вместо да се правятъ, взеха още по-лошъ край и озлоблението все повече се усилваше на фрънта, а пъкъ противниците на войната по няха много явно да използватъ лъшото положение за агитиране и подстрекателства между войските. Правителството, почувствуvalо се вече твърдѣ слабо вътрешно, бѣ почнало да става отстъпчиво налево, поради което, по настояване на другарите на Стамболовски, разреши да се премѣсти последниятъ

Видински въ Софийския затворъ, съ което се много спомогна на засилването на престъпната дейност срещу военната акция.

Въ правителствената среда настъпиха разногласия и Националъ-либералитѣ поискаха да се отцепятъ отъ коалицията съ радославистите. Най голѣмъ поводъ за това даде загубата на Добруджа, станала по предварително обвързване на правителството. Тѣхните министри, начело съ г-нъ Добри Петковъ, подадоха оставка, която повлече и оставката на целия кабинетъ.

И настъпиха временно успокоение на фронта и въ страната, особено поради широката гластност на демагогския слухъ, че новото правительство било дошло съ мисия за скорошно сключване на миръ. който слухъ бѣ повърванъ отъ всички, още повече, че демократитѣ и радикалитѣ минаваха открай време за противници на военната акция. Обаче не тъй лесно бѣ да се сключи бързо миръ; съглашенитетѣ, знайки лошото общо положение на Централните сили, се държеха вече пренебрежително и биха се съгласили на предложението само при много унизителни условия, като къмъ напълно побѣдени. Понеже подобни тежки условия бѣха неприемливи, правителството тръбваше да прегърне политиката на изчакване. Обаче именно това бѣ използвано отъ престъпната организация за да раздуха още повече озлоблението...

Бѣ пустнатъ слухъ: че д-ръ Радославовъ билъ сваленъ отъ власт, понеже договора за война вече изтичалъ, а той не искалъ повече да воюва, а пъкъ кабинета Малиновъ-Костурковъ искалъ да води войната до крайъ. Съ това бѣ създадена почва за още по-силно ожесточение у войските, за още по-благоприятно възприемане на престъпните агитации срещу продължението на войната. Взетите ефикасни мерки повлияха за разсъединение на заблудата и за израстването на окончателно решението у войските: да останатъ твърдо на позициите и да дочакатъ момента на скорошънъ миръ, износенъ за българската воена честъ и при възможно по-малки териториални отстъпки. Българина въобще скъпъ много за придобивките и нищо не е въ състояние да го убъди въ правотата на каузата, която би му наложила: да напусне освободените земи и да се върне съ нищо въ България.

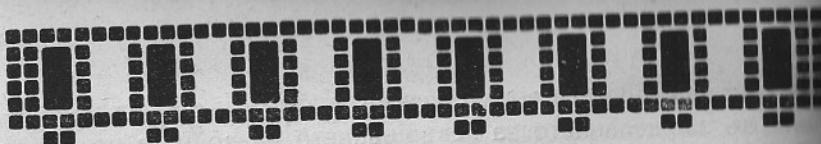
Така бѣ, обаче въ подхълъзналитѣ се духомъ и силно поддадени на лошата умисъль — да се свърши часъ по-скоро

войната, части, както и въ тилните подраздѣления и команди, тоя слухъ остана тъкмо фитиль за избухването на мината (както действително и стана при пробива на Добро-поле). Иначе казано, бѣ се достигнало до следното положение на фронта: когато за паданието на подхълъзналиятѣ се части бѣ достатъчно само едно дуихване на вѣтъра, успокоилитѣ се и скжпячи за отечествената кауза — бѣха решени да останатъ твърдо на позициите, до сключването на недалеченъ миръ.

Главнокомандующиятъ, следъ обстоенъ докладъ предъ новото правителство, бѣ счель за необходимо да по-канни членовете му и нѣкои народни представители отъ разни партии да посетятъ войските на фронта и на мѣстотѣ да се запознаятъ съ положението. Обаче това не помогна защото навсѣкѫде тия делегати чуха само уверения, че войските ще се биятъ, обаче по-скоро трѣба да се сключи миръ, а пѣкъ не тѣй лесно това можеше да стане. Наистина бѣха взети мѣрки за обдѣржанието на войските и почнаха да се изпращатъ получениятѣ отъ Германия дрехи, обаче това бѣ палеативъ, а пѣкъ трѣбаше да се действува решително и съ пъленъ размахъ, поне за незабавното изпращане на германски подкрепления...

Ето какви бѣха последиците отъ съвокупността на лошата държавна и обществена дейностъ, основани на служенето на чисто партийни интереси; на линията на установена финансова политика, споредъ действителните държавни нужди; на изхабяването на духовните сили въ борбите за по-дълго оставяне на власть или за събаряне отъ нея на противниците, — дейностъ, която вкупомъ донесе лишението на армията отъ най-необходимото и допусна, през време на войната, да се забравятъ страданията на борците и по всѣки начинъ да се гледа да се използува положението за облаги, а пѣкъ крайните — да не избиратъ средства за подкопаване на военнаа акция до пълна провала. Ето да колко изобилния сеежъ на партизанския бациль бѣ успелъ да разверти гражданството — да търси начинъ за да избѣгне фронта и да печели въ тилътъ; его до колко той бѣ обидилъ селянина въ отечествения дѣлъ, бѣ го подготвилъ да възприема охотно отровата на престъпните агитации и да се подава на зложеланието — да пакости на общото дѣло. Macата, навикнала отъ мирно време да възприема безкрай

пулнитѣ партийни агитации, съвсемъ не бѣ мѣжно да бѫде увлечена въ зложеланието за свѣршването на войната по всѣки начинъ. Както по-рано тя гледаше на събарянето на една партия отъ власть, сѫщо тѣй поглѣдна и на събарянето на отечеството. Ето защо, произлѣзлото на Добро поле, и при съществуването на извѣнредно лошиятѣ условия по облеклото и прехраната, при духовната и физическа умора отъ продължителната война, при разочароването въ смисъла и успеха на акцията и, при крайното озлобяване срещу безредицата въ страната и пр., все пакъ съставлява чиста последица отъ партизански домогвания на крайните течения — да съборятъ държавния строй и да поставятъ на управлението свои хора, даже посредствомъ отечественъ погромъ. Както викаха срещу кабинета Радославовъ, тѣй почнаха да викатъ и срещу Оня на Малиновъ — Костурковъ, и гдето съществуваше добра почва, тамъ именно и произлезе българското нещастие. Съ агитации и подстрекателства, злонамѣренитѣ използваха тежкото положение на Доброполскиятѣ защитници, за да съборятъ у тѣхъ бойния духъ, да ги деморализиратъ тѣй много, че следъ разгрома при пробива — да се откажатъ отъ подчинение и да не искатъ да се противопоставятъ на идящите следъ тѣхъ врагове. Злонамеренитѣ искаха само властьта.

ГЛАВА XV.

Мирновременната служба на офицерския корпус и последиците от нея.

Едва ли въ друга армия е имало такава бърза и тежка тридесетгодишна дейност, както въ нашата. За да настигне изпреварилите я съседки, новоформированата българска войска тръбаше усилено да се развива и подготвя. До съединението на Съвърна и Южна България (въ 1885 г.), тежестта по организацията, управлението, подготовката на войската и висшето командуване лежеше върху инструкторите русини офицери, а българските, като младши чинове, бъха само спомагачи-изпълнители. Следът съединението, руските офицери, по заповедът на своето правителство, напуснаха армията, поради което на младите офицери се падна тежкият жребий да водят войските по бойните полета срещу сърбите (което тъй извършиха победоносно), и следът войната да се земат съ управлението и реорганизирането на армията. Непитността бъде наваксана съ усърдието, при което младите капитани и майори, заамбициирани силно, искаха да се покажат достойни за новите си постове.

Презъ 1890 г., армията бъде доведена до съставъ 24 пехотни, 6 артилерийски и 6 конни полкове, сведени въ 6 пехотни и 1 конна дивизия. Това двойно увеличение на вържените сели предизвика 10 годишна усиlena работа, за да се даде правилен вървежъ на службата и на дейността при новата организация. Въ 1904 г. българската армия достигна пълния си развой: 36 пехотни и 9 артилерийски полкове, 9 пионерни дружини, 3 крѣпостни баталиона и пр., първите сведения въ 9 пехотни дивизии, при 1 конна дивизия (пълната отъ 11 полка).

България бързаше; тя тръбаше възможно по-скоро да бъде готова да отстои правата си, поради което направи крайни усилия, за да формира достатъчни кадри, които при една война, да погълнат всичките обучени контингенти,

армията да се яви важенъ факторъ при решаването на балканския въпросъ. За достигане на това, необходими бъха нови извънредни напрежения и 9 годишенъ трудъ за подготовката на серии офицери и подофицери, за периодическото нѣмъ извикване на обучение, за опресняване познанията на призовитѣ отъ запаса, за произвеждане на тактически занятия съ офицеритѣ, полски поездки, упражнения по картата и въ полето и пр. Къмъ всичко това се добавяше и подготовката на учителите на младите войници, на учебните команди, на картечните взводове, ежедневните единични упражнения въ казармите, а лѣтъмъ: ротни, дружинни и полкови уставни и тактически учения, стрелби, самоокапване, окомѣръ и други.

При подобна претрупана дейностъ, която ставаше извънредно тежка, поради ограничено число подофицири и учили (по бюджетни причини), строевите офицери тръбаше да носят още и нарядите въ караулъ и на дежурство, да водятъ писменната работа въ канцелариите (което всъщност бъше срочна), да отговарятъ на разни запитвания, да донасятъ за нуждите и произшествията и често пак да провеждатъ дознания, да участвуватъ въ съдилищата и пр. Съвършилия вече работата си, капитанъ, поручикъ, тръбаше да е линъ-праздникъ, денемъ и нощемъ, да бъде готовъ, при първо извикване да се яви въ казармата, за да вземе мѣрки преди произлизато, да чуе началническите бележки или да получи нѣкое, свръхъ абонамента, поръжение, т. е. тръбаше да носи извънредно тежка дейностъ, която, като съпроводена е съ началнически отговорности, не може да бъде преравнана къмъ никоя друга отрасълъ на държавната служба; не може да бъде приравнена и къмъ онай въ чуждите армии, гдето помощниците офицери и подофицири биватъ двойно повече и, поради тригодишния срокъ на службата, всека година постъпватъ само по 30—40 млади войници (а не като у насъ по 60—70 души).

Зимно време, преди и следъ обѣдъ, строевите офицери тръбаше да обучаватъ въ задушния въздухъ въ казармите, да глушатъ средъ крясациите на командите, да се инервиратъ постоянно съ повторенията на лошо изпълняваните иматки, да присъствуватъ на беседите и на словесните обучения, да участвуватъ въ тактическите занятия и пр. Лѣтъмъ, въ ранни зори и следъ обѣдъ, до тъмно, тъй тръбаше да пренарватъ съ свойте части въ полето, да се трепятъ при

слънчева жара и вътрешен напоръ, да се обливат съ потъ, да гълтатъ праковетъ, да слепъятъ съ очите, и всичко това цѣлото лѣто, отъ априлъ до средата на септемврий, презъ най-големитъ горещини, когато всички други чиновници се ползуваха съ право на почивка и прекарваха по курорти, а на изморениятъ офицеръ, бѣ запретено да се ползува съ отпускъ. Само болниятъ имаха това право. Ето защо процента на нервно болниятъ бѣ значителенъ въ офицерската среда.

Крѣглодишната тежка служба не позволяваше на строевиятъ офицеръ да разполага съ часове за обогатяване на своите познания, а особено отъ общеобразователно естество; той едва успѣваше да се подготви по необходимия материалъ, като обучающъ, и по сведенията, необходими му за решението на тактически задачи (Изключение отъ това съставляваха офицеритъ отъ специалийтъ родове оръжия — артилеристи, инженери, пионери и пр., на които по-леката служба позволяваша, а амбицията имъ налагаше, да обогатяватъ по-основателно военнитъ си познания).

По-старшиятъ начальници, израсли отъ сѫщата среда и преминали презъ сѫщия юдолъ на истезание, ако и да бѣха по-облекчени отъ оберъ-офицерскиятъ тяжести и да разполагаха по-самостоятелно съ времето си, трѣбваше да носятъ сложната дейност по възпитанието, обучението, дисциплината и реда, по подготовката на чиноветъ за действия въ лето, по строевитъ и инспекторски прегледи, по прехраната и облеклото, по домакинската уредба и благосъстояние частитъ, по паричната и вешева отчетност и пр., въобще по цѣлата командна, инструктивна и контролна отрасли. Принудени крѣгъль дънь да прекарватъ въ щабоветъ, въ казармитъ и въ полето, тѣ и да искаха, не можеха да подържатъ свръзки съ културнитъ среди, да бѫдатъ въ тѣсно единение съ обществото, за което твърде много влияеше и избѣгването не бѫдатъ счетени за партизани. Разбира се, че сѫществува изключение, обаче само за канцеляриститъ и свободнитъ отъ строевата часть офицери.

Тѣй или иначе бѣлгарския майоръ, подполковникъ, полковникъ и генералъ се явяваше добросъвестенъ дѣцъ военното дѣло, обаче слабъ факторъ като гражданинъ въ обществото. Странението дразнеше гражданинитъ, считайки за изразъ на съсловна сепарация. И макаръ, че отъ старши призрителна обнوسка къмъ цивилнитъ, наследена отъ

китѣ инструктори, да не бѣ останала нито сънка, и офицеритѣ да се държаха скромно, все пакъ не преставаха да гледатъ на тѣхъ като на привилегирани преторианци, знаещи само да бравиратъ съ положението си и да се държатъ на високо и надмѣнно съ лъскавата униформа, поради което никога не се изпускаше случая да бѫдатъ нападани и охулвани.

Подобно лошо настроение не бѣ само у младежката и у крайнитѣ течения, а бѣ проникнало и между солидната интелигенция и въ срѣдата на партийнитѣ лидери и по-първи партизани, които често пѫти използваха положението си, за да изсипятъ въ парламента огъня и жупель върху привилегированото офицерско съсловие, което за това пъкъ най-малко се ползваше отъ конституционни права и бѣ ограничено въ живота съ устави и разни корпоративни задължения. По едно врѣме работата бѣ достигнала до формена хайка чрезъ печатъ и улично; достатъчно бѣ начальника да спре на улицата подчинения и да му направи белѣжка, за да се струпатъ около му негодуващи граждани. По нѣкога, извадениятъ отъ търпение офицеръ, за самозащита извѣршващ дрѣзки виходки, алармитѣ по които още по-силно възбуждаха обществото, и той никой пѫть не оставаше правъ.

При подобни условия, за социалната роля на офицера въ обществото не можеше да става дума. Уолнения вчера войникъ считаше за дѣлгъ, при преминаването си крѣй начальника, нарочно да не го поздрави, да изкаже демонстративно незачитането си; а това не бѣ само отъ социалиститѣ, но и почти отъ всички младежи, па даже и отъ селянитѣ.

Усиленитѣ фронтови занятия не позволяваша на офицеритѣ да обрѣщатъ достатъчно внимание върху войнишкото възпитание, и тѣхнитѣ отношения се явяваха преимуществено сухи, строги, безъ топлотъ и духовно въздѣйствие, поради което плашиха войника и го караха да гледа на начальника, като на постоянно намръщениетъ и всѣкога готовъ да наказва подофицеръ . . . И когато запаснитѣ биваха извикани на обучение, тѣ се явяваха съ чувства на принудително подчинение и присторенъ почить къмъ началството, необходими само докато трае извикването. Пресиленото 21 дневно трениране на тия запасни въ полето, при постояннитѣ викове на силно инервиранитѣ и изморени подофицери и офицери, ако и да засилваше строевата подготовка, обаче влияеше отри-

цателно въ духово отношение: то докъсваше чувствата на връзка и преданост, които запасния тръбаше да храни къмъ своята частъ, оная привързаност, която той дължеше къмъ началниците. Изморените запасни си отиваха дома като освободени отъ затворъ. Разбира се, за постигането на по добни отрицателни резултати отъ усилената мушровка, не началниците бѣха виновни, а само нередовността, оная всѣ когашна пребързаностъ,—да се свикватъ изведенажъ много запасни и цѣлия материалъ по обучението непременно да се прекара въ опредѣленитѣ 21 дена.

Ето защо, и при мобилизацията, запасните войници, подъ влиянието на лошото обществено настроение срещу офицера и на неприятните си впечатления отъ казармата, пристигаха силно неразположени къмъ службата. Къмъ тия лоши чувства се присъединяваше и влиянието на партийното становище, което често пъти биваше неблагоприятно, и много отъ запасните се явяваха зле настроени и носеха семето на зложелаенето за съзнателно подчинение, за добросъвестното носене на обязаностите. Явяващите се голѣма нужда да се по работи силно, за да се събудятъ и взематъ въ ръка подчинените, да се възстанови началническня престижъ и влияние, и да се тури начало на ново доверие отдолу. Обаче, по ради развирането на полковете отъ 2 на 6 дружини, понеже запасните попадаха въ роти при непознати началници, отъ които много бѣха млади и неопитни поручици, достигането на тия нѣща бѣ трудно и изискваше много време. Съ какво не се разполагаше. При това, назначаването на по-различните запасни въ щабовете и въ разните домакински служби и команди, още въ началото влияеше обезсърдчително върху останалите въ строя бедни и селени войници, които виждаха въ тия назначения само прѣста на протекцията.

Възбудждането, което обикновенно настъпя предъ войната, всѣкога поражда голѣма самоувѣреностъ, даже и у новоназначения за ротенъ командиръ младъ поручикъ. Той е готовъ за подвизи, да лети въ сраженията, да рискува безгледно, обаче за възпитателната страна, за онова духовно влияние, тъй необходимо за подържането на съзнателно не сене дѣлга и за моралната жилавостъ на частите, тая свидетельствана отъ увереностъ се явяваше съвсемъ недостатъчна. Потребна е опитностъ, натъркано око и голѣма, но твърде скучна за ниво опитностъ, началникъ, настойчивостъ въ работата, — липсваща още началникъ, настойчивостъ въ работата, — липсваща

на които изпѣкна релефно презъ време на заташията по бойните полета, при относителното тогава бездействие, когато тръбаше да се разпорежда по дисциплината и правилния вървежъ на службата, много нѣща да се проверятъ и изправятъ, да се дадатъ упътвания и пр. Младиятъ неопитенъ ротенъ командиръ, каквито имаше много, биваше принуденъ да предоставя тия нѣща на фелдфебеля и подофицерите, отъ които една частъ сѫщо бѣха увоназначени, а другите, като запасни, сами се нуждаяха отъ ржководство и контролъ. По тоя начинъ много части се указваша единъ видъ оставени сами на себе си, при едно проформено носене на службата, поради което, при появата на неблагоприятни случайности, войниците, разпуснати по строгата и разбрата дисциплина, и по добросъвестното носене на служебния дѣлъ, се явяваха вече доста разколебани въ издръжливостта и послушането. Тѣ лесно се подаваха на злоумишленото желание за неподчинение и охотно възприемаха агитациите и всичко, що имъ се шепнеше отъ страна срещу офицерите и войната.

Така бѣ въ края на Балканската война, когато следъ сключването на примирето, изведенажъ се проявиха последиците отъ слабото командуване и управление, като въ нѣкои части произлѣзоха демонстрации за по-скоро връщане по домовете. Още по зле бѣ презъ съюзнишката война, въ 1913 г., когато къмъ отрицателните качества се добави и общото нежелание да се воюва повече. Значително още по-зле бѣ и презъ последната война, когато слабото командуване отъ новоназначените началници доведе лошото подчинение, а тежките условия на продължителната война предизвикаха постепенно озлобяване и желанието за по-скорошно свършване на военните действия. При поднбно духовно разколебаване, агитаторите и разните подстрекатели можаха свободно да раздухватъ огъня и да подготвятъ избуха на едно общо бунтуване. Тѣ успѣха да скъжатъ и тѣй слабитъ връзки между началниците и подчинените, като поставиха първите главни виновници за продължението на войната, за да получаватъ голѣми заплати и разни добавъчни пари. По тоя начинъ офицерите станаха умразни, като главни виновници за продължение на войната, които тръбва по единъ или други начинъ да се отстранятъ или да се направятъ безвредни. И започна се първоначално негласна обструкция срещу добросъвестното носене на служебните задължения, едно неглажи-

рание по отдаването на военната честь, нежелание за че-
връсто изпълнение на началническите заповеди, ропоти, колек-
тивни противопостави и даже опити за бунтуване и атентати.
Иначе казано, бѣ вече подровена отъ дъно, не само духовната
страна, но и цѣлата основа на служебните функции въ вой-
ската. — Необходимо вече се яви да се напусне инертността
и да се подема енергическа борба срещу злото и, едновре-
менно съ топлото въздействие върху умовете и сърдцата на
подофициерите и войниците, да се приложат строго разбрано
законни мѣрки, та да се възстанови началническият автори-
тетъ, да се спечели отново доверието отдолу.

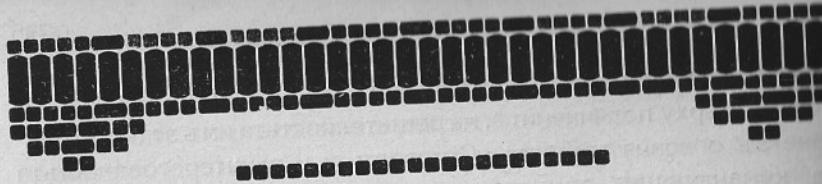
И наистина, тамъ гдето се поисква да се възстановятъ
нормални и топли отношения, което бѣ за $\frac{3}{4}$ войски, тамъ
развоя на злото успѣ да се спре и частите отново стигнаха
до положението на съзнателно подчинение. Това об-
новление, исклучая частите въ Мориховско, остана неиз-
мѣно до край. Презъ дните на катастрофата, когато вре-
менно настѫпваше разколебаване, началниците все пакъ
успеваха да взематъ частите си въ рѣже, както и стана, на-
примѣръ съ I армия, следъ победата при Дойранъ, когато
отстѫпващите части не поискаха да се спратъ на позиции
около с. Костурино и безредно се заптиха къмъ планината
Огражденъ. Объркалото се началство, което преди 2—3 дена
тъй властно командуваше, и юначите и послушни до вчера
полкове, обливани при Дойранъ три ленонощия съ олово и
задушливи газове, като да не бѣха вече сѫщите и се бояха
даже отъ аеропланните картечници. Безредието вече застра-
шавало да донесе пръскането на цѣлата армия, ако генералъ
Нерѣзовъ не се бѣ решилъ да действува съ крайни средства.
Той заповѣдалъ да се застреля, предъ очите на непокорните
бунтаря, подпоручикъ Печеняковъ, и това, предадено сѫщата
вечеръ по частите, стрѣснало началници и подчинени и, още
сутринта, отстѫпването било организирано по заповѣдь и въ
редъ... Сѫщото безредие бѣ произлѣзло и въ 4 Прѣславска
дивизия, която отказа да се спре при Велесъ и се опѫти въ
уманово, гдето, приведена вече въ редъ, застана на позиции
при този градъ.

Искаме да кажемъ, че бѣ се стигнало до положение, когато
повечето части биваха временно разколебани и предадени на от-
носително безредие, ако бѣрзо се уреждаха и заставаха съ лице
срещу противника, това се дѣлжеше именно на корявите и самоу-

верени началници, на израслата у тѣхъ решителностъ — да се на-
ложатъ върху подчинените, на решителността имъ за пожертвуване
въ опасния моментъ. Строгостта и заинтересоваността
на командуващи армиите и на началниците на дивизии съ
бѣрзо подгрѣваха по-долните, бригадните и полкови коман-
дири, които отъ своя страна почваха да импулсираятъ дружи-
ните и ротни командири за енергично и добросъвестно коман-
дуване, за благотворно въздействие върху неопитните раз-
колебани младши офицери и подофициери. По този начинъ се успѣ-
ваше да се предизвика общо стрѣскване и подемъ на енергията
и духа у цѣлата серия началници, което бѣрзо достигна и до
войниците за да забравятъ лошото си настроение и да се
предадатъ на добросъвесното носяне на дѣлгътъ. Разколе-
бания запасенъ офицеръ и онъ отъ школата за запасните
подпоручици се явиха вече наредъ съ другарите си отъ
действующата служба.

Тѣй, че и тоя пѣтъ, както и презъ Съюзнишката война
въ 1913 год., пакъ бѣ проявена онай духовна жилавость, по
силата на която показващата се вече изхабена енергия извед-
нажъ биваше обзета отъ възбуждение и отъ близовете на силни
електрически волта. Тая бѣлгарска способност, запазваща про-
дължително жаравата поль пепела, помогна въ случаи да се
застане по-горе отъ съвокупността на служебните минуси и
началниците да застанатъ твърдо на мѣстата си, като достойни
водачи на частите си. Тая удивителна метаморфоза на допустната
тото довчера бяслие въ пълна енергия и заинтересованостъ,
тѣбва всѣкога да се има предъ видъ отъ началството
при трѣбванията отъ подчинените, та посредствомъ са-
моуверено и категорическо налагане, при важните случаи,
както при спасното положение на Македонския фронтъ, да
се накаратъ официерите и войниците да намѣрятъ у себе си
непокътнатата още сила за преданно изпълнение на отече-
ствения дѣлъ.

Отъ живота добре се знае, че само онова е невъзможно
що се счита невъзможно; че когато водителите сѫ самоуве-
рени, тѣ всѣкога умеятъ да възбудятъ остатъците на все още
запазената енергия у подчинените, стига само да знаятъ какъ
да я предизвикатъ и използватъ.

ГЛАВА XVI.

Дейността на щаба на армията по офицерската подготовка и по готовността на армията за военно време.

Необорима истина е, че абсолютното отгорѣ налагане, всѣкога е врагъ на свободното творчество; че всѣка дейност подложена на тѣсни ограничения се атрофира до спонтаненъ навикъ да се върши само това, което се иска. Вънъ отъ лични разбиранія. Въ военната служба, на която основитѣ се градятъ върху точно изпълнение на заповедитѣ, дейността, по прилагането на мѣроприятията за възпитание и подготовкa на войнскитѣ чинове, се намира въ пълна зависимост отъ важенъ принципъ. Началниците разпореждатъ, подчиненитѣ само изпълняватъ. Амбициите и дългогодишния навикъ къмъ точно придвижане до буквата на устава и законоположеніята, правятъ началниците неотстѫпчиви, даже и при известна несъобразност въ частнитѣ си искания. Тѣ спонтанно преследватъ и най-дребнитѣ отстѫпления отъ заведения редъ, а особено ако тѣ сѫ направени по собствено разбиране отъ по-долнитѣ, поради желанието да се достигне по-скоро и по-пълно исканото.

Ежедневнитѣ прояви на службата сѫ точно опредѣлени отъ уставитѣ и законсположенията, и творчество по тѣхъ възможно само по умѣлото прилагане и изпълнение, обаче и тамъ началническото вмѣзване се чувствува силно. Даванитѣ упътвания не носятъ инструктивенъ характеръ, а почти неложителенъ. За обучението сѫществуватъ инструкции, които обикновено се попълватъ отъ редица началнически инстанции и отстѫпване отъ тѣхъ не се допуска. Програмитѣ точно опредѣлятъ видовете на обучението и съ аптекарска точностъ ги разпределятъ на часове и получасове. Ротния командиръ е длъженъ да работи неуклонно по тѣхъ; той даже нѣма право да замѣни предвиденото за единъ часъ упражнение съ друго, или да го анулира за сметка на нѣкое по-важно упражнене.

Той рискува да бѫде смѣренъ, ако, за настърдчение на старателнитѣ, свърши 15 минути по-рано обучението. Често даванитѣ почивки му се поставятъ като минусъ въ работата. Даже, ако, въ дейността си като възпитателъ, той не прибѣгва често до наказание или прилага по-слаба степень, това му се зачита като нерадение за запазването на дисциплината и морала въ ротата. По тоя начинъ, първата степень началници, върху която лежи полагането основа на възпитанието и обучението, се явяватъ спънати въ желанието да изработятъ въ себе си творческа дейност по разбраното и полезно прилагане.

Високото началство само рѣдко творило, работило малко по собственъ починъ, не можеше да иска подобни нѣща отъ по-долнитѣ; то даже не му мислеше много за да среже подчинения за проявената инициатива, считана като желание отъ последния да се покаже по-уменъ отъ началника си. Въобще владееше една казионщина въ работата, която, ако и по-долу отъ руската: „молчатъ не разсуждатъ“, все пакъ бѣ близка до нея.

Това постоянно натискане съ години върху частния починъ не закъснѣ да донесе гибелния навикъ: да се чакатъ постоянно заповѣди и наредждания, да не се предприема нищо по вѣтръшна подбуда, докато не е заповѣдано отгорѣ, (поради страхъ отъ отговорност). Имено на тоя навикъ, пренесенъ и въ практиката на бойното поле, се дължатъ много неуспехи. Не стотица бѣха случайтѣ, при очевидността да се предприеме по собственъ починъ действие, да се помогне на съседа, да се удари дружно върху врагътъ, да се нападне въ флангъ противника и въобще да се използува благоприятната обстановка за хубави резултати, а пъкъ не бѣ проявявана подобна инициатива.

Школуванитѣ по тоя начинъ по-долни началници, досгтигнали по-високите стїпла на иеархията, когато трѣбваше вече да командуватъ по-голѣми единици и бѣ имъ потрѣбно собствено творчество, се явяваха сѫщо изпълнители, буквални изпълнители, на заповѣданого отгорѣ, задоволяващи се съ формалната страна, съ ежедневнитѣ прояви на службата, само съ казаното въ устава и законоположенията, безъ да винатъ нѣщо отъ себе си, поне по разумното прилагане на ежиността. Цѣлата дейност на подобни началници гонеше избѣгването на отговорността, старанието да се не допусне

констатиране на неизпълнителността на началническият разпореждане. При акуратността във подобно проформено носение на службата, повишенията, почиващи върху старшинството на чиновете, се явяваха гарантирани з майора, подполковника и полковника... И израстваха по този начинъ серии по-високи началници и се убиваха все повече поривите за собствено творчество, за частенъ починъ въ работе, което именно донасяше големата нерешителност за поемане на начинническата отговорност по бойните полета.

Въ особено трудно положение изпадаха подобни стереотипни началници при тактическия упражнения съ офицерите, където служебното формализиране не помагаше, а бѣ потрѣбно знание, умение и манталитета на единъ ржководител, който да води системно занятията, да имъ придава живост и поучителност и да приценява върно решенияата. Ето защо тия полезни упражнения съ еднообразните задания, съ погрешното и неумѣло ржководене, съ липсата на промѣна въ обстановката, се явяваха много неинтересни и твърде отеклини за участниците. Почти повечето задачи, оноящи се само до походни движения, до типична атака и отбрана, се решаваха и разглеждаха шаблонно, безъ да се прибѣгва до вмѣкване на допълнителни предположения, които, предизвиквати нови решения, подготвяватъ участниците да бѫдатъ готови да отговарятъ бѣрзо на възможните евентуалности въ боя. При това инструкцията, която повеляваше бележките да се изказватъ като лично мнение, а пъкъ заамбицииратъ се ржководители, навикнати, право или криво, да бѫдатъ всѣкога отгоре, не стѣсняваше последните, съ осърбителенъ апломбъ, да изтѣкватъ погрешките на подчинените, да настъпятъ силно самолюбие имъ, което убиваше желанието у участниците за внимателно отнасяние къмъ тия занятия. Подобни началници, кипнали отъ настойчивостта на решающите по отстояването на решенияата, срѣзваха смѣлчациите и съ това съ се оплитаха въ доводите на заключението, съ което заинтересоваността къмъ тия упражнения се засилваше отъ апатичност и съ шаблонно прекарване на опредѣленъ часъ. Подобни началници се излагаха твърде много и почти толкова, колкото и онни, които обичаха да мълчатъ, да съгласяватъ съ всѣкого и обикновено да завършватъ занятията съ изказано на две на три заключение, а особено пакъ когато по-високото началство присъствуваше на упражнени-

нията и държеше бележки за решающите и за ржководителя. Разбира се, че мѣрките, вземани за подобрене, не бѣха въ състояние да въдворятъ система тамъ, където началническият съвращения бѣха само по материала изложенъ като програма въ инструкцията и въ параграфите на устава. Ние не преувеличаваме, а само казваме тогавашната действителност

Сравнително по-добре се произвеждаха упражненията съ оберъ-офицерите, задачите на които, като относящи се само до роти и дружини, имаха не сложна тактическа подклада и обемаха повече прилагането на дѣло начините и формите за действие. Като произвеждани подъ ржководството на непосредственото началство (дружинните командири), тѣ носяха повече видъ на дружарски конференции, при по-голема свобода на обсѫждане.

Големъ интересъ представляваша ежегодните полски поездки съ офицерите за решение на групови задачи на мѣстността, които между другото внасяха и освѣжителна промѣна средъ еднообразието на гарнизонния животъ.

Най-целесъобразни за подготовката на офицерите бѣха военните игри на две страни и стратегическите упражнения по картата и местността съ старшиятъ началници и щабове, при които задачите трѣбаше да произтичатъ отъ общата стратегическа идеяност и постепенно да се развиватъ до последниятъ моментъ на сблъскване. Обаче поучителността отъ тѣхъ биваше силно спъвана отъ неподготовеността на ржководителите, отъ онай шаблонност, които скоро оставяше стратегическия елементъ на страна и обръщаше упражненията въ чисто тактически.

При упражненията най-вредно влияеха педантите ржководители, онай непоколебима стража на текста на устава, наричани параграфи, които, не гледайки толкова на същността на решенията, бѣха готови да се придиратъ и къмъ най-малките отстъпления отъ уставните форми, а особено къмъ самостоятелните решения, считани отъ тѣхъ за уставна тактическа ересъ. Съ острите си бележки, тия одушевили на военната мисъль и творчество, ако и осмивани мѣлкомъ, все пакъ успѣваша да внасятъ мъртвяшина въ упражненията и да смазватъ проявите на личната инициатива. При подобни ржководители, особено, когато тѣ се явяваха въ лицето на най-старшиятъ началници, на участниците не оставаше осънъ да се облѣгатъ на здравия разумъ и на придобитите

собствени познания, на оня егоистиченъ импульсъ, който бута къмъ самостояни рѣшения и собственно творчество. Едни успѣваха сами да се изработятъ като полезни дѣйци на бойното поле, обаче много други оставаха при слаба съобразителностъ, при колебливостъ въ рѣшенията, безъ онай самоувѣреностъ въ действията, тъй необходима за да се наложи волята върху противника.

Ето защо, презъ войната, често пѫти се проявяваше липса на частна инициатива, на бърза съобразителностъ, на самоувѣреностъ въ преследването на целитѣ, на поемане на чалническитѣ отговорности, на онай позивъ за другарска подкрепа и пр. Ето защо изпълнителителитѣ, по-долни строеви началници, трѣбаше да употребяватъ извѣнредни усилия и безрасѫдна смелостъ при действията, за да достигатъ победитѣ съ много по-вече жертви и рискове. Напредването на частитѣ, извѣршвано начело съ ротнитѣ командири и уличано отъ разгорешенитѣ веригари, при урата, що избухваше подъ пламъка на бойната стрѣвъ, при завещанія ни съ вѣкове интензивенъ устремъ за скопчване съ враговетѣ и на онай висока идеинъ на предприятието все пакъ усъваваха да надвишатъ общитѣ минуси и да нанясатъ тежки поражения, които пѣкъ затова често пѫти не се използваха отъ по-високото началство за окончателно поваляне на враговетѣ.

Офицеритѣ отъ генералъ-щабното вѣдомство, свѣршили чужди академии и усвоили необходимитѣ познания по военното дело, се връщаха съ пълно желание за ползотворнѣй дейностъ, обаче оставени дѣлго да стажуватъ въ канцелариитѣ и много малко въ строя, голѣма частъ отъ тѣхъ не можаха тѣсно да се сродятъ съ живия воененъ битъ, да се не практикуватъ основателно въ прилагане на дело теротическитѣ си познания, да усвояятъ напълно похватитѣ за командуване, образоване и възпитане на подчиненитѣ. При тови претенциитѣ имъ за високи постове, като теорети-специалисти, често пѫти ги изтѣкваха по-горѣ отъ строевитѣ началници, което предизвикваше умразата на последнитѣ.

Изучили походитѣ на Амибала, Юлий Цезара, Густафъ Адолфа, Конде, Тюрене, Суворова и въобще цѣлата военна история, тия генералъ щабни не чувствуваха нужда, па и не маше какъ да увеличаватъ познанията си съ по-важнитѣ времески походи, тъй много поучителни съ стратегическата

идейностъ и бързота на ударигѣ, извѣршени споредъ особеното народно качества за устремъ; походи отъ голѣмо значение, като произведени по сѫщия теренъ и почти съ сѫщите врагове, съ които ни предстоеше въ недалечно бѫдаще да се примѣримъ. При сѫществуващето общо предубеждение, че нашето старо минало включва само войни за плячкосване, щаба на армията не бѣ се погрижилъ да поработи и да изтѣкне поука, поне отъ грѣмотевичнитѣ разгроми на Византия отъ Симеона; отъ 21 годишното непрекъснато воюване на неуморимия Самоила; отъ тежкитѣ грѣцки поражения отъ Асеня I, освободителя на България отъ грѣцко иго; отъ удивителния начинъ за борба съ латинци и гърци отъ гъркоизтребителя Калояна и пр. Тоя генераленъ щабъ, презъ цѣлата си мирновремена дейностъ, не бѣ счель за нужно да установи поне донегде старата ни доктрина, по силата на която сѫ били нанасяни тежки неприятелски погроми и неочаквано сѫ били грабвани най-решителни победи. Осемвековното воюване на единъ малъкъ, като нашия, народъ, при което, той по нѣкога пада, а въ повечето случаи бие тежко значителнитѣ и модерно въоръжени неприятелски войски, трѣбаше да наведе на мисъльта, че освенъ вродената бойна стрѣвъ и бѣрзитѣ крака, трѣбва да сѫ сѫществуvalи и духовни предимства, нѣкои ценни особености на старата ни доктрина, които подлежатъ да се установятъ и по възможностъ да се приложатъ къмъ нашата нова. Това не само не стана, но щаба на армията даже не счете за нужно да възбуди заинтересованостъ въ офицерската срѣда, да импулсира частното желание за беседи, научни статии и книжки съ историческо съдѣржание.

Наистина, старата ни история е бедна съ материали; тя дава само поврѣхностни сведения за станалото, отбелѣзва походитѣ, общата имъ насока, датата, мястото и боеветѣ, дѣйствуващите лица (обикновено царетѣ) и резултатитѣ отъ побѣдитѣ или пораженията. Обаче за по-важнитѣ все пакъ има кратки подробности за плана и изпълнението, днесли враженското поражение, които, събрани вкупомъ и разгледани основателно, могатъ да дадатъ достатъчно определение за стратегическата идеинъ и тактическитѣ похвати на нашите стари. Щѣше да се установи: а) че извѣнмѣрната бѣрзина на движението е играла първостепенна ролъ; б) че не-спирното настѫпване е било главното средство за биене на про-

тивника; в) че маневрирането на бойното поле всъкога е съставлявало най-мощно средство за победа; г) че стремителния нападъ на поле-стражението, съ уступни крила, е билъ главния начинъ за да се изненада, обръка и разбие врагът; д) че наложната отбрана се е използвала само за временно задържане на противника, за да се удари неочеквано съ флангово нахвърлюване и е) че незабавното преследване е продължавало съ пълна интензивност до окончателно поваляне на врагът. Щъха да се установят още и други нѣща по водните на войната, споредъ темперамента и духовните качества на народа, съответно тогавашната военна техника и материални условия...

Отъ основателното запознаване съ историята, генер.-щабното ведомство шеше да види, че старитѣ ни войни премушиществено сѫ били настѫпателни; че при отбранителните дѣйствия България всъкога е губила; че осемъ вѣковното ни воюване съ съседитѣ се е изразявало въ постоянни набѣги на пренасяне театра на военните действия въ чужда територия. Щъше да види, че тия настѫпателни войни, обземащи почти цѣлото царствуване на Аспаруха, Тервеля, Кардама, Крума, Омортага, Персияма, Бориса, Симеона, Самуила, Асеня I, Калояна, Асеня II, Георги Тертера, Свѣтослава, и пр., поради вѣрната си стратегическа насока и умѣлото съсрѣдоточване на значитѣлни войни на тактическото поле, всъкога сѫ донасяли бѣрзи и тежки поражения на враговете. Щъше добре да се знае, че когато противника е грабвалъ инициативата и заплашвалъ съ значителни сили царството, нашитѣ стари сѫ прибѣгвали до временната отбрана по клисурите, колкото да увличатъ войските му, за да ги изманевриратъ и унищожатъ съ силнитѣ крила на засадитѣ си, нещо което всъкога успѣвали да достигнатъ до катастрофални размѣри; както напримѣръ

а) Великата засада на Крума въ 815 г., въ която цѣлата гръцка армия, заедно съ императоръ Никифора и съ патрициите, е била изсечена до кракъ.

б) Засадата при Траяновите врата (Капуджика), въ 986 г., когато Василий II (Българоубиеца), като узналъ за приближаването на Самуила, билъ принуденъ да снеме обсадата на София и да се врнне въ Пловдивъ, обаче последния съ бѣрзъ маршъ и съ удивително паралелно преследване зеди Витоша, по р. Паликария (Самоковско) и презъ Гулчалакъ, проходъ, го изпреварилъ при „Траяновите врата“ и не

очаквано се нахвѣрлилъ отъ засада върху войските му, разбилъ ги и съвсемъ прѣсналъ. Самъ Василий едвамъ успѣлъ да избѣга, и всички обозъ, осадните машини, стотици чистокръвни коне и богата плячка: царската хазна и скъпоценни багажи и сѫдове, паднали въ български рѣце. Поголѣмата частъ войници, прочутитѣ авзони, легнали подъ топузитѣ и сабитѣ на българите.

в) Майсторски устроената и катастрофалната за гѣрцитѣ засада отъ Самуила, въ 914 г., въ долината на р. Тракания (южно отъ Струмица), когато, следъ разбиването на българските войски при Бѣлащица, зарадвания Българоубиецъ изпратилъ голѣма отборна войска да навлезе въ Македония и върху ѝ се нахвѣрлилъ отъ фланга дофтасалия юнакъ Иваца, който ужасно отмѣстилъ за Бѣлащенското поражение, изсѣкалъ цѣлата колона, заедно съ военачалника ѹ, стратега Теофилактъ, и заставилъ Българоубиеца да отстѫпи долу чакъ при Гюмурджина.

г) Засадата на сѫщия Иваца въ Битолско, гдето съ майсторско маневриране, многочислената гръцка войска е била увлечена въ планините и тамъ дословно унищожена.

д) Голѣмата гръцка катастрофа въ Срѣдня гора, съ засадата устроена отъ Асеня I. въ прохода при Верея (Стара Загора), когато гръцкия императоръ Алексий, слѣдъ като вдигналъ обсадата на Търново, се връщалъ съ войските си за Цариградъ, за което гръцкия лѣтописецъ Никита казва тъй: Въ ужасната оплаха всичката войска се разбръка съвръшенно; всѣкой се грижеше само за личното си спасение и враговете сечаха всички, които настигнаха и имъ паднаха въ рѣце, като стадо затворено въ скотобойна. Нѣмаше какво да се защищава, та и никой не можеше да се защищава. Самъ императора, попадналъ като въ мрежа, много пѫти се мѫчеше да отрази насоченитѣ върху му нападения, но нищо не можеше да направи: даже изгуби каската отъ главата си. Около му се събра всичкото болярство и, за да му отвори пѫть, стана нужда да пожертвува, не само голѣмо количество коне, но и византийски войници, които се натрупваха и заграждаха прохода, съ което много народъ бѣ изгрепанъ за да спасятъ него едничкия.“—Споредъ лѣтописеца Акрополитъ, тежки загуби сѫ били нанесени на гѣрцитѣ въ тая засада: спани се съ императора съвсѣмъ малко боляри и то голи, т. е. хвѣрлили драгоценните си украшения, бронните и другото въ-

ръжение и потърсили спасение само въ бъгство. Въ ръките на българите паднала всички обозъ на войската и на императора, много скъпоценнни съдове и пари, богатите царски атрибути съ царски парамиди и свещенния царски кръстъ, направенъ от дървото на Божия кръстъ и съдържащъ много влагалища за моши, съ частъ отъ пояса и мъжкото на Св. Богородица.. „Кой многосълзенъ Иеремия ще може доста тъчно да оплаче всички нещастници, които варварите взеха въ плънъ, изтребиха или продадоха въ най-далечни страни!“ звънешва описанието си Никита.

е) Големата засада на същия Асенъ I въ околностите на Сърбия, където, следъ като била централно увлечена силната колона на гръцкия пълководецъ Исака, отборните български отряди изкочили отъ фланговете, обградили войската му и, следъ ужасна сечъ, ги доуничожили, при което самъ Исакъ билъ плъненъ. Никита казва: „Следъ това българите, подобно лъвъ въ владенията си, се хвърлиха на плячка и грабежъ, защото византийците вече не се съпротивляваха, но всички, който не бѣ станалъ жертва на меча, се обръщаше въ бъгство и тичаше колкото бѣ възможно да се скрие въ крѣпостта Сърбия.“

ж) Засадата на Иванко, убиецъ на Асенъ I. (преминалъ вече на българска страна), при с. Баткунъ (Пловдивско), където е била унищожена силната гръцка колона на гръцкия полководецъ Камица и последния билъ плъненъ и пратен въ Търново на Калояна.

з) Великата засада на Калояна при Одринъ, където лавииските рицари, подмамени отъ куманските наездници и нападнати отъ силните български крила, били унищожени и самъ императоръ Балдуинъ падналъ въ плънъ.

и) Двете велики засади на Калояна около Сърбия и унищожаването на силните латински войски на кралъ Бонифаций.

жк) Българската засада въ Родопите и разбиването на колоната на латинския кралъ Бонифаций, при която падналъ убитъ и самия кралъ и главата му била пратена на Калоян въ Търново.

л) Големата засада на Иоана Асеня II при Клокотница (Симисча), срещу силните гръцки войски на епирския кралъ Киръ Тодора, които, следъ като били увлечени отъ 1000 кумански конника въ теснината, били ударени стремителни

отъ всички страни и почти унищожени, и самъ краля билъ хванатъ въ пленъ.

И други още, по всичка въроятност, но отбележани отъ историята, действия, до които постоянно съ прибегвали дъдите за да изманевриратъ настъпящия силенъ противникъ и да му нанесатъ тежко поражение.

Съ основателното изучаване на старите войни ще се види, че военоначалниците съдържали точна съветка за терена и климатически условия на бойните полета, поради което действията съдържали къмъ края на пролетта, когато сухата почва позволява бързи марширове и лесно маневриране, и съдържали къмъ първата половина на есента, преди дъждовния периодъ, презъ който глинестата и черноземна почва се е обръщала на гъсто и силно пречила на движението, тъй че леко екипирани войски да могатъ безъ големи трудности да се връщатъ на зимовище по домовете си. Тая съобразителност е налагала бързо нахлуване въ вражеските предели и силни и тежки удари, които възможно по-скоро да турятъ край на войната, поради което всичките важни поражения съдържали нанасяни презъ юни, юли и августъ месеци . . . Знаяки всичко това, ний нѣмаше да почваме войната презъ 1912 г. въ октомври т. е. въ началото на есента дъждове и каловете, та да бѫдемъ постоянно къспани отъ продължителната каша и да цапаме по липкавата каша на птицата по Странджа, Одринско и въ долината на Еркене. Безъ уредени комуникации и достатъчно подвозни средства, ний нѣмаше безразсъдно да се узоваваме въ края на ноември чакъ при Чаталджа, та, ако зимата не бѣ тъй закъснѣла и турцитъ не бѣха се съглажали (презъ време на примирянето) да пускатъ провизията ни презъ Одринъ, ние съсипани и изгладняли, щѣхме да бѫдемъ принудени сами да врътнемъ назадъ и да гледаме благополучно да се доберемъ до родните предели.

По същите съображения, тогавашните походи въ Македония и Сърбия, съдържали преприемани съ съветка — да се завършватъ операциите въ есента и да не се оставятъ да страдатъ войските презъ зимата по висовете и блатливите равнища, т. е. тъкто противно на направеното отъ насъ презъ 1915 г. срещу Сърбия, където нашите тръбващие да действуватъ подъ пролвните дъждове и да се давятъ въ силно придошли реки. Същото, само въ по-големъ размѣръ, ние

направихме и при действията въ Македония, гдето войските ни, слабо екипирани и безъ да бждатъ осигурени въ продоволствено отношение, беха оставени три години да страдатъ по 1800—2000 метровитъ висове, въ снѣговетъ и силнитъ ви лици Щаба на армията щѣше да държи точна съвѣтка за тия особености на старата дейност и съобразно съ тѣхъ да решава сгоднитъ моменти за намѣсата ни иза продължението на войната.

Пренебрежението къмъ поучителността на старата история стигаше до тамъ, че когато единъ генералъ-щабенъ офицеръ (полковникъ Чаръкчиевъ) бѣ се потрудилъ да напише подробното по великата засада на Крума и за българското военно изкуство при царь Самуила, погледнаха на тия му трудове, като на шовинистическа измислица. Сѫщо мина безъ особено внимание и книгата на полковникъ Венедиковъ (Юрданъ) „Войнитъ за обединението на българитъ въ XII вѣкъ“, която, като първа по рода си въ военната ни литература и документално написана, трѣбваше горещо да бѫде рекомендувана отъ щаба на армията и да послужи поне за редица бѣседи въ военниятъ събрания.*)

Презе 1911 г., щаба на армията предприе първо сериозно изучване на турската граница въ участъка източно отъ Тунджа, отгдeto нѣкога сѫ били насочвани войските ни къмъ Цариградъ. Това изучване биде придружено съ решаване на задачи и се установи стратегическата идеяност за война съ Турция. Тая щастлива инициатива, ако и твърде полезна за генералъ-щабнитъ офицери, не бѣ достатъчна да запълни толкова годишния пробель въ подготовката имъ. Войната съ Турция бѣ десетки години баткана, обаче много малко бѣ направено по оная подготвителна работа, за която въ другитъ държави работятъ съ години и разходватъ милиони. Единъ новозастѣженъ начальникъ щаба на армията е билъ смаянъ, когато, при поискането да се предядви мобилизационния планъ, му е билъ даденъ единъ почти завършенъ, обаче не разработенъ и останъ на хранение въ касата. Нѣмаше пригответи картинъ на

*) Интересно е, че при полските поездки съ генералъ-щабнитъ офицери по турската граница въ 1911 г., когато полковникъ Чаръкчиевъ държалъ беседата си за великата Крумова засада, интересоваността е стигнала до тамъ — да бѫде подигранъ едъ нѣкое иностранно военно атache. Германцитъ, като организатори на турската армия, имаха всичкия интересъ да представляватъ работата си завършена, и сведенията, добивани отъ

(освенъ триверстовата руска и новоиздадената, твърде неточна, турска); не сѫществуваха маршрутни снимки, поне за най-важнитъ пътища въ Турция, поради което последната се явяваше за насъ сѫща „тера инкогнита“. Ний тръгнахме по теренъ, който имаше малко общо съ картата: тамъ гдѣто имаше села, нѣмаше ги на мястността, а гдето бѣха показани такива, липсваше слѣда отъ тѣха. Едни пътища бѣха съвсѣмъ запуснати, а други имаше прокарани нови, но не отбелѣзани.

За Лозенградъ се знаеше, че е силно укрепенъ, а излѣзе, че укрепяването му било само почнато и съвсемъ незавършено. За Одринъ разправяха чудеса, като силна и непревземаема крепость, съ най-съвремено въоръжение, и даже, че теленитъ мрежи били снабдени съ електрически токове за да убиватъ всѣки приближиль се по тѣхъ (!) Това преувеличено мнение за крепостта накара щаба на действащата армия да наложи 5 месечната ѹ обсада, когато можеше съ откритъ пристъпъ тя да бѫде превзета още въ началото на войната . . .

Щаба на армията се оказа не готовъ за война и въ друго важно отношение. Споредъ съставеното разписание за желѣзнопътното движение при случай на съсредоточване на армията, се предвиждали по 20 влака денонощно, обаче въ очакването на войната, когато било провѣрено, указано се, че работоспособността на нашите желѣзници едва надминава 3 влака. Стана нужда щаба на армията да развие извѣрденна дейност по набавянето желѣзнопътенъ материалъ, за устройството на разездни станции, платформи и водни резервоари, и за закупуване на голѣмо количество каменни вѫглища (кардифъ) и пр. Сѫщо тѣй липсваше всѣкакъвъ запасъ по продоволствието на войските въ зоната на предстоящето съсредоточване, решу което щаба на армията взе сериозни мерки, но поради късото време не успѣ да попълни недостига.

Поради отпускането, съ десетки години, на слаби кредити, информационната и шпионска служба почти съвсемъ не бѣха уредени, Сведенията за турската армия се черпяха само отъ писаното въ разни германски и французки списания, или отъ нѣкое иностранно военно атache. Германцитъ, като организатори на турската армия, имаха всичкия интересъ да представляватъ работата си завършена, и сведенията, добивани отъ

тъхъ бѣха, много надути, поради което въ българскитѣ очи турцитѣ израстнаха много, особено съ числеността на нѣкаква кавалерия „Хамидие“. На това особено спомогнаха и беседите на нѣкои наши капацитети, държани въ Софийското Военно събрание, за турскитѣ сили. Предстоеше ни да се биемъ първи пътъ съ петстотингодишнитѣ ни владѣтели, съ старата турска армия, и, вместо импулсиране и куражъ, се винаше въ офицерската среда тенденция за обезсърдчение . . .

Мирновременната дейностъ на щаба на армията се ограничаваше повече въ ржководенето на военно-образователният отрасълъ, по отчета и разпределението на новите контингенти и на призовището отъ запаса, и въ канцеларската ежедневна преписка. Материалната подготовка на армията за военно време всецело бѣ представена не военния министъръ, и редица началници щабове, скажищи за мѣстото си, не посмѣха да настоятъ предъ първия за постепенно набавяне на необходимото. Началникъ щаба мѣлчеше предъ началството, мѣлчеше и се подчиняваше и последното подъ наложеното ограничение отъ колегите министри и отъ народното представителство. Никой отъ тѣхъ не намѣри за нужно да каже сбогомъ, да отстъпчи мѣстото си другому, който, въ случай на неуспѣхъ по кредититѣ, да направи сѫщото.*) Ето защо армията тръгна на война при голѣма липса на необходимото.

Артилерийското, инженерно и санитарно ведомства бѣха работили много, обаче, намиращи се постоянно подъ тежестта на недостатъчните средства, трѣбаше да се съобразяватъ съ възможното, т. е. съ онова, което отпускаше, скажи или подъ колегиялни давления воененъ министъръ. Въ очакването на войната, началника на санитарното ведомство бѣ молилъ да се изпишатъ необходимите санитарни средства, обаче военното началство не посмѣ да поиска нужния кредитъ.

Безсилието на щаба на армията достигаше до тамъ, че той не можеше да наложи редовното свикване за обучение на запаса, а сѫщо и за произвеждането всѣка година голѣми маневри, това единствено средство да се обучатъ началници за командуване на по-голѣми единици. Отъ 1890 г. въ

*) По щастливъ въ туй отношение бѣ генералъ Фичевъ, който успѣ да наложи уреждането на желѣзопътните съобщения преди мобилизацията.

1912 г. бѣха пролзведени всичко седемъ голѣми маневри, т. е. презъ три години по единъ маневъръ, повечето отъ които, поради економически съображения и за отдѣляне денъ на парадната страна, биваха свършвани въ 3—4 дена и не даваха възможностъ за пълно практикуване въ командуването...

И ето, при подобна дългогодишна бессистемна дейност отъ ржководната висша инстанция на армията, при онай недостатъчна подготовка у висшите началници за командуване на голѣми единици, при липса на достатъчно изработенъ частенъ починъ у голѣма часть строеви началници и при значителенъ недостигъ по въоръженията, снаражението и материјалната часть, ние отидохме въ Балканската война. И благодарение на предадения ни въ наследство устремъ, на войнственото въодушевление обзело целия народъ, на избухналия патриотически пламъ въ здравата и жила народна маса, на високата идейностъ у войнството за освобождение на борбените братя и за отмъщение на петвековните тири, ний все пакъ успѣхме да съкрушимъ бѣрзо врага. Народа даде всичко; войската извѣрши редъ подвизи, повече отъ онова, което можеше да се очаква. Както нѣкога при Крума, Симеона, Калояна и Ивана Аспѣнь II, българските вълни залѣха буйно пространството къмъ Цариградъ и сломиха вражеската съпротива. . .

Известно е, че грешките сѫществуватъ при всѣка война, още повече при една първа и голѣма война на всѣки младъ народъ. Грешките отъ тактическо естество сѫ отстраними, когато пъкъ една стратегическа грешка може да напакости непоправимо върху цѣлия ходъ на операциите. Добре предприетите стратегически операции рискуватъ да не бѫдатъ успешни при сѫществуването на много тактически грешки, т. е. когато войските не се водятъ и не действуватъ добре на тактическото поле. Съвокупността на всичките тия нѣща всѣкога донасятъ сигурното поражение, а ако ли пъкъ войските обладаватъ високъ духъ и воюватъ въ името на една възвишена идеи, тогава усилията и жертвите, за достигане на успѣха, непременно се явяватъ нѣколко пъти повече. Искаме да кажемъ какъ бѣрзо, съкрушително и безъ излишни жертви бихме можали да биемъ, ако ли, при моралните преимущества обладавахме и по-голѣма стратегическа умѣлостъ и тактическа похватностъ.

Презъ Балканската война, главното ни командуване пропусна да използува скоблиниятъ моменти за по-скоро и пълно довършване на противника. Бѣгашите турци не бѣха преследвани и имъ се даде възможност да се групиратъ и приготвятъ на задни линии, завледѣването на които предизвика крайно физическо и духовно изтощение и хиляди кръвни жертви.

Далечъ сме отъ желанието да натъкваме комуто и да било. Въ продължение на 40 годишното ни съществуване, военниятъ ни манталитетъ не можеше да бѫде напълно изработенъ, а още повече да се прояви презъ поведената за първи пътъ, въ голъмъ размѣръ, война срещу петъковнитъ ни владѣтели. Теоретическата мирноврѣменна подготовка у една млада армия, съ своитѣ неминуеми скокове и колебливи приспособявания къмъ чуждото, не бѣ въ състояние да вложи високитѣ качества на самоувѣрено и вещо командинство, при едно умѣло използване на духовните особености на масата. Както работника, що по писано ржководство се залавя на работа, безъ да има още нужната практическа похватност и безъ да знае особеностите на материала, не премено ще сгрѣши, тѣй и нашите военачалници и щабове не можаха да не грѣшатъ при прилагането за пръвъ пътъ на дѣло своитѣ военни познания. Всѣка грѣшка носи съ себе поуката; доброто познаване на неблагоприяно произлизалото е единствената гаранция за неговото неповторение. Ето защо ние си позволяваме нескромността да изтъкнемъ по-крупните грѣшки презъ войната 1912 и 1913 г., непознаването на които донесе сѫщо такива и презъ войната въ 1915 година.

Презъ Балканската война 1912 — 1913 год.

1. На 5 октомври, I и III армии съ голъмъ ентузиазъмъ преминаха турската граница (източно отъ Одринъ), а II армия се насочи за обсада на Одринската крѣпост. Когато въ очакването на първия бой, нервите бѣха извѣнмѣрно непрѣгнати и връщане вече не можеше да има, главното правило на операциите, щаба на дѣйствующата армия, поради донесение за предстоящо турско настѫпление, по дѣсния брѣгъ на р. Марица, на нѣкаква неизвестна до тогава голяма армия, се явява вече готовъ за повратъ назадъ. Той разпореди: Конната дивизия да напусне бойното поле

източно отъ Одринъ и да се съредоточи при Казъль Агачъ, за да бѫде пратена по дѣсния брѣгъ на р. Марица, а щабовете на I и III армии да подгответъ за всѣки случай едно постепенно отдръпване въ посока на Ямболъ. Добрѣ че противника не настѫпи отъ югъ, иначе риска да бѫдемъ още въ началото изтласкани отъ Турция би билъ неминуемъ.

2. Щаба на действуващата армия, при недоверието си въ командната способност на военначалниците, вмѣсто да дава само целиятъ, насокитъ и районитъ на движението, отиваше, съ директивитъ си, да се меси въ подробнотитъ по изпълнението, въ разпределение на колонитъ и пр.; — нещо, което още въ началото убиваше творческата дейност у изпълнителите и имъ отнемаше възможност за проява на частна инициатива, — похвътъ, който, при единъ по-предприемчивъ противникъ и при бѣрза промѣна на обстановката, правеше невъзможно своевременното намѣсване на щаба действуващата армия отъ далечната Ст.-Загора.

3. Щаба на действуващата армия вмѣсто да наблѣгне за уреждането на разузнавателната служба отъ конните и предни части на армиите, допускаше да се носи тая служба най-лошо и всичко очакваше отъ сведенията добивани отъ агентите си въ странство, които докато се получава обстановката биваше съвсѣмъ промѣнена. — Ето защо въ важните моменти, когато трѣбаше да се настѫпва интензивно, армиите бездействуваха. Така бѣ следъ боя при Силиолу и Лозенградъ; така бѣ и при отстѫпването на турцитѣ отъ Люле-Бургасъ.

4. При неочеквания срещенъ бой у Силиолу-Гечкенлии, на 9 октомври, I Софийска бригада, чакъ до сутринта на 10 не знаеше нищо за 2 Преславска бригада, бияща се въ съседство съ нея, а следователно сѫщо не знаеше и щаба на I Софийска дивизия. Конницата, която се намираше непосредствено задъ тия бригади, не съобщи за мѣстонахождението си привечерь и за боя на 2 Преславска бригада, нито на 1 Софийска бригада *) и на щаба на 1 Софийска дивизия, нито въ щаба на I армия, поради което втория, считайки за

*) Командира на 1 бригада, чакъ до 10 часа на другия денъ, не знаеше за съседството на Преславската бригада, поради което на малко остана да се открие огън срещу последната, когато тя се отдръпваше отъ Силиолу.

опасно и необезпечено откъм Селиолу положението на I Софийска бригада, заповѣда на последната: следъ окончателното отхвърляне на турцитъ и съ настѫпването на нощта, да се върне и да заеме опредѣлената й линия за отбрана при с. Селякъй, където да се затвърди;—заповѣдъ, която, поради очаквания на сутринта турски излазъ отъ Одринската крепостъ, бѣ два пъти категорически потвърдена отъ щаба на I армия. По тоя начинъ произлезе много печалното: когато победителката I Софийска бригада, въпреки голъмото не желание на чиновете й, се отдръпваше презъ нощта, турцитъ, обзети отъ паника, бѣгаха безредно назадъ. Съ това бѣ изпуснатъ момента за преследване на разбития I турски корпусъ, което, поради намирането на конницата ни на самото бойно поле, можеше да се завърши съ пъленъ по громъ на тоя корпусъ.

5. Началника на конната дивизия, намиращъ се на бойното поле, пропусна да поеме, като старши по чинъ, управлението на боя при Селиолу—Гечкенлий и да обедини действията на 1 Софийска и 2 Преславска бригади. Неочаквания срещу бой завари началника на 1 Софийска дивизия съ щаба му въ с. Сарж-Талжшманъ и, докато той стигна на мястото (сега то намираше се на 10 км. отъ бойната линия, бѣ опредѣлено отъ щабана I армия за щабъ-квартира на дивизията), боя бѣ вече на привършване. Тръгналъ на изстрели къмъ $2\frac{1}{2}$ ч. сл. пл., той къмъ 4 ч. сл. пл. намери боя почти свършенъ.

6. Началника на I Софийска дивизия завари следното положение: I Софийска бригада напуснала участъка си при с. Селякъй и водяща силенъ бой съ I турски корпусъ при с. Гечкенлий; 2 Софийска бригада заела участъка си при село Домурджалий само съ една дружина, а съ останалитѣ части застанала задъ опредѣления на 1 бригада участъкъ. Запитанъ командира на 2 бригада отговори: *I бригада е нападната при с. Гечкенлий, а моята бригада се установява на бивакъ*. Схваналъ опасността отъ подобно силно издадено положение на 1 бригада, безъ да й сѫ осигурени фланговете, особено откъмъ Селиолу, началника на дивизията, следъ кратъкъ обзоръ на бойното поле, заповѣда на генералъ Поповъ цѣлия 38 полкъ съ артилерията да отиде и застане въ бойно разположение при с. Домурджалий, а 37 полкъ да се създотчи като общъ резервъ при с. Селякъй, въ негово разпореждане. Трѣбваше да се минава презъ една блатлива до-

лина, гдѣо нескорострелнитѣ топове на бригадата едвамъ бѣха извлечени отъ тинята, съ което заемането на бойното разположение при с. Домурджалий се забави. Презъ това време началника на дивизията, забелѣзалъ отстѫпващите турски линии и получиль вече сведения отъ изпратенитѣ по рабока въ тилътъ ординарци, че турцитъ сѫ бити и имъ сѫ отнети три батареи, заповѣда на командира на 2 бригада да настѫпи съ 38 полкъ отъ Домурджалий право на югъ, за да спомогне на 1 бригада и да се ударятъ отстѫпващите въ югозападна посока тури. Понеже боя при Гечкенлий затихваше и ранната есенна мрачина, придружена съ проливенъ дъждъ, правеше много трудно и опасно по нататъшното преследване, началника на дивизията, за да възстанови заповѣданото отъ щаба на I армия разположение на дивизията, изпрати къмъ 5 ч. заповедь на полковникъ Желявски — *да не се увлича съ преследване и съ настѫпване на тѣмината, да заеме позицията си при с. Селякъй*. Зарадванъ силно отъ постигнатиятъ голѣмъ успехъ, началника на дивизията, повтори заповедъта си, и, въ 6 ч. вечеръта се завърна съ щаба си въ с. Сарж-Талжшманъ, за да докладва по телефона за победата на командуващия I армия.

Това именно връщане въ с. Сарж Талжшманъ, безъ да отиде при 1 Софийска бригада и да провери лично положението или поне да изпрати началникъ-щаба си при частите, съставлява голѣмъ пропускъ отъ началника на дивизията, който, считайки всичко свършено и за да не се мокри повече подъ проливния дъждъ, предпочете да остави обиколката на частите за другия денъ, когато бригадата ще бѫде вече при с. Селякъй.

Отишелъ право на телефона, за да предаде хубавата новина на командуващия I армия, той остана изненаданъ, като, вмѣсто благодарность за победата, получи мъмрене, че е изпусналъ изъ ржка дивизията, че тя се увлѣкла тъй далечъ и съ това се компрометирало положението на цѣла I армия; и въ добавъкъ на това, категорически заповѣда: *незабавно I бригада да се върне и заеме района си при с. Селякъй*. На обясненията, че такава заповѣдъ е вече пратена на полковникъ Желявски, последва още по-строга заповѣдъ: *за незабавното отдръпване на бригадата, понеже на утринъта се очаква голъмъ турски излазъ отъ Одринъ...*

Следът връщането на началника на дивизията отъ телефона, пристигна адютанта на 1 Софийска бригада и доложи за положението следъ боя, което не допускало отдръпването презъ нощта, поради което бѣ изоставено да се изпрати допълнителна заповѣдь на полковникъ Желявски. Къмъ 10 ч. вечеръта, началника на I Софийска дивизия, отново бѣ повиканъ на телефона отъ командуващия I армия, обаче, обиленъ отъ по-ранния разговоръ, той не отиде, а изпрати началникъ щаба си подполковникъ Луковъ. Щомъ узналъ, че 1 бригада още не се е отдръпнала, командуващия армията заповѣдалъ: *тутакси да ѝ се изпрати писмена заповѣдь за незабавно отдръпване, иначе началника на дивизията ще понесе всичката отговорност за неуспѣха спешу турска на сутринта излазъ отъ Одринъ.* Това вече повлече категорически две, една следъ друга, заповѣди за незабавното отдръпване, — отдръпване подъ дъжда и въ тъмотата, при крайни усилия по изоранитѣ ниви, по калове едвали не до колѣне, средъ едно силно падане на духътъ у победителитѣ, незнающи причинитѣ на подобно бѣрзане.

На другия денъ, когато се узна, че лѣвия флангъ на 1 бригада при Гечкенлий, съ боя на 2 Преславска бригада при Селиолу и съ намиранието задъ нея на конната дивизия, е билъ напълно запазенъ, чакъ тогава се разбра голѣмата грѣшка съ отдръпването на софийци, още повече, че никакъвъ турски излазъ отъ Одринъ не стана.

7. На 10 октомври (следъ боя при с. с. Селиолу и Гечкенлий), конната дивизия остана въ очаквателно положение на платото срещу Селиолу, до 3 ч. сл. пл., и не донесе въ щаба на I Софийска дивизия, че на два километра отъ нея, по южното протежение на това плато, се намира силенъ турски ариергардъ, поради което изпратения да заеме това плато 1 Софийски полкъ попадна въ гъмнината на засадѣ, пръсна се и отстъпи въ пълно безредие чакъ при с. Татарларъ, а това можеше да внесе паника и въ пругитѣ части на дивизията . . .

8. Преувеличитѣ сведения за силното укрепяване на Лозенградъ повлия много върху недостатъчното му интенсивно атакуване на 10 октомври отъ III армия. Атакуваха три наши дивизии отъ по 3 бригади, т. е. 72 дружини, срещу три турски дивизии, общо 27 дружини, обаче поради широкия боенъ фронтъ съ тенденция за обхватъ, вечеръта частите заношуваха

предъ неприятелската позиция, а на разсъмване, при колебливи опити за настѫпване, се оказа, че противника презъ нощта е напусналъ бойната линия и панически избѣгалъ въ източна и южна посока. Интересно е, че презъ сѫщата нощ паника имало и у насъ, въ тилът на 5 дивизия, обаче тя не се е отразила на бойния фронтъ. Това свидетелствува за голѣмата безгрижност по разузнаването и за липсата на тѣснъ контактъ съ противника отъ частите на първата линия.

9. Следъ пладне на 11-и, частите на III армия преминаха Лозенградъ и застанаха на позиция съ фронтъ на югъ. Командуващия III армия, щомъ получилъ съобщения, че петъ турски полка се намиратъ южно при с. Каваклий, заповѣдалъ на бригадата отъ 6 Бдинска дивизия на полковникъ Паковъ да тръгне тутакси и да ги отблъсне — нѣщо извѣршено успѣшно още презъ нощта. Командуващия III армия искалъ разрешение, да настѫпи (понеже турцитѣ били бити и разколебани), обаче не му разрешили. Когато доложилъ, че Полковникъ Паковъ е отхвѣрли турцитѣ и заелъ вече Каваклий, него го смѣрли, че съ подобни действия той излага на голѣмъ рисъкъ целата операция, когато въ сѫщностъ той бѣ направилъ именно това, което трѣбаше да направява и двѣ армии. Изглежда въ случая, че щаба на действуващата армия не е ималъ точни сведения за турското поражение при Селиолу на 9 и се е намиралъ подъ влиянието на слухътъ за сила турска вилазка отъ Одринъ, който напразно тревожи два дена щаба на I армия.

10. На 10 и на 11 сѫщи, I армия остана да чака одринската вилазка и едва привечеръ бѣ издадена заповѣдь за настѫпване*). Понеже деня преваляваше и, докато се направява разпореждане за тръгване, щеше съвсемъ да се стѣмни, въ пъкъ движението нощемъ на цела дивизия по непозната местностъ, по която предната нощ I Софийски полкъ бѣ попадналъ въ засада, началника на I дивизия донесе, че ще тръгне на разсъмване. На 12, започна общото движение, обаче само колкото да бѫде спрѣна тая дивизия между с. с. Селиолу и Керметлий и да остане тамъ и на другия денъ 13,

*) Частите на I армия бѣха предупредени да бѫдатъ готови за походъ и чакаха цѣлъ денъ, и понеже скоро щеше да мръкне, счи-тайки че похода е изоставенъ за другия денъ, I дивизия се разположи на почивка.

когато чакът вечерът ѝ се заповеда да продължи движението. Действително, конетъ на I дивизия, особено на н. с. с. артилерия бѣха силно изморени, но това не трѣбаше да спира марша. Тъй че бѣ загубено още едно денонощие, което даде възможност на отстѫпащите турци да се уредят и събрано да се оттеглят къмъ Баба-Ески.

11. На 12 октомври, следъ боя при с. Каваклий, Конната дивизия тръгна да преследва турците по шосето за Баба-Ески, обаче мудно и безъ сериозни опити за задържание на отстѫпащите, безъ предприемане на смѣли действия по фланговете. Тя собствено отиваше по петитъ на турците, които спокойно се отдръпваха къмъ Баба-Ески, когато единъ смѣлъ набѣгъ въ югоизточна посока, щеше да предизвика заплашване пътя на отстѫпванието имъ отъ Баба-Ески за Люле Бургазъ. При това едно по-серизично далечно разузнаване, щеше поне да установи, че противника не се съсредоточва при Баба-Ески, а при Люле-Бургасъ, поради което щаба на действующата армия вместо да насочи I армия къмъ първия градъ, щеше още на 15-и да я прати въ права посока за Люле Бургазъ, за да свари турците неуредени и почти неукрепени.

12. На 16, Конната дивизия бѣ предадена на III армия, която, стеснена отъ изтокъ съ разклоненията на Странжа планина, не можеше да я използува за дѣйствия на крайното си лѣво крило, и бѣ принудена да я остави централно, едва ли не въ бойната линия (картечните ескадрони). А пъкъ мѣстото на тая дивизия трѣбаше да бѫде на крайния дѣсенъ флангъ на I армия по лѣвия брѣгъ на р. Еркене, отгдето се открива широко поле за действия на югъ, а главно въ флангъ и тилъ на турските войски при Люле Бургазъ. На 17, грешката бѣ поправена и Конната дивизия успѣ да застане около Еркене, но безъ картечници и вече изгубила доста време, за да си ориентира напълно и да вземе необходимите мѣрки за разузнаване, а главно за въздействие върху боеветъ, които днес деня се водеха около тоя градъ.

13. На 17, въ най-голѣмия разгаръ на боя, когато I Софийска и 10 дивизии водеха решителни атаки срещу Люле Бургазъ, командуваща I армия заповѣда на дивизиите да се отдръпнатъ на висотите западно отъ града, да се окопаятъ и да изпратятъ назадъ по една бригада въ негово разпореждане. Началника на I Софийска дивизия, виждайки, че изпъл-

нението на тая заповѣдъ ще даде начало на общо отстѫпване, и, въобще решенъ следъ боя при Селиолу да не изпълнява никакви заповеди за отдръпване, предаде на капитанъ Николаевъ, че води атака и нѣма да изпълни заповѣдта; същото нещо направи и началника на 10 дивизия. Казватъ, че заповѣданото е било предизвикано отъ директивата на щаба на дѣйствующата армия: „I армия да застане въ резервъ на III армия“.—нещо абсолютно невъзможно да се изпълни на тактическото поле, а още повече въ време на атака, поради което то трѣбаше непременно да предизвика противопоставата на щаба на I армия. Иначе, ако ли началниците на дивизиите биха се поддали на заповѣдта, общото отстѫпване при Люле Бургазъ щеше да бѫде неминуемо, а следователно и незабавното преследване, което можеше да донесе гибелни последствия и за операцията на III армия. Нима е допустимо, чакъ отъ Стара-Загора, да се правятъ разпореждания за тактическото поле, гдѣ обстановката постоянно се мѣни и действията споредъ нея сѫ абсолютно право и задължение на разпоредителите въ боя? Или армията е дружина или полкъ, който може незабелѣзано да се изплъзне отъ боя и да се изтегли въ страни? Ами какво щѣше да произлезе съ огромния тилъ, който трѣбаше да измѣня района си и да се настанява отново задъ второто разположение на частите!! Интересно е, че самъ командуващи III армия, най-заинтересования въ случая, се е противопоставилъ на тая заповѣдъ и молилъ отмѣняването ѝ отъ щаба на действующата армия.

14. На 18 септември следъ пладнѣ, когато разбитите при Люле Бургазъ турци бѣгаха къмъ Чорлу и 10 дивизия се бѣ вече превърлила на дѣсния брѣгъ на р. Еркене, Конната дивизия, намираща се на лѣвия брѣгъ, закъснѣ да мине на дѣсния за да удари бѣгащите, поради което последните безпрепятствено си отдоха. Съ това бѣ изпуснатъ момента за единъ катастрофаленъ ударъ, тъй много желанъ отъ всѣка конница. Вечеръта Конната дивизия вмѣсто да остане предъ фронта на I армия бѣ й заповѣдано да се отдръпне задъ фронта и да ношува въ единъ чифликъ при Люле Бургасъ. Тя не бѣ употребена и на 19 за да действува въ тилъ на турските корпуси, които продължазаха борбата на северъ срещу 4 и 5 дивизии, а особено на 20, когато тия корпуси бѣгаха на югъ къмъ Чорлу и източно . . .

15. На 18, следъ бѣгството на турцитѣ отъ Люле Бургазъ, I армия бѣ спрѣна, по разпореждане отъ командуващия съединенитѣ армии, на 15 километра източно отъ тоя градъ. Вместо да продѣлжи движението си напредъ и да реже въ тилъ турцитѣ, бѣ й заповѣдано да се окопае на тая линия. Хубавото време на 19 тъкмо съответствуващо за единъ форсированъ маршъ въ северо-източна посока, та да се отрежатъ турските корпуси, все още водящи упорити боеве около Бунаръ Хисаръ срещу III армия. Действително, продѣлжителния проливенъ даждъ на 20, силно разкаля пѫтната и направи настѫпването почти невъзможно, обаче работата бѣ тамъ, че щаба на съединенитѣ армии на помисли да уреди подобенъ маршъ, поне на 21 и конницата бѣ оставена да следва и двата дена на дѣсния флангъ на I армия, а съ това се даде възможност на прѣнатитѣ турски корпуси да избѣгатъ плѣна, да се уредятъ и спокойно да отстѫпятъ на Чаталджанска позиция. Иначе казано, пропусна се редкия благоприятенъ моментъ да се унищожи окончателно противника и да се свѣрши войната.

16. На 30 октомври, Съединенитѣ армии (I и III) застанаха предъ Чаталджанска позиция при окончателното решение да не се предприематъ по-натъшни действия и да се окопаятъ здраво срещу турското разположение, — нѣщо което ту такси понижи градусника на нападателния духъ въ частите. Всички вече разчитаха, че нѣма повече да се маршира, че това е края на непрекъснатитѣ цѣлъ месецъ походи и атаки, още повече, че появилата се холера бѣ почнала да се усиливъ. Цели три дена частите се окопаваха; окопаваше се усилено и необезпокоявания противникъ... И при подобно положение току изведнажъ, висшето началство заповѣда атака на силно укрепената Чаталджанска позиция, която непременно трѣбаше да стане на 4 ноемврий. Това висше началство съвсемъ не се досети, че заповѣданата атака ще требва да се приведе безъ да е било рекогнисцирано неприятелското разположение, безъ да се е дало време на по-долниятъ началици да огледатъ терена, да се избератъ артилерийските позиции и да си изработятъ съоружения за действията на другия денъ. При това, издадената заповѣдь бѣ обикновенна за единъ полски бой заповѣдь, а не за форсиране на укрепена позиция съ непрестанни флангове (дветѣ морета), която налага особенъ начинъ за действия, съ постепенни настѫп-

отъ пехотата, при предварително настѫпяване на батареитѣ на удобни позиции и уредено рѣководство на огъня подъ общо началство, при достатъчна тежка артилерия. — Ето защо на сутринта се указа, че батареитѣ сѫ поставени на далечни позиции, отъ които едва се достигаше неприятелското разположение; че гаубичнитѣ батареи трѣбаше да се настѫпяватъ въ началото на самия бой и да останатъ вънъ отъ мѣрника на действителния огънь, а главно, че стрѣлбата на еднитѣ и другитѣ трѣбаше да се произвежда почти на посоки.

З дивизия трѣгна въ атака въ ранни зори, обаче, високите шрапнелни прѣскания на нашите батареи позволиха на турцитѣ да съсрѣдоточатъ огъня си върху пехотата и по-натъшното движение бѣ спрѣно, и тя трѣбаше да се окопае при с. Лазаркъой. 9 дивизия бѣ успѣла да се доближи до преднитѣ турски окопи и да атакува Асойринския участъкъ, обаче понесла значителни загуби, бѣ сѫщо принудена да се спре и окопае. Центъра и дѣсния флангъ на Съединенитѣ армии, по откритото равнище на долината на р. Кара-су и силно блатливата тамъ местностъ, а най-вече поради ефикасния неприятелски огънь, можаха да се приближатъ само на около 1000 кр. до неприятелската позиция. По тоя начинъ, поради неуреденъ артилерийски огънь, действующъ съ предѣленъ мѣрникъ, при липса на точни данни за неприятелското разположение, атаката на 4 не можа да се завѣрши.

На 5 сутринта, лѣвото крило на съединенитѣ армии продѣлжи нападенията си (3, 9 и частъ отъ 5 дивизии), обаче тѣ не се изразиха въ общата атака, а само въ частични опити. На разсъмване, 29 Ямболски полкъ стремително атакува и завладѣ форта Илери-табия, но неподкрепенъ своевременно и изложенъ на енергичния артилерийски огънь на турцитѣ, и, по погрешка, два пѫти обстрѣльванъ и отъ нашата артилерия, той, къмъ $10\frac{1}{2}$ ч. пр. пл., наблѣгнатъ отъ турските резерви, бѣ принуденъ да се отегли. Неговия командиръ полковникъ Златаревъ, дружиннитѣ и повечето ротни командири бѣха ранени, както и голѣма частъ войници — убити и ранени. I армия продѣлжи настѫпването по силно изложената падина на р. Кара су, обаче, поради силния обстрѣль отъ двата фланга и тоя денъ тя напредна много бавно, съ помощта на лопатата. II Софийска бригада съ пълзене и огъване край желѣзния пѫтъ се приближи срещу укрепен-

ното с. Башчишкъой, обаче прехвърлянето ѝ на лъвия бръгъ по дълбоката р. Кара-су (заприщена) можеше да стане само по железнопътния мостъ, който силно се косеше отъ накръстния артилерийски и картеченъ огънь, и тя бѣ принудена да замръкне на 400—500 кр. срещу това село. I Софийска бригада, поради сильно блатистия теренъ и фланговия огънь отъ флотата, остана въ вчеращното си положение, въ устѫпъ на 2 Софийска бригада.

По-голѣмъ успѣхъ прояви тоя денъ 6 Бдинска бригада на полковникъ Пакова, която, следъ като бѣха издавени презъ нощта доста войници въ р. Кара-су, успѣ да се прехвърли на лъвия бръгъ, да атакува и изгони турцитѣ отъ предната линия окопи и следъ пладне да заплаши сериозно табията Караколь-Нокта. При това положение оставаше само да се изпратятъ презъ нощта силни подкрепления и на сутринта да се заповѣда обща атака по цѣлия фронтъ, за да се пробие цѣлото неприятелско разположение. Забележително бѣ, че привечеръ, поради успѣха на Бдинската бригада, бѣха забелѣзани дълги колони отстѫпващи отъ Чаталдже, собсвено обози, което всѣкога предшествува скорото отстѫпване на войските или поне показва колебливостта на отбраната... Обаче, при факта, когато съединениетѣ армии разполагаха съ неупотребени още резерви: 4 Прѣславска дивизия — три бригади; 10 дивизия — 3 полка, 5 Дунавска дивизия — две бригади, и можеше да се прехвърли и 1 Софийска бригада задъ 6 Бдинска дивизия, командуващия съединениетѣ армии заповѣда частитѣ да се отдръпнатъ на изходните позиции, т. е. да се тури точка на атаката по цѣлия фронтъ. Съ това турцитѣ, които се вече колебаеха, бѣха признати отъ самитѣ на съ за победители и ний, безъ да ни бѫде наложено се поставихме въ отбранително положение.

Въ тая долина на смъртъта, по дълбоките разклоненія на р. Кара-су, българското войнство, отивайки подъ действителенъ артилерийски обстрелъ, пълзяйки въ изложените падини и давейки се въ мятоците на заприщената рѣка и дълбоките й копки, направи всичко възможно за да сломи и той пжъ вражеската съпротива. Не подпържана въ напредването си отъ далечъ поставената артилерия*), нашата пехота не

*.) Нѣкои отъ батареите на 6 дивизия проявиха доблестъта да придвижватъ пехотата по склона около с. Изетинъ, при пълната очевидност на голѣмите загуби.

можа да успѣе и, вече понесла значителни загуби, бѣ принудена да почне отдръпването на лъвия си флангъ, което вечеръта донесе и заповедъта за общо отстѫпване на съединениетѣ армии... Следователно вината за произлѣзлия неуспѣхъ и за дадените излишни жертви, срещу една усиlena и добре подготовена позиция, е само у висшите разпоредители, у високото онова командуване, което нѣма смелостта да докаже невъзможността и крайната безполезност на подобна операция; което командуване, следъ като се подчини на царското желание за атака, не съумѣ да организира нападението върху укрепената позиция и тласна войските въ единъ бой на чисто полски начала, безъ рекогнисцировка и безъ достатъчно тежка артилерия. Жертви се даватъ при всѣки бой, обаче, когато се вижда, че успѣха е повече отъ съмнителенъ, че вече е достигнато крайното развитие на усилията, отказването отъ операцията е най-верното решение въ случая. Холерата вече косеше силно въ частите на III армия, а пѣкъ, при превземането на турските позиции, гдето холеричните биваха сразявани отъ ужасна азиатска холера (почернявала), бойните части щѣха да попаднатъ въ ужасното й огнище, гдето, при крайната умора следъ атаката, биха били масово покосени. При това, отиването ни въ Цариградъ бѣ съвсемъ безцѣлно; щѣхме да бѫдемъ, следъ нѣколко дена, заставени да го изпразнимъ, следователно дадените жертви не можаха да се оправдаятъ, освенъ съ ламтежа за слава, веднажъ поне да се влезе въ желанната съ векове стара Византия.

Българските армии, застанали предъ Чаталджанска позиция, безъ да атакуватъ и само съ нощи скокове отъ предните части, и съ приближаване посредствомъ постепенни паралели до позицията, държайки постоянно на щрекъ турските части, щѣха да бѫдатъ истинско плашило за Цариградъ и неминуемо щѣха да заставятъ турцитѣ да предложатъ миръ, както това стана следъ атаката на Чаталджа, съ разница, че предложениета вече бѣха малко благоприятни за насъ. Направили по-рано две крупни грешки съ непреследването при Лозенградъ — Силиолу и при Люле Бръгъ, ний, като корона на всичко, направихме третята и най-главната грѣшка — да изгубимъ силните си козове съ атаката на Чаталджанска позиция.

17. За атаката на Одринъ, щаба на действуващата армия, още въ началото насочи II армия на генералъ Ивановъ, като

и даде строго ограничена линия за достигане около крѣпостта, безъ да ѝ се разреши да опита съ открыта сила да превземе тая крѣпость (както това обикновено се прави). Успешнитѣ боеве на 3 Балканска дивизия, които почти съвпаднаха съ турското разбиване при Силиолу-Гечкенлий и бѣха произвели силенъ потресъ въ крѣпостта, гдѣ българското навлизане вѣчъ се очаквало поденно, бѣ тѣкмо времето за да се произведе атака съ открыта сила. Това не стана и II армия застана на опредѣлената линия. Турския гарнизонъ ваче се успѣши и получи по-голѣма самоувереностъ, обаче, въпреки това, генералъ Ивановъ, следъ 15 дена, е далъ мнение и поискалъ да му се разреши да атакува крѣпостта, което му било отказано. На 14 октомври, ображдането на крѣпостта било свѣршено и по-нататъшнитѣ действия се състояли въ постепенно завладѣване на пространството и приближаване къмъ фортовия поясъ. На 21 ноември, поради примирето, действията срещу крѣпостта били спрени.

Следъ примирето, генералъ Ивановъ почналъ отново да настоява за атаката на крѣпостта и, най-после следъ като изложилъ основателността на искането си предъ военній съветъ, станалъ въ царско присѫствие въ Свиленградъ, успѣль да добие разрешение, обаче съ условие: да се заематъ само преднитѣ позиции на крѣпостта. Споредъ съставеній предварителенъ планъ за атаката, която трѣбвало да стане на 11 мартъ, той разпоредилъ: а) войскитѣ подъ началството на генералъ Вазова (Г.) да атакуватъ източния секторъ; б) Тунджанска дивизия на генералъ Кирковъ да атакува южниятъ секторъ и в) останалитѣ части отъ западния и северниятъ сектори да съдействуватъ на атаката. За да бѫдатъ въведеніи турцитѣ въ заблуждение, било разпоредено: десетъ дена по-рано нашитѣ батареи да не отговарятъ на турския огньъ и въобще съвсемъ да не стрелятъ, което накарало турцитѣ да поддържатъ презъ всичкото време непрекъснатъ огньъ, за да разбератъ на какво се дѣлжи това мълчание, да не би на нѣкое ново артилерийско групиране срещу отбелѣзанъ вене пунктъ за прѣдстояща атака. За да се заблудятъ още повече турцитѣ, било наредено: действията да се почнатъ отъ Тунджанска дивизия, а войскитѣ на генералъ Вазовъ да останатъ известно време пасивни.

И действително, стремителнитѣ действия на 8 дивизия срещу южниятъ секторъ, гдѣ се заобаждали и новопридаденитѣ на дн-

визацията гаубични оръдия, накарали турцитѣ да повѣрватъ, че атаката се предприема срещу тоя секторъ, поради което турските резерви били пратени въ южна посока. Именно тогава се обадили и тежкитѣ батареи на генералъ Вазовъ, групирани срещу източния секторъ, и войскитѣ му, умѣло насочени, се втурнали на пристѣнь. Артилерийския огньъ е билъ до толкова унищожителенъ, че слизанитѣ турци, натиснати и отъ пѣхотата, бѣзо били изтласкани къмъ фортовете. Преднитѣ позиции на източния секторъ били завладѣни. Едновременно съ тая атака и войскитѣ отъ другите сектори тръгнали напредъ и до вечерта успели да заематъ нѣкои далечни предни пунктове. 8 Гунджанска дивизия, която трѣбвало да води демонстративенъ бой, ако и посрещната отъ значителни турски сили, продължила да натиска силно и засела нѣкои предни позиции и избила гарнизона имъ. Понесла значителни загуби, обаче тя не можа да завладѣе южния секторъ, и само успѣла да допринесе твърде много за успеха по източния секторъ.

Задачата на армията — завладѣването на преднитѣ позиции, била вече достигната, обаче разпоредителитѣ решили да доведатъ дѣлото до край и заповѣдали по-нататъшни действия. Въ 2 ч. презъ нощта, 10 Родопски полкъ нахълталъ въ форта Айджиоглу и го завладѣлъ. Къмъ 6 ч. сутринята 23 Шипченски полкъ, подпомогнатъ отъ 56 полкъ навлѣзъ въ фортовете Ташъ табия и Каялжъ, и това вече наложило бѣрзото очистване на цѣлата позиция по източния секторъ. Съ това страшната и считана непревземаема Одринска крѣпость е била окончателно повалена, и то само вѫтре въ 24 часа, — нѣщо, което положително говори за възможното и завладѣване много по-рано, както това е било искано отъ командуващия II армия генералъ Ивановъ. Тогава едва се видѣло, колко сѫ били преувлечени сведенията за крѣпостта и до колко неумѣстни страховете на главното командуване за да не реши атакуването и да остави цѣли 5 месеца войскитѣ да страдатъ подъ огъня на противника, а главно да се продължи неестественното и опасно положение — тая крѣпость да бѫде силенъ пречка въ гърба на войскитѣ ни опериращи при Чаталджа.

Презъ съюзническата война 1913 год.

Започната съ надхитряване и свѣршена съ опропастяване, тая нещастна война бѣ произведѣна тѣкмо противъ съвременнитѣ трѣбования на военното изкуство, въпрѣки доказа-

заната презъ векове истина: да се маршира едновременно съ всички сили, да се отива неотклонно споредъ възприетата стратегическа идея, да се бие стремително на тактическото поле. Страгегията въ нея бъ застъпена отъ дипломацията, тактиката отъ волевата разслабеност – съ постоянните колебания: хемъ да биемъ, хемъ нѣкакъ да държиме смѣтка и за славянската коректност. Дейността на натрапилата се дипломация бъ една енигма, презъ проспекта на която се виждаха хитруването редомъ съ голѣмото желание за мирно разрешение на спорътъ отъ руския арбитъръ.

Изпускайки отъ ржцъ врабчето, за да гони жерава въ небето, тая дипломация разреши изпразването на южна Тракия и съсредоточнието на войските ни срещу сърби и гърци, и съ това, като създаде условия за неизбѣжна война, почна да се колебае, да търси изходъ въ мирното разрешение на спорътъ... И разбрали добре играта или може би, че така е изнасяло на хората, арбитражъ почна да се забавя. Сърбите лавираха, не бѣрзаха, а изчакването ставаше отъ денъ на денъ все по-тежко. Войските ни силно изморени отъ миналата война, измъжчвани отъ лошата прехрана и смазани духомъ отъ върлующата холера, все повече се инервираха и се имаше опасност отъ едно общо напускане на фронта.

Когато Царя заповеда на 16 септемврий, IV армия да произведе нощенъ ударъ срещу сърбите и произлѣзоха първите сблѣсквания, нашите държавници, вмѣсто да счетатъ, че дейността имъ е свършена и че само бойното поле вече говори, въ своята оплаха и за да смегчатъ ефекта, отидоха да наложатъ спирането на действията и предложиха примире-което сърбите не приеха, а Русия не поискава имъ го наложи... И когато нашите войски съ ура посрещаха известието за примирето, сърбите насочиха значителни сили срещу изложената IV армия, и, като издебнаха почиващата безгрижно Рилска бригада на полковникъ Митова, я разнебитиха и частъ плѣниха. Тоя печаленъ инцидентъ бъ вече началото на нашите неуспѣхи.

Плана за стратегическото разгъване на армиите срещу сърби и гърци, отъ Дунава до Егейско море, ако и противъ на принципа за съсредоточаването на значителни сили срещу главното ядро на противника, намираще се въ Македония, все пакъ, при едно решение за бѣзко и едновременно нахърлюване съ всичките ни армии, можеше да донесе благопри-

ятни резултати. Обаче, при реализирането на тоя планъ се намѣси пакъ дипломатическа тенденция: само колкото да оплашимъ сърбите за да бѫдатъ по-отстъпчиви и да накараме руското правителство да реши по-скоро спорътъ въ наша полза. Това наивно хитруване, което наложи постепенно вкарване въ действие на нашитъ армии, бъ главната причина, вмѣсто да разгромимъ враговете, сами да понесемъ неуспѣхи. Когато на 17, IV армия се узова срещу значителните срѣбъски сили на Овче поле и не можа да успѣе да завладѣе преправитъ на Вардаръ, съседната V армия, намираща се предъ Кюстендилъ, бъ оставена въ пълно бездействие, както и по северните отъ нея III и I армии, Командуващи V армия (генералъ Тошевъ), слушайки отъ в. Лисецъ ужасната канонада въ Македония, иска телографически, тоя денъ (17), разрѣшение отъ щаба на действуващата армия да навлезе въ Македония, обаче това му бъ отказано. На 18 сутринята, той вече получи заповѣдъ да настѫпи къмъ границата и, като заеме Деве байръ, да дочака обходното движение на 4 Преславска дивизия, северозападно, около с. Голешъ, гдето почти нѣмаше срѣбъски войски. Когато, къмъ обѣдъ, 12 дивизия изтика сърбите отъ пограничната линия, получи се заповѣдъ за прекратяване на действията, поради примерието, и армията се спре на достигнатите мѣсия.

На 19, поради срѣбъския отказъ да спратъ действията, V армия трѣбаше да продължи да действува, обаче, като на зло, презъ нощта срещу тая дата, щаба на действуващата армия се отказа отъ обхода на Преславци и, поради създадено тежко положение въ Македония, заповѣда на командуващия V армия: да повърне 4 дивизия, да я съсрѣдоточи при с. Гюешево и да атакува съ цѣлата си армия по посока на Крива Паланка-Кратово, т. е. фронтално, по западните склонове на Султанъ тепе. Това бъ вече третя капитална грешка, последиците отъ която добре се виждатъ отъ писаното по това в. Ратникъ, презъ 1914 год. отъ единъ срѣбъски офицеръ: „Положението стана безнадеждно, когато се узна, че една цѣла бѣлгарска дивизия иде на свободния флангъ, по посока на Страцинъ, и възлѣхнахме, когато видѣхме на 20 генералъ Тошевъ да води сююмановски атаки по Султанъ тепе“. Отъ местното население послѣ бѣ узнато, че срѣбъските обози сѫ избѣгали отъ Страцинъ и че паниката се е предала чакъ въ Куманово...

На 19, 20 и 21, действуваха само II армия срещу гърците и IV и V срещу сърбите, обаче другите две III и I армии, поради дипломатически хитрувания, макаръ, че сръбските и гръцки действия въ Македония се вече развиваха доста успешно, все още бъха задържани на границата. Едва на 22, помощникъ главнокомандуващия, генералъ Димитриевъ, телеграфира на правителството да му се развържатъ ръцете, та да тласне за действие и III и I армии. И макаръ да бъха вече изгубени 7 дена, операциите на западния фронтъ поставиха сръбското главно командуване въ извънредно трудно положение, особено когато I армия на генералъ Кутинчевъ превзе Княжевацъ и бъде вече готова да се насочи къмъ Пиротъ, за да се съедини съ I армия, действуваща срещу този градъ, и съ това окончателно да се отреже сръбската армия въ Македония отъ Сърбия. Голъма паника бъде обзела тогава сръбското население и бъде почнато усилено прехвърляне на сръбски части отъ Македония обратно за Сърбия. И, при този неочекванъ, ако и късно, голъмъ резултатъ, помощникъ главнокомандуващия, поради отдръпването на IV армия и лошото положение на II армия, заповеда: а) V армия, която съ 12 дивизии бъде нанесла поражение на Дунавската дивизия (II призивъ) при село Киселица и 4 Преславска дивизия (отново повърната при с. Голешъ) срещу върха Китка, да се върне обратно и да застане отбранително по границата; б) III армия да спре напредването си къмъ Дъбченъ кладенецъ и Клисура и в) I армия да се изтегли отъ Сърбия и да заеме границата. Отстъпването на последната бъде мотивирано съ очакваното ромънско навлизане въ България, обаче последното стана едва на 28 същия и можеше да се изрази върху действията на I армия още следъ 4—5 дена, а до това време сърбите можаха да бъдатъ разгромени. Съ отеглюването на I армия, последния български шансъ за победа окончателно пропадна.

Войната се продължи при още по-лоши условия и по-нататъшните действия се изразяваха въ редици контра-атаки срещу сръбските атаки. 5 Дунавска дивизия, излъзла вече отъ състава на I армия, вместо да бъде насочена за засилването на IV армия, а най-вече при слабата и разнебитен II армия (срещу гърците), бъде предадена на III армия да действува по силно планинския пограниченъ участъкъ, въ общата посока къмъ с. Сурдулица, — посока второстепенна,

поради което тя не може да повлияе върху действията въ Македония. Конната дивизия, следъ като бъде взета отъ III армия, вместо да бъде пратена при II армия, бъде оставена при V армия, която поради силно планинския теренъ нъмаше какъ да я употреби, освенъ да я остави въ резервъ.

Якото положение на V армия по Орбелусъ планина, при което бъха отбити всичките сръбски опити да навлезатъ въ Кюстендилско, както и на онова на III армия около Трънъ и Царибродъ, наложи на сърбите да притеглятъ доста сили срещу тия армии, съ което значително се отслаби напредването имъ въ Македония. IV армия, застанала въ горното течение на река Бистрица, успе да отблъсне атаките на сърбите и черногорците остана непоколебима на позициите си, и даже почна да съдействува съ лъвото си крило на притиснатата отъ гърциите II армия.

Ето така, поради дипломатически хитрувания и флангово нарушение на принципите на модерното воюване, изгубихме войната срещу сърбите, при явенъ изгледъ за тъхното биене.

Войната пъкъ срещу Гърция, бъде колкото смъшна съ колебанието въ решенията и съ подготовката си, толкова и печална по воденето на операциите и свършека. Ний ту искахме да воюваме, ту се отказвахме отъ намерението си, ту заповедахме на II армия да се стъга за атака на Солунъ, за което я усилвахме, ту и налагахме да се готови за отбрана, за което и вземахме частите и ги пращахме при IV армия, Неустановеното политическо становище донесе и неустановенъ начинъ за действие.

Въ случая, за да се избегнеше политическата неловкост съ действията срещу сърбите и за да се достигнеше по-лесно успеха, тръбаше да станемъ отбранително срещу тъхъ и съ значителни сили да нападнемъ по-слабия съюзникъ, гърците, съ което още въ началото, щяхме да скъсаме свръзката между двете неприятелски армии и, съ отхвърлянето на едната къмъ Солунъ, сръбския дъсенъ флангъ щъеше да бъде силно компрометиранъ. Въпреки това, ний оставихме 3/4 отъ силите си срещу сърбите, а действията срещу гърците възложихме само на слабата II армия, т. е. направихме тъкмо това, което донесе лесната гръцка победа.

Станали вече вълошо стратегическо положение, ний предприехме настъпване едновременно срещу двата врага, поради което II армия, въ съставъ на две балкански бри-

гари, една бригада отъ 10 дивизия, две слаби Сърска и Драмска бригади и три полка отъ 11 Сборна дивизия, бѣ нападната отъ цѣлата гръцка армия, 12 дивизия. Проявила първона чално хубавъ успехъ, армията бѣ отхвърлена скоро и наスマлко остана да бѫде окончателно разгромена.

11 дивизия на генералъ Дѣлова изтласка гърциятѣ и зае Чай-азж; бригадата на полковникъ Каварналиевъ, следъ усъпешенъ бой при Гевгели, се спусна надолу по Вардара, а бригадата на полковникъ Рибарова води тридневни боевые около Кукушъ срещу 8 гръцки дивизии и имъ нанесе тежки загуби. Само бригадата на полковникъ Петева при Нигрита, заплашена съ обходъ, повърна безредно назадъ, поради което положението на II армия силно се влоши. Дѣловъ тръбаше да се отдръпне, а бригадата на полковникъ Рибарова, заплашена съ обходъ отъ изтокъ, се видѣ принудена да прекрати геройската съпротива на Кукушката позиция и да се оттегли на Бѣласица. Генералъ Ивановъ употреби въ действие и Драмската бригада, обаче това не поправи положението. Полковникъ Каварналиевъ, следъ упорити боевые около Гевгели, бѣ заставенъ да се отдръпне къмъ Дойранъ.

Позицията по Бѣласица несъответствуваща на силите на II армия, а докато пристигнатъ поисканитѣ подкрепления, гърциятѣ успѣха да застрашатъ Бѣласица и посоката къмъ Дойранъ, поради което бригадитѣ на Рибарова и Каварналиева тръбаше да отстъпятъ още назадъ. Капналата отъ умора 6 дивизия закъснѣ съ помощта си. Едната ѝ бригада едва достигна Струмица и Костурино, когато вече бригадата на Каварналиевъ безредно отстъпваше и паднала бѣ убитъ юначия и командиръ (полковникъ Каварналиевъ). Бригадата отъ 6 дивизия на полковникъ Кантарджиева стигна, когато гърциятѣ бѣха вече заели височинитѣ надъ р. Струмица и едва успѣ да отстъпи.

Интересно е, че, преди 3—4 дена, 6 дивизия, на пътъ на IV армия, минавайки презъ района на II армия, е била поискана отъ генералъ Ивановъ да я дадатъ въ негово разпореждане, като много необходима за париране на силнитѣ гръцки удари, а пъкъ сигурно ще закъснѣде да стигне на време при IV армия. Това не било разрешено, а когато работитѣ вече бѣха взели много лошъ край, тогава чакъ тая дивизия, току пристигнала при IV армия, бѣ пратена форсировано при II армия, поради което не можа да стигне на време. Тъй или иначе, случая да се ударятъ флангово увлечениитѣ централно гърци и да се

повтори сѫщото, както нѣкога на това място направи славниятъ Иваца срещу В. Бѣлгароубиеца, бѣ безвъзвратно пропуснатъ.

Гърциятѣ заели вече Бѣласица, заплашиха и лѣвия флангъ на IV армия, за която единственъ удобенъ путь за отстъпване оставаше само по долината на р. Брѣгалница, крайно недосгатъченъ за масата ѝ отъ 130 хиляди души. Генералъ Ковачевъ побърза да отдръпне IV армия и прати значителна част отъ артилерията и обозитѣ по долината на р. Струмица, за да стигнатъ тамъ, когато гърциятѣ вече се бѣха надвесили надъ тая долина, поради което частъ отъ оръдията и обозитѣ паднаха въ гръцки рѣце.

Гръцкото маневриране, съ силни колони и съ значителна планинска артилерия, спомагаше за постепенно заемане на терена. Единствениятъ путь за отстъпване на II армия, по тѣсното Кресненско дефиле, запълненъ съ артилерията и тежеститѣ на дветѣ армии, донесе пълно безредие, придружено често и съ паника.

Гърциятѣ завладѣха Огражденъ и Малешевска планина и отхвърлиха II армия оттатъкъ Крѣсненското дефиле. Положението вече стана много критическо и, още два-три дена, и частитѣ щѣха да бѫдатъ принудени да напуснатъ и Горна Джумая, а това щѣше вече да заплаши тила на IV и V армии. Едва тогава се досетиха за направената грѣшка, че не подкрепиха своевременно генералъ Ивановъ и побързаха да отдѣлятъ една смѣсена бригада отъ I дивизия и да я пратятъ форсировано при Горна Джумая. При това, формираха при Самоковъ отрядъ отъ 9 дивизия, за да настѫпи въ флангъ, а на 11 дивизия на генералъ Дѣлова, която действуваше въ Разлога, заповѣдаха да удари въ тилъ на гърциятѣ.

Силнитѣ контра атаки на Софийци предъ Горна Джумая поправиха временно положението, обаче подковообразното грѣцко разположение, ако и постоянно нападано отъ лѣвия флангъ на IV армия, продължаваше все още да бѫде застрашително. Ефектътъ се прояви съ действията на генералъ Дѣлова. Той нападна и отхвърли дѣснофланговата гръцка колона, и ядрото на грѣцкиятѣ войски, по западния изходъ на Кресненското дефиле, бѣ заплашено съ отрѣзване, поради което гърциятѣ поискаха примирие. Ако ли бѣхме превидливи да почакаме съ примирето още два дни, гърциятѣ щѣха да бѫдатъ принудени да бѣгатъ панически презъ тѣсната

Струмска клисура, а това би било голъма победа, за да ни постави при сключването на Букурешкия миръ при по-износни условия.

Ето ей така, поради политическа непредвидливост и колебание, произлъзока редъ оперативни грешки, и, безъ да бждемъ разбити, бъхме победени. Ние стояхме все още твърдо на местата си, а противниците бъха съвсемъ умаломощени, а гърците насмалко, даже и бити, обаче заплашванията, че ромънската армия, стигнала безъ бой до София, ще окупира столицата, ни накара да се откажемъ отъ по-нататъшна съпротива.

Спомънахме по-горе, че при воденето на операциите във всяка война грешките съ неминуеми, обаче у насъ тѣ бъха много и главно, че изхождаха отъ погрешна стратегическа идейност, поради което действията се изразиха само въ отразяването на следващите една следъ друга неблагоприятни случайности. Нашите дипломати не бъха дорасли до ролята паднала имъ се презъ 1912—1913 г.; нашите военни водачи не бъха се изработили въ твърдото отстояване срещу домогванията: да се играе на политика чрезъ войската, да се приематъ нѣща, противни на стратегията и здравия разумъ. Последните заброяваха, че не може да се шегува съ живата сила и, веднажъ излъзла на сцената, тя тръбва само да бие и да бие, съ пълна интензивност, докато наложи волята си на врага. Заброяха, че изчакването убива духа, а полумърките за действие всъкога донасятъ началото на единъ по-громъ. Гафовите посредствомъ военни действия съ рѣдкост въ историята, а пъкъ когато не успеятъ и се повторятъ, тѣ съ вече вънъ отъ всъкакво окачествяване. Или ще се биемъ по правилата на военното изкуство, или ще се откажемъ да бждемъ изпълнители на глупави и опасни предприятия. Или бързъ съ всички разполагаеми сили ударъ, или изоставимъ на предполагаемата операция.

Неочакваното и безъ формално обявление на война нападение отъ IV армия, поради неетичността си, възмути силно българското офицерство и даде претекстъ на противниците да се считатъ морално прави, та да не приематъ предложеното примирие и по сѫщия начинъ да нападнатъ Рилската бригада на полковникъ Митова, която, вървайки въ принудено, безпечно почиваше и, безъ да стреля, ги допусна да себе си, за да биде пръсната и пленена. Нерешени да повъ-

лимъ противника, а само колкото да го сплашимъ, ние заприличахме на оня, що вади сабята, безъ да има намерение да коли, която, грабната отъ врага, му наниса силенъ ударъ!

Но тъй или иначе станало, ний и по-нататъкъ пакъ не използувахме грешките, не извлѣкохме урокъ отъ слетѣлото ни нещастие. Ние не оценихме важното си стратегическо положение на Балканите, което ни даваше преимуществото — да спечелимъ голъми изгоди въ стоянето на щрекъ и съ намѣсата ни въ Свѣтовната война само презъ последната решителна фаза на операциите. Презъ последната война, ние рано се свързахме съ Четворния съюзъ, когато още изгледъ за свѣршена на войната нѣмаше, когато поведението на съседите ни не бѣ още опредѣлено. Тѣ можаха да се почувствуватъ предизвикани и да ни поставятъ въ тежко положение съ влизането си въ войната, а пъкъ, единъ неблагоприятенъ повратъ на действията по западния фронтъ, може би нѣмаше да позволи на германците да дойдатъ да ни спасятъ. Ние се подчинихме на германския планъ за действие, който не отговаряше на идейността за намѣсата ни въ войната и, благодарение на което бѣ изпусната отъ пленъ срѣбъската армия. Ние се спреме, по германско искане, у грѣцката граница и изгубихме случая да биемъ и свѣршимъ войната още въ нейното начало. Въпрѣки доказаната у народа и армията особеност за действие, посредствомъ настъпване и по-скоро край на войната чрезъ бѣрзи удари, ние останахме цѣли три години пасивни по македонския фронтъ, за да дочакаме пълното си разложение. При очевидната опасност отъ погрома, поради прекалена лоялност къмъ съюзниците, ние, при изтеглюването на германските части отъ фронта и отказа да се прятатъ подкрепления, нѣмахме кураж да сключимъ сепаративенъ миръ и да отстранимъ гибелъта на отечеството. Тъй че все пакъ недозрѣли и много недозрѣли се указахме и презъ Свѣтовната война!

ГЛАВА XVII

Една светла страница откъмъ морето

Тригодишното предължение на войната действително измори войските на фронта, угнети силно населението, измъчи бедните и останали безъ мъжка подкрепа семейства, обаче едновременно съ това, то облагодетелствува търговската класа, влиятелните хора и освободените отъ фронта младежи. Ощата жажде за обогатяване все повяче нарастваше, все по-силно убиваше благородните пориви за полза на общото дѣло, за спомагане на тежкото положение на бедните и войнишки семейства. При усърдното служене на Марона, забравяше се войната съ нейните ужаси, безъ да се забравя чрезъ нея да се трупатъ богатства; забравяха се синовните длъжности къмъ отечеството, безъ да се забравя да се използвава случайните за да се минава за горещи родолюбци и ревнители къмъ бойното дѣло, което непременно тръбва да трае докрай. При постепенното си избавяне отъ страхъ да бѫдатъ пратени на фронта, освободените младежи стънаха все повече самоувѣрени въ пѫтя на печалбите, охолностите и даже въ надменичането предъ дошлите отпускари. Безсрамието въ туй отношение, по едно време достигна до тамъ — тѣ да се именуватъ „балами“, т. е. търпеливи групи.

Разбира се, че при подобни условия, отъ вкамененинѣ вече сърца, отъ бездушните граждани, пръскащи значителни пари за собствено удоволствие, недосетливи или много скъпли за братско отнасяне къмъ борците и за спомагане на бедните имъ семейства, не можеше нищо да се очаква. Имаши много такива, които можеха да пожертвуваатъ стохиляни суми, обаче, когато имъ биваше поисквано, тутакси ставаха присторени нещастници и трогателно оплакваха лошата си участь. — Тежко болния носеше на плещите си сардонически нападсивущия се и язвително подиграващъ се, здравенякъ!

Ката изключение отъ това изхабяване, съставляваха гражданите, българските майки и дъщери, що, посредствомъ

разни дружества и комитети, спомагаха на нуждаещите се, и, като милосердни сестри и помагачки въ болниците, гледаха да облегчатъ участъта на ранените. Хвала и честь на истинскиятъ родолюбци! Дълбокъ поклонъ предъ примерната сърдечност на българската жена, предадена по ативизъмъ отъ обикновеното женско милосърдие и отъ онова старо време, когато българските жени на самото бойно поле сѫ лѣкували ранените и сѫ облекчавали съ грижите си участъта на бойците — мжже и синове.

Презъ първата година на войната, все още съществуваща заинтересованостъ къмъ участъта на бедното население, за по-топло отнасяне къмъ борците на фронта, обаче тя постепенно бѣ застъпена отъ апатия и безгрижие. Само въ нѣкои мѣста частичните прояви на милосърдие продължаваха и до последно време, и само единъ градъ, цѣлъ градъ, остана до край вѣренъ на подкрепата на нуждаещите се и на подобрењието участъта на ранените борци. Това бѣ гр. Варна, високородолюбивите граждани на който още презъ Балканската война, както и презъ годините 1913, 1914 и 1915 г., съ събиране доброволни пожертвувания, бѣха издържали бѣдното градско население. Тоя рекордъ на българска благотворителност и милосърдие заслужава да бѫде изтъкнатъ и го излагаме тукъ:

Обявяването на войната съ Ромъния, на 1 септемврий 1916 година, отново раздвижило варненци. Следъ станалия митингъ и прочитането на манифеста, кмета на града поканилъ първенците къмъ още по-силна благотворителна дейност. Въ 4 часа сл. пладне, въ общото събрание на представителите отъ гражданството, на културните дружества, духовенството и учителите, следъ като е било обсъдено положението и предстоящите нови грижи и усилия за издържането на войнишките семейства, за облегчаване участъта на самите борци, за ранените, за избѣгалите отъ ножа добруджанци, билъ избранъ комитетъ подъ название: *благотворителенъ комитетъ за граждански грижи*. Началото на благотворителността е било турено още въ това събрание, като се събрала сумата 46,310 лв.

Отрадно било, че тутакси изчезнали партийните недоразумения, търкания и мѣстни противоречия между граждани, и всички възприели, съ пълна готовност, позива за съдействие и частна пожертвувателност.

За по-голъма експедитивност въ работе, комитета избралъ „постоянно присъствие“ което още отъ първия ден пристъпило къмъ реализиране на целите на комитета. Въ късо време били събрани нови пожертвувания на сума 152,100 лв., а за да увеличи още повече средствата си, това постоянно присъствие издава ежедневенъ бюллетинъ за военните действия, отъ който се получавалъ хубавъ приходъ. Епновременно съ това, то се погрижило за уреждането на вечеринки, концерти, грацки увеселения, лотарии, поставило налогъ върху плакади за освобождаване отъ просъци (такса отъ 6—120 лв. годишно) и отъ марки върху писма, телеграми, заявления, смѣтки, пътници и театрални билети, кинематографически представления, върху транзитна стока и върху всѣки пристигналъ, съ зърнени произведения, брашна и трици, вагонъ. По тоя начинъ комитета вече могълъ да разполага съ достатъчно суми за да развива дейността си, не само върху бедните въ Варна, но и за ранените войници, идящи отъ Добруджа. Умѣлия и интензивъ трудъ на „постоянното присъствие“ не само че дадоха възможност да се открие тутакси питателенъ пунктъ по пътя за Добричъ, но още и да се пратятъ делегати въ тоя градъ за материална и морална подкрепа на ранените, което турило начало и на организирането на добричките граждани по примера на варненци. На 6 септември била назначена специална комисия за купуване и набавяне провизии, тютюнъ, цигарени книжки, носилки, патерици и други за ранените, и дейността на комитета се засилила значително. Чрезъ постоянното присъствие било уредено: а) помещение на гарата за ранените, пристигащи вълошо време; б) смѣни за дежурство отъ членовете на комитета при посрещане на ранените; в) блюфетъ на гарата за поднасяне на пристигашите ранени: хлѣбъ и сирене или кашкавалъ, тютюнъ, конякъ и чай; г) образуване на специаленъ магазинъ на събраните подаръци въ натура отъ селата, както и на купените отъ тѣхъ по износни цени; д) отпускане на суhi закуски и на пропулки за засилване храната въ болниците; е) поставяне специални надзиратели за чистотата и удобства въ болниците, за което били поканени за дежурство по 6 доброволки отъ най-интелигентните граждани, а също и назначаване на женска прислуга въ помощъ на болничния персоналъ.

Поради големия напливъ на ранени, комитета решили да открие собствена болница, за което свикалъ гражданско

събрание и още на самото място били записани нѣколко десетки пълни комплекта легла, отдѣлни юргани, сламеници дюшети, мобили и пр., и събрани доста пари. За пълното стъкмяване на болницата, тръгнали по кѫщите комисии и, въкъре въ една седмица, събрали значително повече. Трогателно било: когато тия комисии съж отминавали бедните семейства, обидените стопанки ги настигали и ги ввеждали въ кѫщи, и съ думите: „макаръ и бедни, ние все пакъ ще помогнемъ съ каквото можемъ“. Едни подарявали кревати си, други рѣзали метри отъ платното си, вадили отъ разните битни съндъци пишкири, кърпи и други, а трети давали пари. По тия начинъ, безъ да похарчи нѣщо отъ капитала си, комитета осъществи идеята за новата болница.

Болницата била инсталирана въ училището Св. Климентъ и на 6 ноември осветена тържествено отъ Н. В. Преосвещенство митрополита Симеонъ.

Презъ нея съж преминали 5647 ранени, обдържането на които ставало съ средствата на комитета, подпомаганъ отъ пожертвуванията на гражданите. Ранените се ползвали съ внимателно гледане отъ страна на надзирателките. На другите болници въ града, комитета постоянно спомагалъ съ допълване на недостигащите провизии и често гъсти прашали подаръци. За посрещане на Коледа и Нова година билъ направенъ апель къмъ гражданите търговци, и широката ржка на варненци отново се отворила и почнала да поднася коледните подаръци отъ разенъ видъ и форми. Тамъ гдето постоянно присъствие считало неудобно да моли, купувало продукти, а търговците, ако и дарили вече нѣколко пъти, не искали пари и казвали, че считатъ смѣтката изплатена. По тия начинъ освенъ обещаните отъ кѫщите разни подаръци и провизии, били събрани отъ чаршията стотици килограма свинска масъ, вино, бира и пр. . .

И ето на „Бѫдния вечер“ и срещу „Сурваки“, се започнала луда щетня по улиците, едно бѣрзане къмъ фурните на деца, слугини и жени, носящи пълни тави съ домашни птици, съ разни сладкиши и тлъсти млинове. Почти всѣка кѫща гледала да не остане по-долу съ приноса си и непременно всичко да бѫде грижливо пригответо и изпечено. Отъ блокираните фурни, върволиците набързо си отивали дома и снабдени съ бинъци, дамаджани, шишета съ вино и съ непременно бѣлъ хлѣбъ, отивали за болниците, за да

блокират и тъхъ съ навалицата си и да се пробият съ да-
роветъ си въ помещениета... И тоя помакински трудъ, из-
разъ на високо зачитане къмъ раненитъ герои, биль събранъ
наедно при изобилие на тави, синии, гювечи, хлъбове, книги
съ сушени фрукти и орехи, и съ разновидни пълни съ питие
сѫдове...

При подобна щедростъ за угощаване, било устроено и
Коледно дърво и на обѣда се даль съвсемъ празниченъ ха-
рактеръ. Н. В. Преосвещенство Варненския митрополитъ Си-
меонъ благословилъ рождествената трапеза на раненитъ, при
което присъстввали началника на гарнизона и членоветъ на
постоянното присъствие. Биль устроенъ и малъкъ концертъ
при участието на ученицитъ отъ флотското училище и на дет-
ската музикална китка. При тия общи трапези и веселия не
били забравени и раненитъ пленници руси и ромъни, и тѣ
взели участие като равноправни сътрапезници, а сжо и при
раздаването на подаръцитъ отъ Коледното дърво. Сжшото
почти се повторило и на Нова година съ добавката на тра-
диционнитъ млинове и баници, съдържащи пари и билетчета
за щастие. Въ една отъ болниците присъстввали на весе-
лието и работящитъ въ нея германски лѣкари и милосердни
сестри, които получили за споменъ подаръци: първите по
единъ чифтъ български плетени чорапи и по единъ пешкиръ,
а вторитъ – пристилки хубаво изработени съ котленски шевици.

Презъ тия празници, комитета не забравилъ и борци-
та на фронта, българи и германци, и изпратилъ за офицеритъ и
войницитъ тютюнъ, папироси и конякъ; а специално за бъл-
гарските подарилъ и 1100 вълнени чорапи, изработени отъ
женитъ въ Варна.

Поради мизерията и липса на здраво облекло у беднитъ
дѣчица, комитета, по инициативата на Н. В. Преосвещенство
Симеонъ Преславски, (комуто трѣбва да се признае голѣма
заслуга по благотворителността), се заелъ да изработи обувки
и, благодарение на особенитъ грижи на постоянното присъ-
ствие, което купило отъ щедритъ търговци, на ниски цени:
гъонъ, кожа, клечки, гвоздей и пр. и събрали нови пожертву-
вания, (посредствомъ подаръци и устроенъ концертъ) на суми
23,000 лева, били пригответи и раздадени 1200 чифта обувки.
Най-интересното въ случая е било, че пожертвуванията не
правени отъ ученицитъ и ученичкитъ отъ разнитъ училища,

на сума 7965 лева, държатъ рекордъ по-отдѣлно надъ напра-
венитъ отъ разнитъ учреждения и дарители.

Комитета презъ разно време, до края на 1916 год. въ
грижитъ за раненитъ и здрави борци е служилъ на 107,100
офицери и войници, съ разни видове подаръци, между които
първо място заематъ папироситъ, тютюнъ, коняка, пощен-
ските карти и чорапитъ.

Комитета презъ всичкото време се е грижелъ за засил-
ването храната на раненитъ, а именно: въ тритъ клона на
държавната болница, въ болницата „Св. Климентъ“ (израсла
по негова инициатива), мюсюлманската болница „Шифа“, из-
раилската болница и частната она на г. Александъръ Васи-
левъ. (Интересното е, че последния, горешъ патриотъ, който,
като кметъ преди малко, се бѣ отказалъ отъ годишната си
заплата и я подарила на бедните, а напоследъкъ бе открилъ
частна болница, подгоненъ отъ правителственитъ като влия-
гленъ опозиционеръ, бѣ третиранъ, като престъпникъ за нѣкакво
отклонение отъ военната служба и тъй дълго терзанъ до
дена на оправдаването му).

Заслужава да се отбележи и доброто влияние на коми-
тета върху всички граждани, безъ разлика на положение и
съсловие. Благодарение на честитъ позиви и на публично
обявяваниетъ пожертвувания, почти всички, въ това число
жени, бабички и деца, се нѣпреварвали съ даровете на ране-
нитъ. Щедростта въ туй отношение у нѣкои семейства дъ-
стигало до тамъ, че хора, познаващи материалното имъ положе-
ние, положително твърдятъ, че никога тѣ не би си позво-
лили да готвятъ за себе си такива ястия. Комитетътъ е указ-
валъ силно влияние и върху учащата се младежъ, която при
разнитъ случаи, не висала по-малко отъ 5 л.; при това презъ
празницитъ тя групово посещавала болниците съ малки по-
даръци въ ръце и забавлявала ранените съ декламации и
хорово пѣнне. Възрастнитъ ученици сж бивали всѣкога първи
съ услугата си за пренасянето на пристигналите ранени. Влия-
нието на комитета се прострѣло и въ селата, отгдето почнали
да пристигнатъ подаръци въ натура, и селяни и селянки, при
доходждането си въ града, да правятъ лично разни приноси
на ранените.

Въ своята дейностъ комитета, придѣржайки се съ мате-
матическа точностъ до опредѣляне на сумите, провизиите и
материалите, съвсемъ не се е стеснявалъ съ формалностите

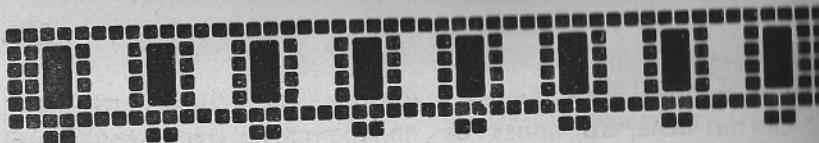
и рутиннитѣ похвати за управление, а е работилъ съ пълна свобода и съ широкъ замахъ, споредъ изникналитѣ нужди, при една бърза съобразителностъ и голѣмо устърдие за скоро привеждане въ изпълнения на мѣроприятията отъ страната на Постоянното присѫтствие. Съмнѣваме се, че ако ли бѣха изработени правила и строго опредѣленъ редъ за функциониране, дали още на другия денъ нѣмаше да стане нужда да се правятъ измѣнения и допълнение и да се сложва работата постоянно...

До тукъ ний изложихме въ общи черти дейността на благотворителния комитетъ за граждани грижи; сега ще споменемъ и за онай развита отъ комитета на съюзнитѣ благотворителни дружества въ сѫщия градъ. Основанъ още презъ Балканската война и спомагалъ презъ време на нуждащото се тогава отъ поддръжка гражданство, той на 20 августъ 1915 г., избралъ отъ себе си комитетъ за подпомагане на бѣднитѣ войнишки семейства и учредилъ войнишки магазинъ. Последниятъ почналъ да функционира въ края на 1915 година и да обслужва на 3000 войнишки семейства. Наредъ съ ефтинитѣ цени, последнитѣ получавали и доброкачествени продукти, тѣй напримѣръ: най-добрая сапунъ, имашъ пазарна цена по 5—6 лева, се продавалъ на 1.30—1.35 л.; маслинитѣ били давани по 1.50—1.75 лв., когато по дюкянитѣ сѫ отивали по 4—5 лв. килото; една мѣрка дѣрва по 6 лв., когато на пазарѣ нѣмало никакви такива, и гражданитѣ били принудени да купуватъ за гориво строителни материали по 25—30 лева мѣрката и пр.

Комитета на съюзнитѣ благотворителни дружества е прнесаль най-голѣма услуга въ началото на мобилизацията презъ 1915 г., като, до отпускането на държавнитѣ помошни, бѣ издѣржалъ съ даване безплатенъ хлѣбъ цели 40 деня на 3000 войнишки семейства (183,442 хлѣба) и ги снабдявалъ, при загуба въ ценитѣ, съ дѣрва и необходими продукти, чрезъ войнишки магазинъ. Освенъ това той подарилъ за празниците на войниците отъ гарнизона 60,500 пакета тютюнъ, 36,900 цигари и по 500 гр. захаръ на непушачите. Подпомогнатъ отъ съдѣтвието на постоянното присѫтствие, той успѣвалъ да има всѣ кога достатъчно артикули и провизии въ магазина и своеувременно да посреща нуждите, поради което войнишките семейства не тѣрпѣли лишения, както въ другите градове. Независимо ефтино доставенитѣ продукти, били произвеждани покупни-

срещу купони, отъ щедри дарители, по четири-петъ пѫти по-скажи цени, въ полза на приходите на магазина. Ревизията произведена на тоя магазинъ отъ официални лица установила умѣлото ржководене и редовността на отчетите му...

Като итогъ на всичко гореизложено, незасегаше хиляднитѣ, по частенъ починъ, тайни прояви на щедра благотворителност отъ богатитѣ и на скромнитѣ приноси отъ победнитѣ, ний изпълнени отъ чувство на народна гордостъ, исказваме съралването си къмъ родолюбивите варненски граждани и гражданики — дарители, и къмъ умеющите и преданни дейци по организирането на похвалното дѣло. Хвала на тия достойни бѣлгари, що дадоха отличенъ примѣръ за назидание на потомство, що посѣха въ младежките сърца семената на благотворителността и милосърдието къмъ нещастнитѣ бѣдни, на онова топло участие въ сѫдбата на осакатенитѣ и страдуши отъ рани борци. Варна, оспорванъ до скоро като грѣцки центъръ, по своето горещо родолюбие и преданность къмъ народното дѣло, се постави високо надъ другите градове, въ които много малко бѣ направено по благотворителността. Столицата, тоя центъръ на покваренъ egoizъмъ и на лични интереси, гдето разни богаташи и протежега трупаха пари, изостана далечъ назадъ, даже и отъ малките градчета, гдето криволѣво все пакъ приглеждаха страдающите. Поклонъ на васъ, доблестни варненски граждани!

ГЛАВА XVIII

Печалния завършекъ: сключеното примирие и Нойския договоръ.

Въ навечерието на примирието въ Солунъ (въ края на септември), българската армия, поради безразсъдното увлечение на сърбите по Овче поле и указаната тридневна съпротива на французите при Велесъ, се намираше вече въ сравнително по-изгодно положение отколкото войските на съглашенците. Вече бѣ почнала да се очертава нова линия на съпротива предъ Куманово — Страницъ — по Калиманските поле — Царево село — по старата граница, и частите вече бѣха почнали да я достигатъ. II и IV армии останаха на позицията по линията Бѣласица — Съресъ — Чай-азъ — морето, а 70000 маса на 1 Софийска, 6 Бдинска, Сборната и 302 български дивизии отстъпваше въ редъ и при дисциплина, от югъ къмъ Скопие, за да стане въ флангъ на съглашенското и обещаниетъ германски дивизии, поврата въ действията можеше да бѫде най-решителенъ . . .

Обаче за нещастие подобно сгодно стратегическо положение на бойното поле не можа да бѫде използувано. Защото клаузитъ на примирието бѣха именно насочени за да поправятъ бързо лошото съглашенско положение, като се наложи незабавното отдръпване на всички наши войски въ стария българска територия, и оставането въ заложници на всички ония, които бѫдатъ заварени западно отъ линията Скопие — Прилепъ. Поради закъснение, 1 Софийска, 6 Бдинска, Сборната и 302 дивизии сложиха на 30 септември оржие и се нахаха заложници, и съглашенското положение окончателно поправи. При известието за слаганието на оржието при Скопие, командуващия генерал Д'Епере се изсмѣялъ и наризилъ голѣмата си радостъ съ следните думи: „*et now
troublant me; s'era vecce tout ce e svrshen*“ . . . Обаче за още по-голѣма жалостъ произлѣзоха и други още нѣща.

Щаба на действуващата армия не искалъ да съобщи на частите клаузитъ на примирието, касателно линията на отдръпването (нарочно е скривалъ), поради което нѣкои отъ тѣхъ не бѣха успѣли съ време да се отдръпнатъ задъ демаркационната линия. 4 Преславска дивизия, частите отъ 2 Тракийска дивизия, 1 Тунджанска и Сборната на полковник Цонкова бригади, намиращи се на позиции по линията Куманово — Страницъ, съ цель да се противопоставятъ срещу по-нататъшното вражеско напредване, бѣха принудени да сложатъ оржие и да отстъпятъ само съ хората си въ старата граница. Генералъ Киселовъ, поради направенитѣ му предложения отъ сърбите, е искалъ два — три пъти указания отъ щаба на действуващата армия за предварително отдръпване, обаче, заповѣдъ не последвала, до като най-после се видѣлъ обкръженъ, а пъкъ не посмѣлъ да действува, за да не наруши примирието въ отечествена вреда, особено когато узналъ, че частите му действително се намиратъ южно отъ определената демаркационна линия. По сѫщата причина (несъобщаването на клаузитъ на примирието) една бригада отъ 9 Плѣвенска дивизия и друга отъ Планинската дивизия бѣха принудени да сложатъ оржие при Пехчево и да се отдръпнатъ само съ хората си въ старите предѣли.

За тия инциденти при Куманово и Пехчево и до сега още натягватъ на началниците на 4 Преславска и Планинската дивизии, генералите Киселовъ и Сапуновъ, за неоснователността на което тукъ ще приведемъ извлечение отъ писмото на щаба на армията, като отговоръ на рапорта на генералъ Сапуновъ за искане анкета по произлѣзлото :

„Противникътъ действуващъ по силата на единъ договоръ за примирие, истинското съдържание на който се криеше отъ началниците на голѣмите единици. По този договоръ само 3 български дивизии трѣбваха да останатъ въоръжени, а останалите — да складиратъ оржието си и го поставятъ подъ наблюдение на победителите. Така че, безразлично се явява, кѫде Планинската дивизия е сложила оржието — въ или вънъ отъ предѣлитѣ на царството. Въ последствие съглашенците туриха ржка и на складираното въ наша територия . . . Като се има предъ видъ, че Планинската дивизия блѣскаво изпълни своята задача и дѣлъ на бойното поле, и разоржжаването ѝ стана следъ катастрофата, за което тя не носи никаква отговорностъ; че следъ примирието и

прекратяването на военниятъ действия, оржието въ ръцете на победния губи своята сила и се обръща въ непотръбна вещь; че съ него или безъ него съдбата на България нѣмаше съ нищо да се измѣни, — щаба на армията ви моли, г-нъ генералъ, да турите точка на този въпросъ, да се успокоите, като заличите у васъ мисъльта, че носите каквато и да е отговорностъ за тъва обезоржаване и да заживѣете съ онази на войнъ и на началникъ, изпълнилъ до край своя дѣлгъ къмъ родината си“.

И наистина, нашето злощастие не се свърши само съ обезоржаването на тия дивизии. Споредъ сключеното примире, само три български дивизии, които щѣха да спомогнатъ на по-нататъшните действия на съглашенцитѣ (срещу Цариградъ и на северъ) останаха въоружени, а всички други складираха оржието си въ долината на р. Струма, подъ наблюдението на побѣдителитѣ, докато то бѫде окончателно отнето, споредъ мирния договоръ . . .

Помощта, която трѣбваше да окаже България на съглашенцитѣ, съ участието на две наши дивизии въ похода срещу Цариградъ, подхранваше надеждата за шансове на сносенъ миренъ договоръ, като къмъ нови съюзници. Но и тая надежда скоро изчезна; гръцкитѣ интриги за да не се допуснатъ българскитѣ части да опериратъ въ южна Тракия и прибръзаното сключване на примире отъ турцитѣ, пакъ оставиха България въ положението на чисто побѣдена страна. . . .

Царь Фердинандъ трѣбваше вече да слезе отъ Престола и да напусне съ целото си семейство България. За новъ държавенъ глава, за царь на българитѣ, бѣ провъзгласенъ синъ му, князъ Борисъ Търновски, който встѫпи на Престола на 3 октомври подъ името Борисъ III.

Частитѣ, вече разорожени, се завѣрнаха мирно по гарнизоните и настѫпи известно спокойствие въ страната, още повече че тяжеститѣ отъ поражението не бѣха почнали да се проявяватъ и изобщо съглашенцитѣ се държаха дълже коректно: не се вмисваха въ вътрешното управление, не се налагаха въ проявитѣ на обществения животъ. Настана миръ, обаче повече приличенъ на едно безсилно спотайване поради духовно падане, при разочарование въ националнитѣ идеали, при пълна апатичностъ къмъ всичко основа, що стои вънъ отъ кръга на домашнитѣ интереси и потребности, и

Негово Величество Царя на Българитѣ

Престолонаследникъ тогава, Който не позна младини и почивка, Който всѣкога бѣ готовъ да отиде при борцитѣ на фронта, Който живѣ съ българскитѣ радости и страда тежко при нещастието ни; Комуто се падна тежкий жребий да застраува при ужасното падение на държавата. Богъ да му помага за да въздигне Отечеството на първата му висота!

при силно озлобяване срещу интелигенцията и военните, считани единствени виновници за тригодишни страдания и за отечествения погромъ.

И тъкмо при подобно опасно психологическо настроение въ обществото, появи се нуждата дъсничаритъ да се очистятъ отъ всъкаква приосновенность къмъ погрома и да привлечатъ подъ съдебна отговорност кабинета на д-ръ Радославовъ, като главенъ виновникъ за катастрофата. Тая стратегма донѣкѫде успѣ, обаче тя още повече засили обвиненията на лѣвичаритъ за виновността и на останалитъ буржуазни партии, взели участие въ управлението. Тя собствено най-много помогна на земедѣлските лидери за да се организиратъ още по-здраво по селата за борба срещу цѣлия буржуазенъ строй и за по-скоро ставане начело на властъта.

Нашитъ делегати заминаха за Франция за подписване на мирния договоръ, съпроводени отъ общитъ български надежди за снисходително отнасяне отъ победителитъ къмъ победена България. При всичко, че, тамъ въ Ниой, делегатитъ ни бѣха изолирани отъ цѣлия свѣтъ, едва ли не като арестувани, нашата преса, особено официалната, все пакъ не престана да подхранва надеждитъ за благоприятно завършване на преговоритъ. Обаче, за пълна изненада излезе, че съвсемъ не за преговори бѣше извикана делегацията ни, а само да ѝ се вржчи официалния актъ на единъ ужасенъ договоръ. Нашитъ делегати бѣха прекалено скромни, даже до изказване на покорна молба за снизходжение къмъ българския народъ, обаче победителитъ отговориха съ сардоническа усмивка и останаха неумолими на предварителното си решение за смазването на България, като ѝ отнемаха територията по линията: Бѣлоградчикъ—Драгоманъ по р. Струма до гръцката граница; натвараха я съ милиардни репарационни дългове; разпускаха постоянната ѝ армия и ѝ отнемаха почти всичкото въоръжение. . . Една само привидна отстъпка бѣ допусната: *правото да се направятъ въ известенъ срокъ въраждения отъ българска страна.*

Следъ примирянето, новото правителство бѣ съставено отъ демократи и народници (съ по единъ радикалъ и земедѣлецъ) и то отмѣни установилото се отъ 40 години правило: *военния министъ да бѫде непременно военно лице и го замѣниха съ цивиленъ членъ отъ кабинета.* Тая грешка бѣ първата най-голѣма грешка, и то именно, когато армията

имаше извънредна нужда отъ сведущъ по военното дѣло и израстналъ отъ средата ѝ началникъ, която грешка не стана да влияе пагубно презъ останалото време, особено презъ онова на земедѣлската управа, която искаше да направи армията свой партиенъ органъ.

Следъ като войските ни, преди да бѣ сключенъ Нѣойския договоръ, бѣха изтиканы отъ Добруджа и ромжнитѣ язаха, изненаданитѣ демократи, за да не понесатъ отговорностъ предъ народа за подобна неправда, напуснаха властъ и народнцитѣ повикаха за сътрудничи членоветѣ на силната вече земедѣлческа партия, съ което А. Стамбoliйски съ другаритѣ си, влѣзе въ състава на новия кабинетъ.

Въ края на 1919 година бѣха произведени избори за народни представители и силната земедѣлска партия спечели большинство. Народнцитѣ трѣбаше да напустятъ властъ, та се образува хомогененъ земедѣлски кабинетъ начело съ А. Стамбoliйски. Тая промѣна въ управлението се указа належаща поради силното общо незадоволство отъ тежкия договоръ и дошла тѣкмо на време, за да тури край на голѣмата бела отъ желѣзничарската стачка, обаче тя излѣзе много скжла на отечеството.

Поради изтичане на срока за връчването на българскитѣ възражения, нашата делегация, начело съ министръ-председателя Стамбoliйски, замина за Парижъ, обаче неуспѣ дѣлъ се добие до отстѣкли по точкитѣ на договора. България трѣбаше вече да предаде оржието си, да разпусне постоянната си армия, да приеме доброволческата система, да на мали значително военнитѣ си сили, да обреже на $\frac{3}{4}$ военната организация и въобще да стане съвсемъ слаба за отбрана. Тя трѣбаше да поеме изплащането на огромни репарационни дѣлгове; да повърне въ натура всичко признано за отнесено отъ завладѣнитѣ земи и пр., а най-главното — да се откаже отъ роднитѣ Македонски и Добруджански земи и отъ оная часъ отъ Царибрдъ около Трън, Босилеградъ, която й бѣ отнета:

Нѣойския договоръ, съ безмилостната си тѣжкѣсть, гонеше да разиспе окончателно отечеството, да постави въ невѣроятностъ неговото сѫществуване, обаче той не бѣ властенъ да смаже духовно българина, упованието въ собственитѣ му мищици, вѣрата му за надделяване на злото съ трудъ и тѣление, и съ спокойно изчакване на идни светли дни. Така бѣ,

обаче това което не можа да направи жестокия договоръ, ний го направихме самитѣ отъ вжтрѣ, съ крайнитѣ домогвания за поемане на властъта, въ случаи, отъ лидеритѣ на земедѣлската партия.

Земедѣлския кабинетъ дошелъ на управлението въ името на народовластието, но подаль се постепенно на алчността за продължително оставане на властъ, посредствомъ онищожаване на буржуазнитѣ си противници, почна да разширява програмната си дѣйностъ до степень да въздигне въ система на управлението селската диктатура. Той издаде редъ закони, целящи разиспането на заможната класа. Той почна преследване на спекулантитѣ и злоупотребителитѣ прѣзъ войната, по чл. 4, приспособяването на който засегна само ония, които се искаха. Твърде целесъобразно той отне земята отъ по-крупнитѣ владетели, обаче произлязоха голѣми несправедливости при раздаванието ѝ на нуждаещитѣ се.

Следъ осѫждането кабинета на д-ръ Радославовъ, той поsegна и на другитѣ буржуазни кабинети презъ 1912, 1913 и 1918 год., като имъ устрои нечуванъ скандалъ въ Търново, гдѣто бѣха рѣзани бради, въздигнати дараџийници и наスマлко не стана хвърлянето на нещастницитѣ въ Янтра.

Дѣржавния сѫдъ, макаръ и противоконституционенъ и съставенъ при сѫдебни заседатели земедѣлци, не намѣри користна цѣль въ дѣйствията на либералния кабинетъ (освенъ за двама министри), обаче все пакъ ги осѫди като виновници за катастрофата, което ясно сочеше участъта на кабинетитѣ Гешевъ, Даневъ, Малиновъ — Костурковъ, за вината на които бѣ поискано народъ да се произнесе съ своеобразенъ референдумъ (?!).

Невѣрваща въ офицеритѣ и войската, земедѣлската управа организира нѣкаква оранжева гвардия за собствена охрана. За да смаже градоветѣ, тя дебнеше момента, за да вдигне на кракъ устроенитѣ по селата бойни ядра и да ги тласне за сѣчъ и грабежъ върху мирнитѣ граждани.

Тя не се задоволи само съ вътрешното разнебитване на дѣржавата, но се опита и да скжса вѣковнитѣ врѣзки съ роднитѣ земи. Тя поиска да въздигне прѣдателството презъ войната въ култъ, като построи паметникъ на предателитѣ.

И когато България висеше надъ бездната и вече по градоветѣ се очаквахъ кървави Стокхолмски бани и Сици-

лийски вечеринки, доблестното българско войнство, запалено отъ високо родолюбие, реши да тури край на ужасния режимъ, и на 9 юни свободата отново огрѣ надъ отечеството.

Да се постигне нѣщо е доска трудно, обаче да се за-
крѣпи изискватъ се извѣнмѣрни усилия. Воененъ принципъ
е: следъ завладѣването на неприятелската позиция, да се взе-
матъ тутакси пълни мѣрки срещу възможенъ повратенъ
ударъ. Наполеонъ отъ нишо друго не се боялъ, колкото отъ
изпусканото на благоприятния моментъ; а пъкъ народната
поговорка казва: „кови желѣзото, докато е топло“. Потрес-
нато впечатлѣние отъ единъ неочекванъ ударъ, използвано
своевременно, всѣкога донася решителни последици за цѣ-
лата акция, когато пъкъ забавата само дава време на про-
тивника да се опомни и приготви. Грѣмотевичниятъ 9 юни
разби, прѣсна и зашемети противниците, обаче не ги повали
окончателно. Изгубенитѣ за партийни преговори месеци имъ
дадоха възможность да се съвзематъ и да почнатъ да се гот-
вятъ за нова борба. Тѣй че, опасността още съществуваща,
и можеше да вземе голѣмъ размѣръ, ако ли въ постигнатия
„Демократическия говоръ“ не завладѣше съгласие и искренно
единство, ако ли и тоя пжъ вземеха преднина хитруванията,
разнитѣ домогвания за натѣкмявания на своитѣ и зложела-
нието да се работи съ огледъ за по-скоро поемане властът
отъ нѣкоя съ стара фирма партия. Тогава неминуемо бихме
пропаднали, щѣше да се трѣгне пакъ по-отъпканя по-рано
пжъ на партийни ежби, до ново изхабяване, за да се поеме
повторно властът отъ земледѣлците...

И уви, бѣдата бѣ скоро забравена: великата опасностъ
която до скоро преживѣ отечеството, остана на заденъ
планъ и, следъ преговорите за сливане подъ общо знаме
или само за федериране, се започнаха други преговори за
участието на партиигѣ въ управителнитѣ тѣла на Сговора. А
противника не спеше и вече искаше да използува несговоръ
въ Демократическия говоръ. Комуниститѣ, въ съдружие съ
дружбашите, вдигнаха знамето на бунта въ страната и малко
остана да успеятъ въ северо-западнитѣ крайнини, ако ли и
тоя пжъ доблестната ни войска, спомогната и отъ запасното
войнство, не бѣ се отзовала на отечествения позивъ и не бѣ
предприела смѣли действия срещу възстанниците. България
бѣ спасена отъ междуособицата и отъ външно вмѣша-
телство.

Днесъ въ страната владѣе миръ и тя разполага съ за-
конодателна властъ, Народно Събрание, — следователно на-
деждата за пълно закрепяване, вжтрешно и външно, е вече
пълна. Дай Боже само съгласие и общностъ въ усилията
на управниците, една още по-пълна сплотеностъ въ Демо-
кратическия говоръ и стѣпкването на партийнитѣ и частни
домогвания за използване на властъта.

Който има уши нека чуе; който има разсѫдъкъ нека
разбере; комуто сърдцето тупа съ български пулъ нека
схване, че гробокопатели на отечеството сѫ всички ония,
що въ общото дѣло даватъ преднина на партийнитѣ ин-
тереси, на личнитѣ амбиции за голѣмство!

Заключителна глава.

Мислимъ, че изложеното до тукъ, ако не напълно, все пакъ достатъчно обрисува тъжната картина съ причините и обстоятелствата, които съвокупно донесоха печалния ни завършекъ въ Световната война. Ние се помъчихме да докажемъ, че катастрофата е права последица: а) отъ политически грѣшки, повлѣкли и голѣми стратегически грѣшки, които изпуснаха срѣбската армия отъ плѣнъ и наложиха спирането ни у грѣцка граница; б) отъ двойствеността въ командуването, което внесе неразбранища и пълна неприязненост въ отношенията на дветѣ страни; в) отъ узурпированото право: германското главно командуване да налага решенията си, повечето пѫти egoистични, на българското главно командуване, и слабото реагиране отъ последното; г) отъ пълната наша неподгответеност въ бойно-материално, дсмакинско, проповолствено и политическо отношения, съвокупността на които ни постави въ пълна зависимост отъ германското командуване; д) отъ лошите вътрешни условия поради слабо администриране, неумело и порочно използванието на страната, и манкиране съ духовната страна на дѣлото, която налагаше съгласуване на духовните и физически усилия, пълно единомислие и препанност отъ властуващи и невластвующи, отъ граждани и селяни, за успеха на дѣлото; едно забравяне на раздори и недоразумѣния, и отиване ржка за ржка къмъ щастливъ изходъ отъ войната, веднанъ бѣхме влезли въ нея.

Войната въ 1912 г. срещу турците, даже и оная въ 1913 год. срещу съюзниците, бѣха ни направили доста самонадеяни, за да отидемъ все пакъ тъй неготови въ бой и презъ Световната война, да воюваме и тоя пѫтъ само съ урата и съ силата на мищите на здравото българско същество. Народи бѣха станали срещу народи и, при очевидната продължителност на борбата, която щѣше да наложи милиардни разходи, извѣнредни технически средства и огромни запаси за обдѣржането на армията и населението, ний, раз-

полагайки съ много малко, да не кажемъ съ нищо, влѣзохме въ войната и се поставихме въ безизходно положение, нито насамъ, нито нататакъ. И трѣбаше да очакваме благосклонното подаяние отъ силния съюзникъ, като поставимъ интересите си въ пълна зависимост отъ съображенията на този съюзникъ, та да пренасяме тригодишните незгоди на обратната, наложена поради своеобразното му разбиране на собствените си интереси.

**Началникъ на славната ни конница
Генералъ Колевъ,**

на смѣлитѣ действия на когото се дѣлжи половината отъ успеха въ Добруджа.

И подъ мощния импулсъ на вродения у насъ устремъ за нападъ и разполагайки съ нищожни средства, ний марширахме самоувѣрено на западъ и на югъ, побеждавахме и мрѣхме съзнателно тамъ, докато най-послѣ, въ унода на съюзника, трѣбаше да се спремъ двѣ и половина години да гладуваме, да се окъсаме и обосѣемъ, като скитниците на Коптското племе. .

Ние марширахме и съкрушително бихме и на северъ; ние съ малки сили се понесохме повторно и къмъ гръцката граница (I армия), гдето, обливани съ гранатенъ и миненъ валежъ от превъзходнитѣ неприятелски машини, цѣли четири месеца издържахме съглашенскитѣ напори. Тутраканска модерно въоружена крепость ще съставлява на вѣчни времена високъ изразъ на българския нападателенъ устремъ, на чуденъ откритъ пристъпъ, при който, само съ десетъ старъ образецъ тежки топове, при развѣти знамена и съ непрекъснато търчане, вжtre въ 3—4 часа бѣ поваленъ фортовия поясъ. Сарсанларъ ще остане златенъ атестатъ за мощнъ контрударъ върху значително по-силенъ противникъ. Кочмаръ ще пребиде за всѣкога славна аrena на вижровата атака на нашата конница върху цѣла вражеска бригада. И така натъкъ се релятъ: първите боеве при Дойранъ, Еникьой, по Мжленско, въ завоя на Черна, по Червената стена и англо-гръцкото поражение по в. Джъбъ, които всички сочатъ на голѣмата българска жилавость, на продължителната издръжливостъ, цѣли $2\frac{1}{2}$ гол., срещу силнитѣ неприятелски напори, подъ ужасния барабаненъ огънъ, а даже и при стрелба съ запушливи газове. А Каймакчаланъ (Борисовъ връхъ)? той шръкналь възвъ-Богъ 2300 м. Мжленски великанъ, той новъ Шипченски Св. Никола, свидетель на чудна българска упоритостъ подъ 15-дневенъ плисъкъ на бомбовия и миненъ огънъ? Нима, съ приблизилъ злото по него, той саминъ не представлява великъ паметникъ на цѣла епопея? . . .

„Гри спомена за тебя, азъ цѣль треперя. Презъ облаци, кръвъ и димъ, и днеска още виждамъ по тебя, блуждающа и плаха, сънката на Магдалина, на българската майни сънката виждамъ и до нея сънката на българския войнъ. Цѣль треперя при спомена за тебя, Каймакчаланъ, — свѣшена българска Голгота, . . по-силна отъ библейската Голгота! . . И вечеръ, щомъ месецъ изгрѣе и сутринъта щомъ разлъте меките си дипли, по самия връхъ Каймакчаланъ ѝ долавя неговата сънка — сънката на българския войнъ, на мрътва стражажа застаналъ тамъ. Спокоенъ и гордъ, взоръ му се губи нѣкъде на северъ, къмъ Прилъпъ и Бабуна. И чака. . . чака насъ, живата стражажа на нашата роини, да спасимъ отъ поругания свещената паметъ на нашиите герои, останали тамъ, . . на нашата Голгота!“

„Каймакчаланъ бушува. Два отчаяни врага сѫ се нѣ правили тамъ да се удявятъ въ собствената си кръвъ.“

Каймакчаланъ гори. Гжсти неприятелски маси, сърби, французи, гърци и арнаути, настѫпватъ бѣсно. Защитниците, 11 Сливенски полкъ и по едни дружина отъ 43, 46 и 56 полкове се топятъ — всѣка минута хвъркатъ въ въздуха човѣшки тѣла, изтръгнати изъ окопите отъ бѣсната артилерийска и

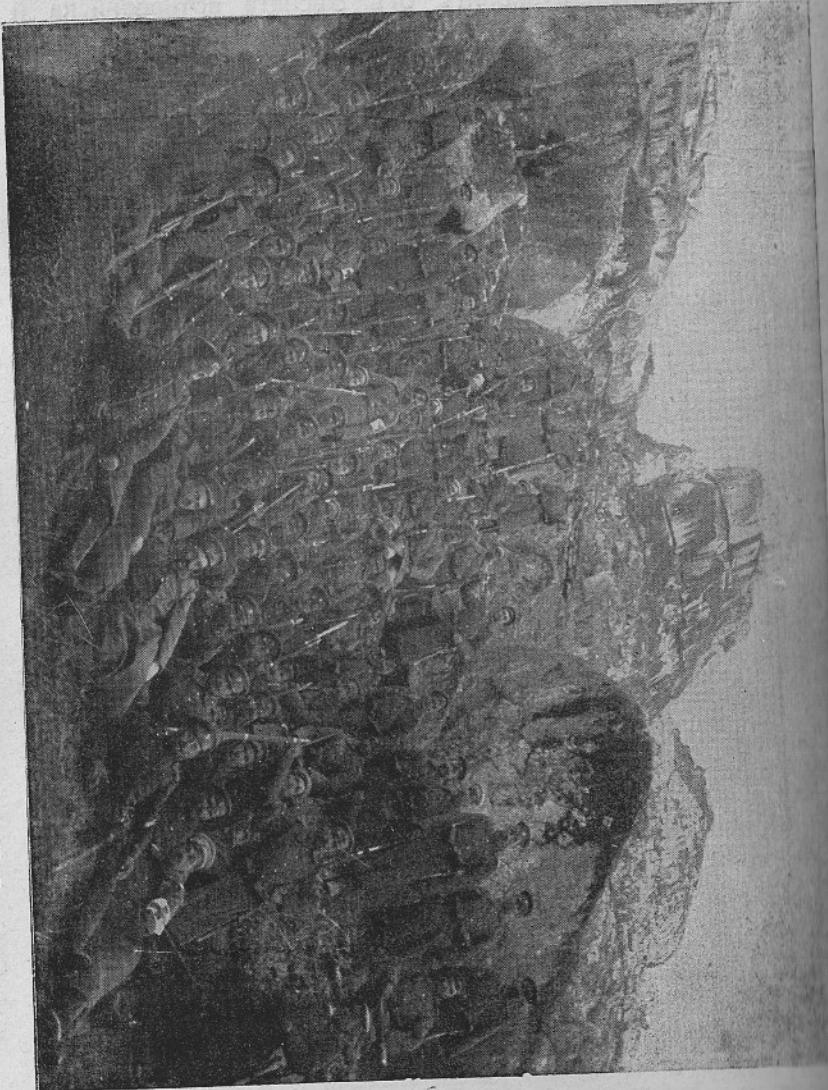

Стражитѣ въ единъ югъ задъ самия връхъ Каймакчаланъ

Жертвите следъ една минна атака.

минна стрелба. Повечето сѫ избити и разпокъсани; мнозина сѫ полу碌ели; други глухонѣми и като сѣнки се движатъ надъ окопите, безъ цель и смисълъ. Тукъ-тамъ само се чува наша пушка: въ една рота сѫ останали десетина, а въ друга само петъ.

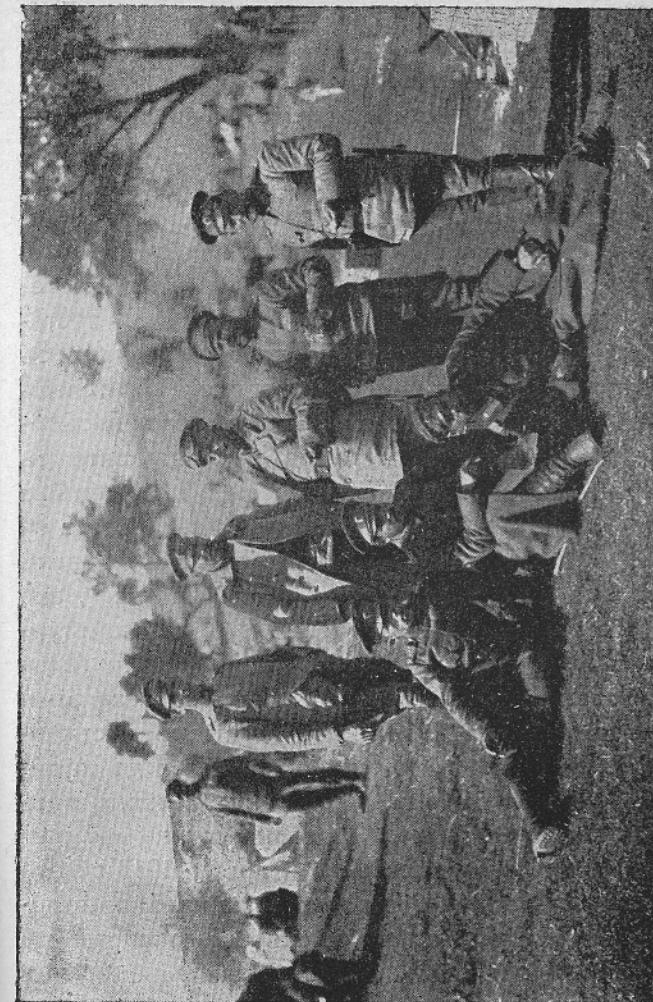
Останъците на една Сливенска рота при напускането на Каймакчаланъ.

първите им редове минават първата телена мрежа. „Идатъ“ извика нѣкой и става чудо. Ранени и засипани войници, аго низираши, за моментъ се подигатъ, докопватъ пушкитъ и стрѣлятъ съ последни сили... докато изтреператъ за после-

денъ пжть и изпъхнатъ. Врагът отново е повърнатъ назадъ и прикованъ къмъ земята.

„Десетъ дена следъ това Каймакчаланъ бѣ все още нашъ. Цели десетъ дена още живъ Каймакчаланъ. Цели десетъ дена

още мъртвавцитъ браняха съ духа си нашата Голгота. И умре крепостъта на десетия день, следъ като у нея всичко бѣ вече мрътво!“

Горнитъ редовце, написани тъй жаровно при възпѣването на Каймакчаланъ (въ списанието: Ученическа мисълъ), отъ неизвестенъ участникъ въ борбата по Мъгленско, подъ

Голготата на Каймакчаланъ: Полковникъ Богдановъ (последния общ от Капитанъ) и капитанъ Костровъ (командиръ на 11 Сливенски полкъ). Полковникъ А. (командиръ на 1 Балканска бригада). Полковникъ Христовъ (Капитанъ Щербовъ, Получилъ „Любоска-Руска“ награда). Шефъ Чирковъ (Чачани, шефъ на бригадата). Капитанъ Мухтаровъ.

псевдонимъ „Валентинъ“, съж предостатъчни да обезсмъртятъ славната гробница на хиляди легнали тамъ неустрошимо български юнаци!

А не бъде само тоя Каймакчиланъ, а десетки други се броятъ презъ последнитѣ войни; десетки други стремителни Шейновски атаки се насчитатъ по полетата въ Добруджа и Южна Тракия; освенъ Тутраканъ имаме още и Одринъ; освенъ Булаиръ — тригодишна отбрана и постоянно излагане подъ артилерийски и миненъ огънь по Македонския фронтъ.

Известно е, че моралния елементъ играе първенствующа роля въ войната. Бойния жаръ и стръвниятъ тласъкъ за скопчване съ врага съставляватъ непреодолима сила за военеско поваляване. Гранати, бомби, мини и пушечния и картеченъ дъждъ се борятъ съ тая духовна сила, която, постнайки терена съ жертви, все пакъ успева да наддължи съ остатъка отъ енергията си. Както въ старо време, тъй и следъ освобождението, ний всъкога печелехме, щомъ воювахме съобразно силата на вътрешната подбуда за нападъ, която съ въкове се е изразявала въ движенията напредъ, въ устремъ за непременно поваляване на враговетъ. Така бъде въ първата ни война въ 1885 г., когато дружините, съ форсированъ маршъ отъ турската граница, довтасаха при Сливница и, ^{ако} за първи пътъ въ бой, още съ пристигането си, се втурнаха за нападъ върху атакуещите сърби, принудиха ги да бъгатъ и окончателно ги поразиха при Пиротъ. Така бъде и презъ Балканската война въ 1912/913 г., когато съ настежателни боевые гонихме турците и щяхме окончателно да ги повалимъ, ако не бъха колебанията и спиранията, които имъ дадоха възможност да се уредятъ на задни позиции. И разбира се, че щяхме да биемъ враговетъ и презъ 1913 г., ^{ако} всичките ни армии тръгняха за общъ нападъ, а не бъха вкървани постепенно, една следъ друга, въ бой. Така щеше да бъде и презъ Световната война, ако операцията на югъ въ 1915 г. не бъде спрѣна у гръцката граница, съ което бъда пуснатъ случая да се подеме урагана, подобенъ на ония въ Добруджа, презъ 1916 г.

Както огъня, за да гори, има нужда отъ постоянно подклиждане, тъй и нападателния духъ има потребност отъ подгръдене—посредствомъ интензивно отиване напредъ, което да донася възможно по-скоро резултати. Всъкаква заблъ

постепенно намалява бойния жаръ, а бездействието, особено подъ огъня, убива духътъ, поражда разколебание въ идейността на войната и спомага за израстване на отрицателни качества у борците, — тъкмо както и стана при 2 годишното ни пасивно стояне на южния фронтъ. Следователно налагаше се да се отива въ темпъ съ народния темпераментъ, искащъ постоянна интензивност въ действията, непрестанни напади до окончателното поваляване на вразитъ. Сангиника българинъ не може да чака; той тръбва да отива, колкото по-бързо толкова по-добре; да бие и да бие, и по-скоро да свърши войната; иначе той е загубенъ. Така е било въ старо време, така тръбваше да бъде и сега, обаче ний направихме тъкмо обратното. Не само че отидохме противъ тая доказана съ въкове българска характерна особеностъ, но се подчинихме и на егоистичните съображения на съюзника за двегодишно бездействие на македонския фронтъ. Безъ да бъхме гарантирани съ продоволствие и въобще за обдържане на войските, ний заседнахме задълго въ окопите и тръбаше да гладуваме, да се окъсаме и обосъемъ. Постоянно изложени подъ огъня на превъзходните по число и качества машини (летатели и хвърчащи) ежедневно тръбваше да даваме жертви, и, макаръ че успявахме да отразяваме неприятелските удари, отъ денъ на денъ все повече бивахме угнетени отъ чувството на морално саморазбиване, отъ невъзможността да туремъ край на изтезанията съ една офансива, поради нежеланието на съюзника. Топоветъ, гранатохвъргачите и минохвъргачите бъха малко; гранатите и бомбите въ ограничено количество; неприятелските въздушни ескадри доминираха на бойното поле; германските части постепенно си отиваха отъ македонския фронтъ; и у насъ все повече се загнездяше съмнението за щастливия завършекъ на войната.

Победенъ е всъкога онзи, който предварително се чувствува победенъ; който при духовното си отпускане не върва вече въ силата на вътрешния си миръ, въ здравината на мускулите на якото си естество, а се надява на снисходителността на противника. Лошиятъ край се виждаше вече добре; духовното разслабване на нашите части бъде известно, а пъкъ съглашенската надменност, вече правеше невъзможно сключването на износно примире, следователно оставаше само едно: да се разсъществи надеждата хубавитъ отъ 14-те точки на Уилсона, да се подгответъ да посрещнемъ достой-

но удара на противника и съ победа да му наложимъ желаното отъ настъ примирие, или ако паднемъ, поне да паднемъ съ честь. Свѣта длѣжностъ бѣ на нашето военачалство да употреби най-крайни усилия за да се подигнѣ духътъ, да се подстегнатъ частитѣ и да се настроятъ да биятъ противника, като единственъ начинъ, за да се тури край на войната съ сключване на сепаративенъ миръ. Застанало на подобно становище, то трѣбаше тутакси да свика подчиненитѣ началници (както правеше при посрещането на височайши гости), па ако трѣбаше и само да хукне по фронта, за да ги запознае съ решеното, да ги доведе до положение — съзнали да възприематъ спасителното решение или категорически да имъ го наложи подъ страхъ на най-тежко наказание. На германцитѣ трѣбаше да се каже две и две четири: пълно подчинение на заповѣдъта на българското главно командуване... Кой български военномачникъ би посмѣлъ да се противопостави на подобна категорическа заповѣдъ или кой би се отнесалъ незаинтересовано къмъ привидането й въ изпълнение? Разбира се, че, подъ страхъ на страшната отговорностъ, никой, а всички биха се заели добросъвестно да подгответъ морално и материално заповѣданото, да бждатъ готови съ часитѣ си за достойно посрещане на врага, даже и при рискъ да не се спечели победа. Въ опасния моментъ мѣдруванията сѫ нищо освенъ колебания; решителността да се бие или загине съставлява най-голѣмия шансъ за победа.

Това за жалостъ не стана и военачалството се задоволи съ пасивно оставяне подъ волята на противника. Главното ни командуване, разполагаше съ нишкитѣ за духовно раздвижване на фронта, просто ги остави непобутнати, съ което предъ голѣмата опасностъ, то се примири съ собствената си слабостъ, съ слабото духовно състояние на частитѣ... Наистина, три четвърти отъ войските, въ очакването на неприятелската офансива, сами се бѣха подигнали духомъ, обаче само толкова, колкото да стоятъ твърдо на позициитѣ, а ако ли тѣ бѣха предварително подгответи за единъ ударъ, тѣ щѣха да бждатъ въ състояние при първи, безразлично откѫде, заповѣдъ да предприематъ решителни действия, които да донесатъ едно изгодно примирие. Германското началство трѣбаше да се застави да действува или пъкъ тутакси да се отстрани, защото когато всичко се поставя на карта, комплиментитѣ и церемонии сѫ излишни.

Главното командуване не се сети да подготви, нито пъкъ въ последния моментъ да заповѣда ударъ. Оправданието, че не сме разполагали съ достатъчно войски, даже да се отбраняваме, а колко повече да произведемъ ударъ, не изпържатъ критика, понеже при подобни условия сѫществува начинъ за борене: маневрирането за предварително съсредоточване на сили срещу заплашената посока, или, презъ време на боя — съ попкрепяване или съ флангови лействия отъ съседнитѣ участъци. Въ надвечерието на пробива, разполагаше се съ резервъ около 15 дружини, който, вмѣсто да се държи прѣснато, трѣбаше да се съсредоточи централно въ долината на р. Вардаръ. Съглашенитѣ на 15, 16 и 17 септември почти безлѣстуваха срещу 4 Преславска и 302 дивизии, обаче тия части бѣха оставени зрителки на вражеския успѣхъ въ Мориховско.

Сѫщо тъй и оправданията, че нищо не е можало да помогне за поправяне на положението следъ пробива, понеже изпратенитѣ полкрепления са прѣскали и бѣгали, не служатъ освенъ да изтѣкнатъ още повече предварителното безлѣстие на висшето началство, което, длѣжно бѣ, съ извѣнредно строги мѣрки, да подигнѣ духовното състояние на частитѣ, да уреди действията съ резервите, та да не се прашатъ по пакети, а да бждатъ подъ фактическо общо командуване, което предварително да може да изработи съображенията си и плана за действия. Отъ тамъ взетъ полкъ, отъ тамъ батарея, безъ уредено продоволствие и подвозване на бойни припаси, и при движение по разни пътища, не може да донесе освенъ прѣскане и безредие.

Да, имаше се възможностъ, при очевидността на извѣнредния неприятелски ударъ, да се взематъ извѣнредни мѣрки за неговото посрещане. Преди всичко, трѣбаше да се даде на всички да разбератъ, началници и подчинени, че щастливото излизане съ тѣ войната всецѣло зависи отъ успѣшното отхвѣрлюване на неприятелската офансива, та и последния войникъ, българския войникъ, който е тъй много схватливъ, като прецѣни предстоящата изгода, да порастне въ очитѣ си, да пригърне тоя начинъ на спасение и да се отдае всецѣло на идеята за победа. Лошото по-раншно настроение, озлобяването и зложеланието щѣха да бждатъ застѣпени съ решението да се бие врагътъ. Съ ония тамъ въ планината, ако тѣ продължаваха да не се подаватъ на-

обновяване, тръбаше да се отиде до край, даже до наказание на нѣкои началници.

Да, много можеше да се направи, обаче необходима бѣ глава съ ясна представа за голѣмата опасност, способна да подготви смели действия, да вземе най-крайни мѣрки за запазването на дисциплината и подигането на бойния духъ у частитѣ, да постави всѣкого на поста — като отговорникъ за морала у подчиненитѣ, и най-после — единъ строг никъ за отечеството и нѣмащъ тѣлъ зле да пострада. Потребна бѣ инстанция, която да поеме отговорността и да отиде до край, а такава за жалост липсваше. И съмѣло заявяваме, че българският войникъ, който естествено е склоненъ на послушане, бѣ доведенъ въ нѣкои части до падане само поради началническото нерадене, поради собствено падане на цѣла серия началници, и, ако ли полобни командири биваха преследвани за бездействие, частитѣ имъ щѣха да се изправятъ въ непродължително време. Защото съвсемъ не е играчка да се застреля командира на ротата, която се е бунтувала; защото ужасно силно влияе разжалването на командира на дружината за нарочито бездействие. Даже единственъ подобенъ примеръ щѣше да предизвика мораленъ потресъ у войниците, за да не излагатъ своитѣ началници и сами да избѣгватъ престъпността, а пъкъ самитѣ началници щѣха да почнатъ да действуватъ най-решително при проява на неподчинение и бунтъ...

Изречението: спазването на рибата зависи отъ качеството на солта особено се потвърди при командуването на частитѣ презъ Свѣтовната война. Гдето солта бѣ здрава, осоляването противостоеше на зловреднитѣ влияния; гдето началсвото бѣ на мѣстото си, подчиненитѣ, и при най-лошиятѣ условия на обдържане, на продължителността на войната, на покварата въ тилътъ и на разочароването въ съюзниците, никога не стигнаха до положение да престъпятъ дѣлгътъ си, да излѣзватъ отъ началническо подчинение. И ако главното ни заправило умѣеше предварително да разпорежда, можехме вѣдомъ изненадани при пробива отъ мощната проява на непадателенъ устремъ отъ частитѣ на 1 Софийска, 6 Бдинска, Сборна, 4 Прѣславска, Планинска, 9 Плѣвенска, 11 Македон-

ска, 7 Рилска, 8 Тундженска и 10 Бѣломорска дивизии, и отъ конницата, които разбрали голѣмата опасност, сами се бѣха вече достатъчно подтегнали.

Знаемъ, че горнитѣ редове нѣма да се понравиатъ на многобройнитѣ алtruисти, обаче за това именно ний ги подчертаваме още веднажъ, като изразявачи онова, което действително можеше да донесе спасението въ опасния моментъ. Алtruизма е наложителенъ и въ военната служба, обаче, когато бездействието заплашва сигурността на съседитѣ борци и може да повлияе за пропадането на цѣли полкове, той непременно трѣбва да се застѫпи отъ безжалостно отнасяне къмъ бездействиците, които не скѫпятъ съ живота на хиляди по-младши братя. Вместо да проклинаятъ сѫдбата и да загиватъ хиляди, нека изтреперватъ подъ залпана присъдата нѣкои недостойници за високите постове. Трѣбаше да бѣдатъ екзекутирани десятки, въ които непременно да влезатъ и нѣкои етапни коменданти и интенданцки чинове.

Знаемъ сѫщо, че самоувѣрено изказаното ни мнение за възможно подигане на духа и за произвеждане на успешенъ контраударъ, ще предизвика у много пессимисти пълно отрицание на възможността да се поправи положението предъ и следъ 15 септември. Обаче за това именно ний и тукъ пакъ настояваме върху твърдението си. За честта на българското войнство, ние не можемъ да се съгласимъ съ подобенъ неоправданъ пессимизъмъ, който съставлява единъ видъ пропължение на оня, сѫществуващъ тогава у интелигенцията и между гражданите, който тѣй много повлия за подбиране на самоувѣреността на фронта, у нѣкои. Ние заявяваме, че, и при разколѣбанието, българските офицери и войници не бѣха достигнали до положение да жертвуватъ отечеството, по което ше бѣдемъ подкрепени, разбира се, не отъ теоретиците, отъ намиращите се далечъ въ тилътъ, а отъ строевите чинове, чувствували тогава пулса на бойното настренение и страдали жестоко отъ бездействието, като зрители на вражеския успехъ. Въобще всѣкога въ тилътъ произлѣзлото се схваща въ много почерни краски отколкото действителното, още повече, чомъ тамъ се намиратъ заамбициирани отъ предварителната си самоувѣреностъ въ неуспеха на акцията или пъкъ поради оставането имъ безучастни въ нея, лица.

Но какво можаха да направятъ началниците при съвокупността на крайнитѣ лоши условия на фронта? — ще ни

се противопостави отъ мнозина добряци, искащи да извинятъ само съ лошиятъ условия произлѣзлата катастрофа. Разбира се, че нищо друго, освенъ самите началници да не се поддаватъ на влиянието на тия лоши условия, да се заематъ интензивно за борба по запазване на бодростта и високия духъ, да бѫдатъ въ положението на истински началници и, като пренасятъ сами търпеливо лишенятията и трудностите, да стоятъ на положението на истински бashi за попкрепа на подчинените си; т. е. именно онова, което постепенно произлѣзе въ частите останали презъ всичкото време въ пълно подчинение. Критиката на истинския воененъ нѣма да търси началническото оправдание въ извѣнредно лошиятъ условия, а, като ги признава напълно, ще иска да види до колко е била проявана командната борба при това лошо положение, ще иска да констатира реагирането на началниците срещу злото, безъ което то е било оставено да се удвои и утрон. Тя ще иска да разбере защо висшите военноначалици сѫ допуснали да се подлага тъй продължително на изпитание издръжливостта на оставените две и половина години по Мориховските планини части, безъ да се е помислило за смѣняването имъ, поне за временно отпъхване. Тя нѣма да се задоволи съ оправдаването, че липсвали войски, понеже пристигналата отъ Добруджа 4 Преславска дивизия, вместо да вземе оправнените отъ германските части места, можеше да бѫде употребена за целта; тя не би могла да разбере, какъ при подобни тежки условия на фронта, е било да пуснато изтеглюването на германските части отъ Македония; защо е била тая скропулозност да не се спратъ германските пружини и батареи, да не се поискат категорически изпрашането на германските части отъ главното командуване щѣше да вдига шумъ и да иска и да настоява за връщането на своите части, обаче, поради крайната нужда да се спаси отъ скончательно разложение цѣля българска дивизия, нашето командуване трѣбаше да остане твърдо на решението си и да не допусне изтеглюването на съюзническите войски. Действително, последното е изхождало отъ съображения да се помогне на главния фронтъ (французкия), гдега действията имаха решающее значение, поради което е било принудено да отстѫпва, обаче, следъ падането на Русия, когато германците отдѣлиха значителни войски за окупиращето и, то трѣбаше вече да употреби крайни усилия и да се

добие, не само да се спре изтеглюването на германските части, но и да се изпратятъ необходимите резерви.

Мислимъ, че предостатъчно наблѣгнахме върху пълната началническа отговорност за произлѣзлото, и, безъ да се повръщаме наново на тоя въпросъ, длѣжни се считаме да се докоснемъ и до крайно допнапробната приценка, въ която отговорниците търсятъ най-голѣмото си оправдание, а именно: за ниската морална стойност на нашия народъ. Подобна приценка не е нищо друго, освенъ чисто кощунство съ извѣнредните духовни, физически и материални усилия, съзнателно и покорно пренесени отъ народа въ продължение на непрекъснати пять години *). Рабски ли е тоя народъ, снабденъ съ добродетелите на продължително патриархално сѫществуване и съ залозитѣ на трезвеностъ, на любовъ къмъ труда и земята, съ вѣрни практически схващания въ живота, съ стремежъ за добиване на реални резултати отъ съзнателно предприетото, отъ идейността на всѣка акция? Рабски ли е той, че следъ победоносната война 1912—1913 год. и произлѣзлите не по негова вина неуспехи въ 1913 год., при които той издѣржа до край, намѣри у себе си достатъчни сили да влезе и въ Световната война презъ 1915 г. и да запише славни дати въ историята, които ще останатъ дѣлъго паметни за противниците? Войниците на тоя рабски народъ, почти сѫщите и въ трите войни, не изпѣржаха ли, при най-лоши политически и отъ вѫтрешно естество условия, последната война, като гладуваха и мрѣзиха, и, окъсаны и обосели, три години останаха подъ огъня въ първата линия? Това ли сѫ тѣ синовете на рабското племе? — Снемете шапки, г-да, и нека се преклонимъ предъ нашия народъ, що следъ петстотингодишно робство, вѫтре въ 40 години политическо сѫществуваме, се издигна бѣрзо въ очите на културните народи и прояви чудеса на самоотверженостъ за реализиране на вѣковните си идеали. Поклонъ дѣлбокъ предъ неизвестния български войнъ, търчалъ съ ура въ атаките, спиралъ вражескиятъ напори и лѣль кърви по Добруджанските полета, по Дакийските равнища чакъ до р. Серетъ, по срѣбъските балкани, по скалистите масиви въ Мѣгленско, около Дойранъ, Битоля и Черна!

*) Презъ и 1914 г. ние не воювахме, обаче презъ това време войските, окупирали Гюмюрджинско, бѣха на бойни начала.

Предъ блъскавия фаръ на възвишената идейност, предъ грандиозната проява на съзнателно самопожертвуване, предъ бликоветъ на запазената презъ петвъковно робство духовна мошъ, на онай морална сила да се пренесатъ продължителните лишения и страдания презъ тригъвойни да се носи не само кръвната повинност, но и всички материални тежести, което достигна епогиялното си развитие: башата съ синоветъ на фронта, а добитъкъ, стадата, колата, храните и пр. да бждатъ на разположение за издържане на войските; — предъ всичко това нека онемѣятъ злословящите езици и гордостъ да обземе всички българинъ, че е членъ отъ подобенъ достоенъ народъ. Нека мълкнатъ особено приосновените къмъ катастрофата; нека разбератъ и глумятъ, които обичатъ всичко нѣщо да окачествяватъ отъ смѣшна гледна точка. Народа принесе огромни жертви; войската направи всичко възможно; оставаше само интелигенцията, която отдѣли пътя си отъ онай народъ, ржководителите, властниците и разпоредителите да умеяха да използватъ хубавите качества на той многолъганъ народъ.

Ето какво пише за нашия народъ италиянецъ Франческо Нити, професоръ по финансови науки въ Неаполитанския университетъ и бившъ италиянски м-ръ-председателъ, въ своята хубава книга: „Упадъка на Европа; пътища за възобновяването ѝ“:

„Имамъ голъма въпа, че България ще превъзмогне тежкото положение. Нейната раса е упорита, солидна, трудолюбива; нейната младежъ има едновременно физическа и морална здравина. България запази повече отъ всички животия пламъкъ на своето чувство; тя се стреми съ всички усилия отново бързо да се изправи. Една страна, която е противостояла на турското господство и която е съумѣла да запази целостта на расата си. язика, религията; една страна, която има почти тринадесетъ въка история; една раса, която живѣе върху почвата, отъ кѫдето тръгнаха (изълоха) най-победоносните войски, нъма да се остави да биде сломъна отъ затрудненията.... България нъма отъ какво да се страхува, ако се държи сплотено (N. B. за г-да земедѣлците и комунистите.. Авт.), бждащето ѝ нъма да избѣгне. Нейните жители, даже преои да бѫдатъ добри воиници, сѫ добри работници, добродушици, незищителни, трудолюбиви, Всички народъ въ историята си пред-

живъва моменти на скрѣбъ и тѣга; нужно е да ги превъзмогне съ куражъ....

Уважаемия професоръ по-нататъкъ алузира като казва:

„Азъ написахъ тая книга, по единъ страненъ случай, въ осамотената си вила въ Акуафреда, срещу една висока планина, която се нарича планина България, защото нейните подножия, въ продължение на въкове, сѫ били населени отъ една колония, българи. Старите българи днесъ сѫ изгубили голъма частъ отъ националните си характеристики, но още съхраняватъ нѣкои традиционни форми, които напомнятъ стария имъ произходъ.“

Когато се съзорява, прѣди да почна да работя, азъ излизамъ на балкона и често виждамъ планината България покрита съ облаци. Но по-после изгръва слънцето, хубавото пладнешко слънце, и планината България цѣла се превръща въ единъ праздникъ отъ светлина.

Днесъ тежките облаци на несправедливия миръ тежатъ върху България, но нека тя бѫде въроюща и трудолюбива, нека се старае съ усилия и трудъ да се възобнови. И за нея най-сетне ще да дойде хубавия слънчевъ денъ“.)*

Ето каква хубава приценка прави почитаемия професоръ за народа ни и какви свѣтли надежди и поуки той ни дава за да се опознаемъ и да се заловимъ самоуверено за ползотворна дейност, за трудъ и сплотено държане...

Днесъ следъ катастрофата, когато вече е настъпило обновление и се работи за заздравяването на вѫтрешното и външно положение на страната, при една планомѣрна и разумна борба за надивяване на тежките клаузи на Ньюския договоръ, тѣкмо е времето да съзнаемъ проявените до сега грѣшки, като водители и разпоредители съ тоя народъ, и да се заловимъ съзнателно за полезна дейност, съ девиза: „България надъ всичко“, предъ който трѣбва да замлѣкнатъ партийните ежби и домогвания, и да се даде нова насока на обществения животъ. Народа най-вече сега има нужда отъ родолюбиви и дѣблестни водачи, които да го опѫтватъ и предпазватъ отъ съблазни, които да го насочватъ въ правия пътъ къмъ прогреса, които да му гарантиратъ свободата, конституционните права и частното благосъстояние. Веднажъ за

*.) Книгата е преведена отъ г. Ненчо Илиевъ презъ 1923 г. и напълно заслужава да бѫде прочетена отъ всички българинъ.

всъкога тръбва да се изостави навика — да се гледа на селяните, като на просташка маса, която може да се залъгва съ обещания, само и само да се печелятъ гласове за большинство въ камарата; като на маса, която е позволено да се заблуждава за да бъде послушно орждие въ ръцетъ на партийните лидери. Време е вече да се разбере, че тая маса има собственъ духовенъ миръ и че именно чрезъ него тръбва да се деструва за истинска демокрация, за върно засилване на обществения и държавенъ строй. Тръбва да се разбере, че солидността на държавата и засилването на економическото благосъстояние не зависи само отъ градовете, а и отъ хилядни и хилядни села — тия стълпове на общественото домакинство и благосъстояние, въ които тръбва да се организиратъ здрави ядра отъ разбрани и до фанатизъмъ родолюбиви българи. Необходимо е едно сцепление съ тъхъ, та да се спечели довършието на населението и то да бъде поведено въ пътя на преданно носение на обществените и отечественни задължения, тъй че само да се предпазва отъ въздействието на безотечествениците, отъ погубната пропаганда, която последните проповедатъ за антигонизъмъ между селяни и граждани, за междуособици и бунтове.

Днесъ, когато, поради произлъзлата въ септемврий месецъ междуособица, заблудените съ вече засъгнати отъ дадената амнистия, предстои на буржуазните водители да влъзатъ въ тъсенъ контактъ съ селата, да имъ въздействуватъ духовно и да ги привлекатъ за съвместна полезна дейност за благото на отечеството, за събственото имъ благо. Защото досегашните похвати на отношения съ вече устарѣли и не отговарятъ на обществения духовенъ битъ. За да настъпи пълно умиротворение въ обществото тръбва да се тури кръстъ и на произлъзлото презъ войната, да се сuspendиратъ всички отъ дружбашко време противоконституционни закони, и, понеже бъха амнистирани и предателите на бойното поле да се помисли и за нещастниците*), особено за ония отъ либералния кабинетъ които вече съ години съ лишени отъ свобода, като вулгарни престъпници, още повече, че между тъхъ се намиратъ лица попаднали подъ съдебна отговорност поради криво съвъ

*) По чл. 4 бъха осъдени и много почти невинни, когато други пъкъ много виновни избягаха преследването; тъй че необходима е ревизия на всичките дъла по този членъ,

щане на политическата обстановка. Миръ на въстъ, волни и неволни грешници! — Днесъ отечеството преживява още по тежки времена; нека всички се явимъ въ негова услуга и да поведемъ съзнателна борба срещу новата опасност, срещу враговете, що сеятъ плевели, за да женатъ бури, и злорадствува предъ гроба на България, който усърдно копаятъ.....

Паднаха Централните сили главно поради германското обаяние въ силата на своята мощь, която накара съюзника да бъде извънмърно самонадеянъ съ визова почти на цѣлъ свѣтъ за воюване. Следъ неуспеха при Марна и намѣсата на Италия, германцитъ съ подводната война предизвикаха и намѣсата на Америка, което коренно вече промѣни положението не само на западния фронтъ, но и по моретата — до една пълна блокада на бръговете, която лиши Германия отъ средства за водение войната и причини тежки лишения на населението ѝ. Следъ окончателното поражение на Русия, вмѣсто да склонятъ миръ при много износни условия съ последната, като съ съюзница, и всичките си войски да насочи срещу Франция, Германия създаде Брестъ-Литовския договоръ и отдели голъма армия съ окупационно назначение и да събира богатата плячка въ обширните руски крайници. Освенъ това, съ своеобразните си политически схващания, тя спрѣ българската армия да не свърши войната още въ края на 1915 г. (съ незаемането на Солунъ), да не се съсрепоточи въ България и да не застави Ромъния да мине на страната на Централния съюзъ. Безъ тия крупни грѣшки, Германия можеше да остане победителка и да наложи износенъ за Съюза миренъ договоръ...

Централните сили паднаха, паднахме съ тъхъ и ние, при което победителя, Съглашението, при пълно отрицание на прокламираните, презъ опасността отъ войната, принципи, утрупа победените съ несправедливости и тежки договорни клаузи. Германия, изтощена, изгладнѣла, поради морската блокада, нѣмаща вече средства за понататъшна съпротива, при духовни сили много отслабнали отъ хубавите 14 Уилсонови точки, обещаващи самоопределение на народите, безъ териториални загуби, поиска миръ.

Американския президентъ министъ Вилсонъ говореше не отъ себе си, не отъ името на своята държава, а отъ цѣлото Съглашение, като поети задължения предъ цѣлия свѣтъ, и никой не се съмневаше, че тия тържествени обещания могатъ тъй скоро и напълно да се забравятъ, да се престъпятъ. Версалския

договоръ съ договорчетата: Сентъ-Жерменския, Трионския, Севърския и Ниойския, извелнажъ се явиха израстнали страшилища за да погълнатъ съществуванието на победените, макаръ, че тържественитѣ манифестирация на Уилсона и тържественитѣ задължения на Съглашението да обещаваха справедливъ миръ и равно третиране на победители и победени. Това бѣ потресающа изненада за поддалите се на предварителнитѣ обещания народи, които резонно казваха: защо да се боримъ, ако и безъ туй можемъ да сключимъ добъръ миръ. Тая грозна измама, трѣбва да се признае, не можа тъй силно да повлияе върху българскитѣ умове, при всичко, че, като не обявили война на Америка, ний имахме най-голѣмото право да се надѣваме за снисходително третиране. Българинъ, подозрителенъ по традиция отъ робството, не се поддаде на тая примамка и тя послужи само за самооправдание на престъпниците въ предателската имъ роль. Ефекта отъ нея скоро загълхна; остана само умората, голѣмитѣ лишения на фронта и въ страната, разочарованията поради нелоялността на съюзниците, озлоблението отъ безредицата и корупцията въ тила, които наложително искаха по-скорошенъ миръ, обаче почетенъ миръ и безъ особени загуби.

Характеризирането на другите, че ние, българите, сме
отивали съ кола за зайци, а веднажъ е така, ний не можахме
да оставимъ колата и да се върнемъ съ праздни ръце . . .

Блазе на онъ нароль, който ако и победенъ, вижда въ нещастията си психологически етапъ за духовно изправление, който търси въ тъхъ очистването отъ по-раншнитъ си породи и недъзи, иска да подготви здрава почва за заставание на няя съ здрави крака. Той, въ своето смирене и стремежъ за обновление, се намира на правия пътъ къмъ морално, икономическо и политическо повдигане.

Поуките за една армия, извлечени отъ грозно произлъзлото, оня горчивъ урокъ отъ допуснатото отечествено пропадане, записани съ кървави букви въ българското сѫщество, нѣма да престанатъ да волиятъ за духовно прераждане въ новото поколение, за мораленъ подемъ до фанатическо служене на скъпoto отечество. Българските офицери и войници, видѣли съ очите си произлъзлото нещастие и страдали тъй много поради наложеното имъ бездействие срещу вражеския успѣхъ, докато бѣдата живи ще има тежко да се окайватъ, да проклинаятъ виновниците и нѣма да

престанатъ да набиратъ въ душата си запасъ отъ енергия за достойно отстояване при подобни случаи. Тѣ ще иматъ да разказватъ на деца и внучи, какъ башитѣ и дѣдитѣ имъ едва не влѣзоха въ Цариградъ, какъ прегазиха планини и долини на западъ, чакъ до Адриатика; какъ бързо тѣ се узоваха у Долни Дунавъ; какъ, следъ като биха враговете, бѣха спрѣни у грѣцката граница за тригодишна бездейност и продължително гладуване и страдане, и най-после загубиха тамъ войната.

И ще да се разтупкватъ младенческиятъ сърдца при хубавите разкази и очите имъ ще заплуватъ въ сълзи при нарисуваната картина на произлѣзлия погромъ. Младежъта всѣкога е податлива на възвишениетъ чувствувания и на онова парливо желание — да се покаже по-доблестна отъ башите си. Тя не може да разбере какъ е било възможно, следъ проявата на толкова доблестъ, да се стигне до подобно падане; тя не може да оправдае виновниците, и, въ строгата си присъда, ще ги заклейми съ названието: *негодници!*

За да не бъдемъ криво разбрани, ще кажемъ, че горното не се касае само до възраждането на военната мощь, а и за общото морално обновление, което ще даде доблестни граждани, патриоти български синове, съзнателни труженици за културно и економическо повдигане на народа, за онова духовно сцепление между синовете на хубавата ни земя, безкрайно готови да жертвуващ частни интереси, амбиции и партийни желания за властуване, предъ общественото благо. Само просветения и родолюбивъ гражданинъ може да бъде доблестенъ защитникъ на отечеството срещу външни врагове; само истинския българинъ не би се спрѣъ да стѫпче въ краката си партийнитѣ интереси и частнитѣ амбиции за голѣмство, които тъй много допринесоха за новото ни нещастие и на които тъй много се дѣлжи и пропадането на II-то българско царство . . . Действително сега нѣмаме едновремешнитѣ боляри, обаче все още имаме партийни шефства, забравящи се въ домогванията си къмъ властъта, непременно подъ тѣхното първенство. Това именно болnavо желание за първенствующа роля въ управлението на държавата, прилично точно на онова на боляритѣ и на привилегированото духовенство презъ II-то българско царство, ако не се премахне ще съставлява и за напредъ най-голѣма опасность къмъ държавна провала.

Ние нѣмаме днесъ и богомили, адамити, истихати и разни религиозни сектанти, обаче имаме много заблудени земледѣлци и отчаяни комунисти, които сѫ по-опасни съ стремежа си за разнебитвание¹⁾ на държавата, за пропаданието на отечеството.

Нека това добре се разбере отъ младежъта при озрѣването й въ пътя на живота; нека особено много се запомни отъ интелигенцията за борба срещу тая обществена опасност. Нека сѫщо не се забравя и отъ всички ония, които, презъ 40-годишното ни политическо сѫществуване, водиха отечественитѣ сѫдбини и вземаха живо участие въ вътрѣшното устройство на страната. Опитността и реномето на единъ политически и общественъ деецъ не извиняватъ тенденциите му за династическа несмѣняваност. Времето иска своето, а пъкъ истинско заслужения деецъ всѣкога избѣгва да се налага, а гледа да способствува на новите дейци или чака момента да бѫде повиканъ да принесе полза съ опитността и знанието си. т. е. той вече не е робъ на амбиции, а озрѣлъ родолюбецъ, готовъ да се притече на помошь за общото благо.*)

Български гражданино, безъ разлика на градски и селски произходъ, обичай горещо отечеството, блаженната майка земя, въ която си се родилъ и те храни, и въ недрата на която ще лежатъ редомъ съ дедите и прадедите си. Скжпи за отечествената свобода, която е свобода и на децата ти, на редица идни български поколения, на скжпото ни българско племе И, при най-лошото вътрѣшно положение, бѫди коравъ въ българските си чувства, като не забравяшъ, че все пакъ то е хиляди пъти по-добро отколкото най-хубавото, което би създадо падането подъ чуждо иго, — онова заробване на децата и внуките ти, имаше право и те да се радватъ на настоящата свобода.

А вие заблудени братя, ратници на комуната у насъ, форсиращи обстоятелствата за събаряне на обществения и държавенъ строй, нима не виждате, че тикате отечеството въ бездната, а слѣдователно и децата си да станатъ роби на ново, още по-страшно отъ турското, иго? — Възможно е да не стжпи нѣкога времето на общо побратимяване на народите, обаче сега, когато имперализма ни обкръжава, престъпно въ

*¹⁾ Тѣй както направиха вече нѣкои отъ по-старите дейци,

да се действува съ разрушителни средства за събаряние сѫществуващия редъ, което неменуемо ще бѫде използвано за осъществяването на империалистическите стремежи на враговете. Свестете се проче и поведете легална борба посредствомъ еволюционна дейност, която, стремяйки се да достига своите принципи, бѣга като отъ чума отъ всичко онова, което може да донесе катализъмъ въ страната, да предизвика, на радостъ на враговете, пълна анархия въ отечеството. Бѫдете проче преди всичко българи, както вашите съмишленци преди всичко французи, германци, и пр., но не и като руските большевици, които нѣматъ у себе си нищо руско.

Вие землѣделци, които можете да бѫдете най-яката упора на солидността и благосъстоянието въ страната, изтръгнете отъ програмата си зломишлеността за създаване новъ държавенъ и общественъ строй, посредствомъ насилието, като разсипите градското население и заможната класа, и въздушните въ системата на управление селската диктатура. Гибелъта на отечеството преди всичко ще заплаши най-напредъ вашето благосъстояние, вашето хубаво домакинство!

Доблестни български воини, настоящи и бѫдащи стойте бодро на поста си, готови да защитите отечеството отъ пропадане, което ще бѫде пропадане и на собственото ви стопанство и на бѫднината на вашите малки братя, на синовете ви, на мъничките ваши деца и внучета!

Пояснителна записка

За по-стегнато изложение на събитията и обстоятелствата ние избъгваме да се впускаме въ подности, поради което приключвайки книгата си, намираме за нужно да споменемъ за нѣкой отъ тѣхъ; тъй напримеръ:

I. Съглашенската офансива по южния фронтъ, завършена съ пробива на Добро-поле, по идейност и политическа подготовка се дължи на французския командуващ генералъ Гийомъ. Прицѣнилъ правилно положението и сваналъ върно духовните условия при които се намирали съглашенските и български войски, той замислилъ и успѣлъ да убѣди французкото и английско главни командувания и правителства за приемане на офансивата, като се отпуснатъ за нея достатъчни средства. Генералъ Д'Епере се явява въ случая само енергиченъ изпълнителъ на дадената му директива, споредъ неприятелското разположение и особените условия на бойното поле. Знающъ добре ниския мораленъ уровень на българските части въ Мориховско, (отъ Добро-поле до в. Петерникъ), еднолинейното и изладено тамъ бойно разположение, заето съ малко части и безъ резерви отъ задъ, той бѣ изbralъ за удара именно тоя участъкъ, презъ който води важната стратегическа посока по билото: Добро-поле — Г. Козякъ — Кучкинъ Камакъ — Триборъ за Вардарската долина. За цѣльта той насочи срѣщу фронта отъ с. Стравина до в. Соколь I срѣбска армия (участъка на 2 Тракийска дивизия); две французки дивизии и II срѣбска армия върху позициите на I Тунджанска и 2 Балканска бригади т. е. *срѣдь най-важния участъкъ той назначи цели 5 дивизии.*

II. Ние пропустнахме да се противопоставимъ на мнението, което бѣ си пробило путь у настъ, че германското главно командувание, изпаднало само въ тежко положение на западния фронтъ и поради лошия социални условия въ самата Германия, било тѣрсело изходъ съ нашето поражение за предлагане на миръ т. е. че ни оставило да бѫдемъ бити и да понесемъ всичката морална отговорност за общия печаленъ завършекъ. Подобно мнение се явява крайно абсурдно и, ако ли г-ль Лудендорфъ, следъ катастрофата, пре-

явява голѣмо желание да ни обвини, това е нищо повече освенъ обикновено обвинение между два фалирали съдружници. По-добре казано, иска му се да потули сѫществуващото тогава смущение въ германската главна квартира, онова объркване на съображенията, пълния импастъ въ цѣлесъобразните разпоредби: какво да се направи, кѫде по-напредъ да се помогне и съ какво, макаръ че тя имаше още достатъчно войски въ Русия.

III. Извѣнредното тежко положение на 3 Балканска дивизия, както видѣхме, се дължи преди всичко на трудно до-стъпния и високъ теренъ на участъка; страданията на хората ѝ — на мъжния подвъзъ и на продължителните лоши климатически условия по тия планини. Така е, обаче при все това голѣма частъ отъ вината не може да не се отдае и на слабата разпоредителност на органите, на онова точно придържане у функциите, споредъ сѫществуващите законоположения. Дивизионното интенданство повече е чакало да му се отпуска отъ по-горе и вече тогава да раздава, безъ сериозно да се заеме поне за снабдяване съ достатъчно варива и мазнини, съ конци и парциали за кърпление облеклото, за поправяне на обущата. и пр. То е предоставяло на самите полкове да се обзавеждатъ домакински, съ което е липсувало общо ржководство. Когато 1, 6, 9 и други дивизии бѣха простнали тиловите си райони далечъ, чакъ въ Албания и южна Сърбия, и бѣха засели разни чифлици и купуваха и отглеждаха стада и добитъци, заготвяха сирене и кашкаваль, а нѣкои отъ тѣхъ бѣха изпратили хора чакъ въ Германия да купуватъ необходимите предмети, което извѣнредно спомогна на удовлетворителното обдържане на войските, просто необяснимо се явява — какъ тъй е било възможно подобно падане на домакинската съобразителност у интенданството на 3 дивизия. По тоя въпросъ ето какво казва командуващия 16 артилерийски полкъ полковникъ Сарайдаровъ: „Интенданствата, които въобще не се проявиха презъ миналите войни, презъ последната станаха опасенъ елементъ. Нашето дивизионно интенданство пишеше, пишеше, съставяше ведомости, наредби и даваше указания, като документъ за проявена загриженостъ, обаче неохотно даваше, съвсемъ малко отпускаше. Чакаше всичко отгоре и когато настойчиво му се поискваше, простишко отговаряше: *когато ни отпустнатъ и вамъ ще се даде.*“

I Софийска дивизия пристигна две години по-късно на южния фронтъ, обаче началството и съобразителното интенданство тутакси използваха мястните средства за да се обезпечи за случай на неподвъз отъ тилът. 4 Преславска дивизия стигне въ Македония най-късно (към началото на 1918 год.), обаче и въ нея тутакси бъха взети мърки за обезпечение на хлъба и фураж...

IV. Сравнени тежкото положение на частите въ Мориховско през зимата на 1916 и 1917 год., които се бъха отразявали много вредно върху здравието и морала въ частите (имало 50%, заболели войници, а пъкъ добитъка билъ много измършавялъ или измръль), съ онова по-сносно положение въ което ги свари пробива на 15 септемврий (споредъ анкетата на генералъ Кутинчева: съ достатъчни шосейни пътища, съ въздушна железнница; при прехрана, презъ последните нѣколко месеца, задоволителна; при хлъбъ подобренъ, ако и недостатъченъ; при недостатъчни мазнини и варива, замънявани съ зеленчукъ отъ полковите граници; при единъ криво лъво кърпежъ на облъклото въ полковите шивачници, се вижда, че намаленитъ съ това домакински минуси не сѫ можали да играятъ презъ лътото първенствуваща роля за окончателното падане на духа, за явните прояви на неподчинение, за изгърстванието на зложеланието — да се тури възможно по-скоро край на войната. Тукъ личи повече пагубното влияние на престъпните агитации и подстрекателства, достигащи откъмъ тилът до фронта, тая предателска дейност за да се разложатъ Мориховските защитници да не могатъ да се противопоставятъ срещу възможенъ неприятелски ударъ. Веднажъ достигнали това, на престъпниците не оставало друго, освенъ да съобщатъ на врага за успеха си и да го подканятъ за произвеждане на удара...).

V. Наистина всичко зависи отъ солта и тамъ, гдѣто тя бѣ здрава, смърдливитъ муhi бързо отлетяваха, обаче все пакъ много значеше и самия материалъ, върху който тѣ нападаха. I Софийска, 7 Рилска, 6 Бдинска, 8 Тунджанска, 9 Плевенска 2 Тракийска и 4 Преславска Планинска и Македонска дивизии се указаха издържливи и се биха добре до деня на примирянето (послѣдните дивизии бѣ се разслабила напоследъкъ поради изгубването на Добруджа). 3 Балканска дивизия, издържала двегодишните неприятелски напори отъ Мъгленско и взела съ едната си бригада най-живо участие въ славната отбрана на Каймакчанъ,

ланъ, както видѣхме, поради крайно разколебаване, не можа да се противопостави срещу пробива на Добро-поле и даде начало на катастрофата. Известния още отъ Балканската война съ храбростта си 29 Ямболски полкъ, безразсѫдно юначия 32 Загорски полкъ, който презъ Съюзната война, цѣли три дена остояваше Кукушката, позиция срещу 6 гръцки дивизии се оказаха при пробива крайно неиздържливи... Печалното бѣ, че начало на боевата 3-а Балканска дивизия стоеше единъ изпитанъ презъ миналите войни началникъ, бригадния командиръ на 29 и 32 полкове, който три дена командуваше най-успешно при Кукушъ срещу $\frac{3}{4}$ отъ гръцката армия и нанеси тежки вражески поражения, който бѣ приседвалъ сръбското отстъпване къмъ Албания и успя да вземе голъмо число пленници, който при най-неизгодно положение се държа съ дивизията си цель три години въ Мориховско; генерала, който за отличие бѣ произведенъ въ чинъ генералъ-лейтенантъ и награденъ съ ордена за храбростъ II ст. Вижда се, че умората и продължителните напрежения бъха вече сломили духовната мощ и здравието на генералъ Рибарова, и той не е билъ повече въ състояние да проявява ефикасна дейност въ командуването горе въ планината. За да не подбива реномето си, да скрива собствената си слабостъ, той е билъ принуденъ по-малко да се оплаква, да представлява всичко хубаво. Съ една дума, той се е чувствувалъ вече физически и духовно изморенъ и, за да не се поставя въ трудното положение да иска самъ уволнението си, което е можало да се зачита като дезертиране отъ поста, е билъ принуденъ да продължава трудното служение, — слѣдователно началството, тъй много скъпяще съ него*), трѣбващо да узнае своевременно служебния му импакъ и да прати на мястото му нѣкой здравъ и съ непокътната енергия замѣстникъ. Човѣка дава само онова, което действително може да даде; годините искатъ своето; напреженията всѣкога иматъ предѣлъ; изхабената психика никога вече не се поправя.

VI. Падналия обикновено е и виновенъ, Днесъ стрелитъ сѫ отправени главно, срещу либералното правителство и висшето военачалство, които, при многото грѣшки, иматъ и най-голъмата — че изгубиха войната. Иначе, при една победа,

* Той не бѣ смѣненъ, паже когато шаба на групата Шолцъ бѣ поисканъ това.

даже ако ли бждяхме тежко обвързани отъ германцитѣ, все пакъ, тия умразни виновници щѣха да бждатъ хвалени като български спасители. Царь Фердинандъ шеше да застане редомъ съ славнитѣ български царе; генераль Жексвъ щеше да мише за талантливъ полководецъ, а д-ръ Радѣславовъ — за първоразряденъ дипломатъ извършилъ народното обединение. Не искаме да сневиняваме, а казваме истина: че много отъ тогавашнитѣ и днешни хулители щеха да бждатъ първитѣ, които биха се помжчили да се покажатъ по-раншни съчувственици на правителствената политика и единъ видъ участници въ достигнатия успѣхъ. Даже и земледѣлцитѣ, които, работейки презъ войната подземно, но не бѣха изгорили корабитѣ си за възможни рейсове въ правителственитѣ води, и тѣ щеха да бждатъ примирителни, даже до възможно съучастие въ единъ коалиционенъ кабинетъ. — Така бива то обикновено, и критикувайки дѣлата на тогавашното правителство, необходимо е да се прави разлика между извършеното поради погрешна идееност и стореното за лични облаги и користолюбие. Какво ли не се слушаше за богатитѣ облаги дадени отъ германцитѣ, за крупни злоупотребления съ използване на служебното положение, за ограбване на тютюневитѣ придобивки и пр., а между това държавния сѫдъ не установи подобни неща въ дѣлата на либералнитѣ министри и призна за виновни въ туй отношение само двама. Следователно, докато не бждатъ доказани подобни прѣстъпления не бива да се клеймятъ осѫднитѣ само по слухъ. Ще бждемъ кратки, като кажемъ, че причинитѣ за произлѣзлото презъ войната трѣбва да се търсятъ преди всичко въ българския манталитетъ, който се оказа много слабъ съ оня на силния съюзникъ, поради което още въ началото се изпадна въ най-трудно положение. Относно приосновеността на правителството: тя трѣбва да се търси въ следното:

- Въ желанието да засили актива на либералната партия съ реализиране идееността за народно обединение.
- Считайки дребнавото хитруване за дипломатически активъ, че отиде да играе голѣма политика съ веществъ представители на най-тѣнката дипломация въ Европа.
- При обаянието си отъ германскитѣ побѣди и слѣпата самоувереността въ крайната побѣда, че заплава безогледно въ германскитѣ води, даже до млѣкъ и при крайни отстъпки отъ материално и политическо естество.
- Въ стремежа си за оставане по-дълго на управлението, че потърси германска подкрепа срещу събарянието

му отъ властта, включително и срещу българското главно командуване.

д) Въ вѫтрешната си политика, че само подкрепяше своите*) и въ сѫщото време блуждаеше въ отношенията си къмъ другите партии, което най-после донесе: голѣма настегнатост къмъ десничаритѣ и послабление къмъ левитѣ, и

е) Въ избѣгването на отговорността да вземе строги мѣрки срещу предателитѣ и въ страната, както и срещу чиновниците престъпници и гражданините спекуланти.

Ето гдѣ се крие корена на спонтанно израслото презъ войната зло, което предизвика голѣмия шумъ за облагите на управниците.

За виновността даже е излишно да се говори и отрицанието на отговорността, за да се стои върху доказанието на нѣкакви партийни заслуги, сѫ толкова неумѣстни, колкото сѫ и непрекъснатите обвинения отъ другите партии за злоумишленитѣ грѣхове на тая партия. Нѣма зашо да се скриватъ грѣшките, а трѣбва непременно да се съзнаватъ, за да се спомогне за вѫтрешно обновление за бѫща полезна дейност. Непремѣнно трѣбва да се извлече поука отъ миналото, за да се избѣгва да се отива въ погрѣшния путь на партийно реабелизиране, преди да се е поставилъ достаъчно крепъкъ фондментъ на партийния битъ. Налага ни се да бждемъ откровени и да призаемъ, че следъ 9 юни националь-либералитѣ бѣха спечелили много съчувственици, обаче нетактичниятъ жестъ при изключването на тѣхния представител отъ управлението, съ заемане на противно становище, а най-вече, че при изборите бѣха на нѣкои мѣста сдружени съ дружбани и комунисти, намали значително хубавото къмъ тѣхъ настроение. Време е вече тая партия, при обновлението си, да бжде по-издѣржлива и съ по-ваче зрѣлостъ, а другите да станатъ по-скромни въ осѫжденията си, въ непримиримостта си, като не забравятъ, че ако ли нѣкогашния кабинетъ е виновенъ, цѣлата партия не може да бжде виновна и да се третира като съставена отъ изверженници.

Що се отнася до главното командуване, репективно генераль Жекова, комуто се поставя въ вина, че ни е отишъл до край, а се е задоволявалъ съ разправии съ правителството и съ малки конфликти съ германското главно командуване; че при лошото положение на фронта и въ стра-

*) Политика, почти обща за всѣка партия, обаче надмината значително къмъ провинените чиновници.

ната е приелъ да остане на поста си, — необходимо се явява да се вникне по-дълбоко въ психологическата страна на въпроса и да се видятъ духовните и командни причини, заставили го да бъде тъй отстъпчивъ.

Преди всичко, като воененъ, израстналъ въ понятието за безусловно подчинение подъ волята на върховния вождъ на армията, той не се е считалъ въ право да отиде противъ царското желание: *да не се предизвикватъ сътресения на фронта и въ страната съ напускането на поста си или съ смѣната на правителството, на което германцитъ биха погледнали съ лошо око.* Считайки, че подобно смѣняване е абсолютно право само на Държавния глава, че острия конфликтъ съ гарманцитъ би билъ единъ видъ политически повратъ съ неминуеми лоши последствия за действията, които му били тъй скъпи; че подобни нѣща той би могълъ да направи само по царска заповѣдъ, въ интереса на дѣлото, е предпочиталъ да пренася търпеливо неприятностите отъ германцитъ, да държи само отранително положение къмъ правителството, при постоянни искания за подобрение на общото положение. Както видѣхме по-рано, той бѣ подавалъ и оставка, обаче наблѣгнатъ отъ Царя и получилъ известно удовлетворение, е оставилъ пакъ на поста си. Разбира се че тукъ не е можала да не играе роля и амбицията му — да дочака края на войната като заслуженъ герой... Хвърляйки око върху старшитъ тогава началници, ний недоумѣваме, кой другъ, въ разбѣрканото положение, при разправиитъ съ правителството и съ германското главно командуване, би могълъ да направи нѣщо повече, освенъ да се подчини напълно подъ германскиятъ и правителствени давления, срѣщу които Жековъ до напоследъкъ все пакъ запази известна автономностъ. Казваме го това най-смѣло, ако и да сме отъ ония, които пострадаха съ смѣняване отъ длѣжностъ, съ отстраняванието ни отъ командуването на III-а армия въ Добруджа, поради противопости срещу фелдмаршалъ Макензена. — Може би щѣше да се намѣри нѣкой неговъ достоенъ заместникъ отъ запаснитъ, обаче, като проявили се още преди мобилизацията противъ акцията, тѣ не се ползваха съ царското доверие и германцитъ щѣха категорически да се противопоставятъ на подобно смѣняване. Разбира се, че строго погледнато, генералъ Жековъ, като главнокомандующъ, който произлѣзе катастрофата, все пакъ остава за историята главенъ отговорникъ.

Атаката на Конната дивизия при с. Кара-Мурадъ и пленяванието
 знамето на 265 Оренбургска дружина.

Ако и боленъ и отсѫтствуващъ отъ България презъ време на пробива, виждайки въ него главния разпоредителъ съ физическата и духовна мощъ, съ войската, презъ цѣлата война, тя, неможе да не го счита за отговорникъ по станалото, — сѫшо както не би пропустнала да го изтъкне и като главенъ дѣецъ при победоносното завършване на войната. Такава е обикновено сѫдбата на голѣмитѣ обществени дѣйци!

Това е тѣй, обаче генералъ Жековъ, работилъ въ силата на една идеиност и при единствено желание да бѫде полезенъ, не може да носи сѫдебна отговорност за проявените грѣшки, и неговото осуждане като главнокомандуващъ и сегашното му стояние подъ тежестъта на присъдата се явяватъ повече отъ жестоки. По-скорошното му амнистиране е наложително.

КРАЙ

Оглавление

1. Предговоръ	стр. 5
2. Встѫпване	" 8
3. Глава I. Българска непрелвидливост и ло- шитѣй последствия	" 17
4. Глава II. Отношенията, като важна причи- на за злото	" 25
5. Глава III. Политически и военни грешки . .	" 37
6. Глава IV. Българска неразбория и опака дейност	" 49
7. Глава V. Германска оперативна дейност . .	" 57
8. Глава VI. Българска оперативна дейност . .	" 66
9. Глава VII. Последната дейност на българ- ското главно командуване	" 102
10. Глава VIII. Съглашенски и наши сили. Атаката .	" 114
11. Глава IX. Заместникъ главнокомандуващия на фронта	" 131
12. Глава X. Една българска победа средъ ка- тастрофата, останала безъ послелица . .	" 138
13. Глава XI. Още едно българско нещастие и зашто то произлезе	" 149
14. Глава XII. Понататъшния развой на катастро- фата — позорътъ	" 166
15. Глава XIII. Има ли предателство на Добро-поле	" 172
16. Глава XIV. Прѣки причини за подготовката на катастрофата	" 192
17. Глава XV. По-раншни социални и отъ вѫтр. естество причини повлияли за катастрофата	" 202
18. Глава XVI. Мирновременната служба на офи- церския корпусъ и послелицитетъ отъ нея	" 228
19. Глава XVII. Дейността на щаба на армията по офицерската подготовка и готовностъ- та на армията за военно време	" 236
20. Глава XVIII. Една светла страница откъмъ морето	" 272
21. Глава XIX. Печалния завършекъ: сключеното примирие и Нѣйския договоръ	" 280
22. Заключителна глава	" 390
23. Пояснителна записка.	" 312

По-важни печатни гръшки.

Стр.	Редът	Напечатано	Да се чете
15	18	само този	само това
12	4	начело	начало
20	37	съществувало	съществуваше
23	30	германския президентъ	германския министъръ на Външ. работи
24	17	който	което
27	3	малко останаха	малко остана
33	37	подкрепа въ бор	подкрепа въ борбата
35	24	им	име
43	6	албавилю	забавило
45	11	осигуявренето	осигуряванието
47	2	задължения па	задълженията на
48	21	нумумъ	ниумъ
60	4	издърпането	издържането
63	5	З Дунавска	5 Дунавска
63	22	посредствъно	непосредствено
64	37	появиха	появяха
69	27	Той почналъ	Тъ почнали
71	34	З Балканска	1 Балканска
91	26	дъсния бръгъ	левия бръгъ
111	33	наестично	неетично
112	5	тя ни оставила	тя ни бъ оставила
144	35	ипомогне	спомогне
144	36	емонстративно	демонстративно
146	1	се пилучи	се получи
146	15	левия бръгъ	десния бръгъ
146	28	време	време
146	39	I армия	IV армия
147	37	реализир, и	реализира и
147	40	глашенцитъ	глашенцитъ
157	24	30 шейновски	30 шейновски
157	33	заплашени	заплашена
162	40	палаективни	палаективни
163	31	упъхътъ	успехътъ
163	33	се заплати	се запали
166	1	глава XI	глава XII
167	27	къмъ Царево	къмъ Царево село
168	17	членоветъ	чиноветъ
169	38	качко	качило

		глава XII	глава XIII
172	1	липсва	липса
174	15	Буарджиевъ	Бунарджиевъ
182	14	събраха	събрахъ
174	23	мат сталь	материалы
185	3	шето имъ	шето и
189	40	а по	а поради те
200	25	въртящъ	въртянъ
206	19	забраняваше	забраняваме
207	22	ка то	както
221	24	чрви	кърви
222	27	а се	да се
223	41	оправятъ	поправятъ
223	1	уманово	Куманово
234	35	С. Баткунъ (пловдивско)	С. Баткунъ (пазардъжишко)
244	23	(кардифъ)	кардифъ
247	30	представена не	предоставена на
248	14	тритъвойни да се	трите войни, да се
304	5	нужно	нужно
305	1	413	314
стр.		зявали	зили
413	10	главно, срѣщу	главно срѣчу
315	36	, кой	, при кой
316	40		

Приложение №1.

